

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

1. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

1. szám

Szerkesztette

Feld István, Szatlóczky Gábor, Domokos György

Kiadja

Castrum Bene Egyesület
Historiaantik.hu Kiadó

Budapest, 2005

E számunk munkatársai

C. TÓTH NORBERT, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Országos Levéltár Zsig-mondkori Oklevéltár Kutatócsoportjának tudományos munkatársa; EMÖDI TAMÁS, Nagyvárad; FELD ISTVÁN, docens, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet, Budapest; GERELYES IBOLYA, régész, igazgatóhelyettes, Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár; GYÖRFY ILONA; HORVÁTH RICHÁRD, PhD, levéltáros, Egyházmegyei Levéltár, Győr; JUAN CABELLO, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; MAJCHER TAMÁS, igazgató-régész, Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény; MORDOVIN MAXIM, régész, PhD-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudomány Kar, Régészettudományi Intézet; NEUMANN TIBOR, PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudomány Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola; RÁCZ MIKLÓS, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; RADU LUPESCU, PhD-hallgató, Central European University; SIMON ZOLTÁN, régész, Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ; SOÓS ZOLTÁN, régész, Marosvásárhely; TOMKA GÁBOR, régész, Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár; VAJDA JÓZSEF; VÉGH FERENC, történész, PhD-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bölcsészettudomány Kar, Történettudományi Intézet

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

BEKÖSZÖNTŐ

A Castrum Bene Egyesület, mint a várakkal, erődítésekkel hivatásszerűen vagy csupán érdeklődésből foglalkozó történészek, művészettörténészek, építészek, régészek és laikusok társadalmi szervezete, pontosan 15 évvel ezelőtt alakult meg a Budapesti Történeti Múzeumban. Létrejötté alapvetően az egy évvel korábban, 1989-ben Mátrafüreden, a középkori Bene várának romjai alatt megtartott első – nemzetközi – vártörténeti konferencia sikerének volt köszönhető. Kiderült ugyanis, hogy jelentős igény mutatkozik hasonló rendezvények szervezésére, ugyanakkor egyetlen hazai tudományos intézmény sem tudja egyedül felvállalni az ezzel kapcsolatos teendőket. Ezért állt össze egy kicsiny, de annál lelkesebb csapat – az egyesület első vezetősége –, hogy összegyűjtve a lehetséges támogatók körét Magyarországon és az átalakuló Közép-Európa országaiban, rendszeres fórumot teremtsen a téma iránt érdeklődők számára. Sőt, az ambiciózus célkitűzések között az évente-kétévente sorra kerülő tanácskozások anyagának közzététele is szerepelt.

Ennek megfelelően már 1990-ben újabb rendezvényre került sor a Mátra alján, majd 1992-ben Pécsen, 1994-ben pedig Visegrádon. Sajnos azonban az első, 1989. évi konferencia előadásai után csak a második kollokvium anyagát sikerült megjelentetni 1992-ben. Az attól kezdve egyre inkább nemzetközivé – és teljesen idegennyelvűvé – vált tematikus Castrum Bene-kötetek közreadása mindaddig meghaladta az egyesület lehetőségeit. Időközben létrejött egy nemzetközi szervezőbizottság is – tagjai az egyesület vezetőségén kívül Cseh- és Lengyelországból, Szlovákiából, Ausztriából és Romániából verbuválódtak –, mely úgy foglalt állást, hogy megérett az idő arra, hogy a tudományos fórum elhagyja Magyarország területét. Így 1996-ban Lengyelországban, 1998-ban Csehországban, 2000-ben Szlovákiában, majd legutóbb, 2003-ban Ausztriában került sor – változó színvonalon és sikerrel – egy-egy Castrum Bene-konferenciára. Közülük a lengyel és a cseh rendezvény anyaga egy-egy kötetben már napvilágot is látott, s remélhető a szlovákiai konferencia előadásainak közeli megjelenése is.

Mindezek mellett hamarosan megfogalmazódott az igény, hogy szükség lenne az egyesület rendszeres hazai tevékenységének megszervezésére is. Erre a legalkalmasabb formának az éves vándorgyűlések bizonyultak, amikor egy-egy múzeum meghívására egy tavaszi hétvégén, egy-egy központi téma megvitatása mellett, a résztvevők megismerkedhetnek a környék várkutatásával és az ott (vagy épp a határ túloldalán) található legjelentősebb erődítésekkel. 1995-ben Tolna, 1996-ban Zala, 1997-ben Zemplén, 1998-ban Fejér, 1999-ben Békés egy-egy vára vagy városa volt a vendéglátó, 2000-ben ismét Hevesbe tért vissza az egyesület, 2001-ben újból Zala adott otthont az összejövetelnek, hogy azután 2002-ben Visegrádon, az egyesület hivatalosan bejegyzett székhelyén gyűljenek össze a tagok és az érdeklődők. 2003-ban Szabolcs, 2004-ben Borsod következett, hogy ebben az évben Nógrád kerüljön sorra. Először csak a vándorgyűlések során felkeresett várakról állítottak össze a szervezők egy-egy információs füzetet, majd 2000-től évente egy sokszorosított hírlevelet szerkesztett az egyesület titkára, amelyben már részletes tájékoztatót is olvashatott az érdeklődő a

várkutatás legújabb eredményeiről, a várakkal foglalkozó újabb irodalomról, sőt számos várkutató is bemutatthatta itt tevékenységét. Mindezek ettől az évtől már az interneten is hozzáférhetőek (www.castrumbene.hu).

Miközben az egyesület vezetősége nagy súlyt fektetett arra, hogy lehetőség szerint csak olyasmire vállalkozzon, melyet megfelelő színvonalon meg is tud valósítani. 2003 óta így évente már egy őszi rendezvényre is sor kerül Visegrádon. A tagság köréből egyre több fiatal vetette fel egy, a szélesebb értelemben vett várkutatással foglalkozó, rendszeres, formáját és tartalmát tekintve is igényes, tudományos kiadvány megjelentetésének szükségességét. Ez megtartaná az utóbbi évek hírleveleinek hasznosnak bizonyult rovatait, de elsősorban hosszabb-rövidebb dolgozatok vagy az egyesületi rendezvényeken elhangzott előadások közzétételére is lehetőséget adna.

Miután az ötletet tett is követte, az Olvasó most ennek a periodikának az első számát tartja kezében. Nagy örömünkre szolgál, hogy az itt olvasható tanulmányok többsége kifejezetten történeti tárgyú, hisz korántsem tudatos döntés eredménye volt az, hogy a korábbi hírlevelek elsősorban régészeti vonatkozású információkat tartalmaztak. A kutatási beszámolók között először találkozunk a határon túli – jelen esetben erdélyi – magyar kutatók munkáival, s a legújabb hazai kötetek ismertetése mellett a lengyel várkutatás egy fontos összegzéséről is olvashatunk ismertetést. Folytatódik a kutatás egy-egy módszerét vagy területét bemutató sorozat is.

Reméljük, hogy a kiadó, a szerkesztő és a szerzők szándékainak megfelelően e kezdeményezés nem marad folytatás nélkül és így a várakkal foglalkozó szakemberek – régi és új kézírataik rendelkezésre bocsátásával – egy új, a szélesebb értelemben vett magyar történeti-művelődéstörténeti kutatásban is magasan jegyzett szakmai fórum megteremtéséhez járulnak majd hozzá.

Budapest, 2005. áprilisa

Feld István

A Castrum Bene Egyesület elnöke

TANULMÁNYOK

C. TÓTH NORBERT

A SZENTGYÖRGYI ÉS BAZINI CSALÁD VÁRAINAK LEÍRÁSA A ZSIGMOND-KORBÓL*

Mindkét család őse Hontpázmány nembeli Ábrahám volt, akinek egyik fiától a szentgyörgyi-, a másik fiától a bazini-ág származott. Az előbbi, a szentgyörgyi-ág 1438/1439 fordulóján kihalt és birtokaikat a másik ág örökölte, amely két részre osztva ifj. bazini és ifj. szentgyörgyi családként birtokolta tovább. Kezdetben két váruk volt: a névadó Bazin és Szentgyörgy, amelyet Ábrahám fiai úgy osztottak el egymás között, hogy mindkét ág egy-egy várat kapott. A várak számát a szentgyörgyi-ágból való Péter gyarapította, aki 1390-ben adományul kapta Zsigmond királytól Borostyánkőst és Éberhárdot. Ezzel szemben a baziniaknak nem sikerült várbirtokaik számát növelni 1437-ig, habár egy rövid időre Bazini György zálogba vette Steszew-i Moscic-től Sempte vár felét. E miatt Moscic testvérének, Juganak fia, János perbehívta Moscic-ot, mivel kizárta őt a vár birtoklásából. A várat végül a király 1426-ban a Pálóciaknak adta először zálogba, majd 1427-ben adományul is, hogy aztán 1430-ban a Rozgonyiak kezére kerüljön szintén zálogbirtokként.¹ A családnak az 1420-as években tehát összesen öt vár volt a kezén, ezek közül négynek (Bazin, Éberhárd, Sempte és Szentgyörgy) rendelkezünk a leírásával. A felsoroltak mindegyike valamilyen osztás alkalmával készült, s habár kettő, Éberhárd és Szentgyörgy vár leírása már napvilágot látott, a ritka lehetőség miatt, azaz, hogy egy család által birtokolt várak majdnem mindegyikének rendelkezünk a régészeti kutatás által is jól hasznosítható leírásával, célszerűnek látszik egy helyen közölni őket. A két eddig ismeretlen felosztás esetében nem csak a vár, hanem az alatta elterülő város leírását is közlöm, hiszen ezekben is fontos információkat találunk a várakra nézve. (A várak abc sorrendben követik egymást, mellettük szlovák és német nevük, a középkori magyar megye és a mai ország neve, a várként való első említés és a leírás időpontja, valamint az oklevél jelzete, illetve az első közlés helye.)

* * *

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia – Magyar Országos Levéltár Zsigmondkori Oklevéltár kutatócsoportjának tudományos munkatársa. 1014. Budapest, Uri utca 54-56.

¹ Az eddigiekre lásd bővebben ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája, 1301–1457. I-II. (História könyvtár, Kronológiák, Adattárak 5.) Budapest, 1996. (a továbbiakban: Engel: Archontológia) I. 275., 285., 307., 426., 409., II. 226-227.; Zsigmondkori Oklevéltár, VII. (1419–1420) MÁLYUSZ ELEMÉR kéziratát kiegészítette és szerkesztette BORSA IVÁN. Budapest, 2001. 1595., 2152., 2256., VIII. (1421) BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT. Budapest, 2003. 462. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II. Forráskiadványok, 37. és 39.); LEDERER EMMA: A középkori pénzüzetek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1928. 229-241.

1.

Bazin (Pezinok, Bösing), Pozsony megye, ma Szlovákia; 1295.²

1425. szeptember 21. (DL 11726., Neo-Registrata Acta [NRA] 377-30. és 358-29.

Átírta a pozsonyi káptalan 1437. január 26-án. DL 11727., NRA 324-40.)

Primo turrim lapideam supra portam castrī Bozyn prenotati elevatam simulcum eadem porta ac cunctis edificiis in ipsa turri habitis, capellam insuper et puteum in eodem castro fundatam et existens communi partium usui, domos vero et edificia a dicta turri usque ad prescriptam capellam a plaga meridionali constructas et existentia memorato Nicolao, ab ipsa autem capella usque ad aciem cuiusdam domus lapidee, magne stube annexe, easdem domum et stubam magnam includendo, a plaga scilicet septentrionali situatas et habita iamdicto Georgio. Et tandem ab ipsa acie domus prenotate usque ad cardinem hostiī cuiusdam domus parve pistoribus apte antefato Nicolao; dehinc vero usque ad dictas turrim et portam memorato Georgio. Antemurale quoque ipsius castrī vulgo parkan vocatum similiter in duas partes dividendo medietatem eiusdem a dicta plaga meridionali habitam dicto Nicolao et aliam medietatem prenarrato Georgio Groff semper sorte posita dimisissent. Pontes etiam castrī, interiorem scilicet et exteriorem cum fossatis ac portam exteriorem cum propugnaculo seu ciborio et stuba parva portariorum supra et iuxta eandem portam existentibus, necnon stabula equorum cum toto vallo vulgo plank appellato ac intermedium eiusdem valli partibus prescriptis communiter habendo et in locis necessariis reformando commisissent. – Predictum siquidem oppidum Bozyn demptis ecclesia parochiali in honore Beate Marie virginis gloriose et hospitali in honore Sancti Spiritus fundatis, domibusque plebanie et rectoratus eiusdem hospitalis prebendariorum, campanatoris et scola, item vineis, molendinis et censibus seu redditibus a balneo vel aliunde eisdem ecclesie, hospitali et prebende seu altari earundem deputatis et proveniendis, quas et que partes statu, libertate et conditionibus sub prioribus permisissent, similiter in duas partes hoc modo sequestrassent: quod inceperant ab exteriori ponte prescripti castrī et per medium platee vulgo Varucza seu Vasarucza vocate ad plagam meridionalem descendendo venissent ad circulum fori, ubi declinando versus plagam occidentalem incidissent in quendam rivulum per ipsum oppidum decurrentem et per decursum eius descendendo pervenissent ad finem eiusdem oppidi et sic medietatem ipsius totius oppidi a plaga occidentali existentem; ab illo fine usque ad alium finem demptis quibusdam duobus domibus, una scilicet parva in dicto fine oppidi prescripti iuxta dictum rivulum a prescripta plaga occidentali immediate existente, quam partes pro utilitate et commodo prenotati oppidi civibus et hospitibus de eodem utendam annuissent, alia vero magna vulgo perghauz vocata in superiori acie platee cerdonum constructa, quam alteri medietati ipsius oppidi adiunxissent iamfato Nicolao Groff dimisissent; reliquam vero medietatem ipsius totius oppidi a plaga orientali habita similiter ab uno fine usque ad alium unacum dicta magna domo aciali perghauz nominata preallegato Georgio Groff reliquissent, linea insuper vulgo Kertwczā appellata a plaga septemtrionali adiacens iamtacto Nicolao, altera autem linea eiusdem platee a parte dicti castrī sita pretitulato Georgio Groff semper sorte posita cessisset et remansisset.

² Engel: Archontológia I. 275.

2.

Éberhárd (Malinovo), Pozsony megye, ma Szlovákia; 1390.³
1412. február 3. (DL 10758., NRA 321-31.; ZsO III. 1683.)

Posthoc autem ad castrum Eberharth presentibus Ladislao filio dicti comitis Petri ac legitimis procuratoribus dictorum filiorum Temmel accedendo ipsum castrum hoc modo divisissent, quod domos in introitu ipsius castri a parte dextra adjacentes in uno ordine a porta usque ad turrim magnam cum eadem turri ac domibus usque ad aliam turrim constructis dempta stuba magna in ordine prescripte porte sita, quam ipsis partibus communiter possidere commisissent, item medietatem cellarii in eodem castro habiti, a parte scilicet ipsius porte adjacentem cum stabulis in uno ordine extra castrum ex opposito ipsius porte sitis, procuratoribus ipsorum filiorum Temmel consentientibus, ad petitionem prefati Ladislai filii eiusdem comitis Petri in persona patris et fratrum suorum factam elective ipsi comiti Petro et filiis suis devenissent, alie vero domus universe castro in eodem constructe cum dicta alia turri ac alia medietate dicti cellarii item stabulis extra castrum in alio ordine sitis prefatis filiis Temmel reliquissent, turrim autem supra portam constructam simulcum stuba et camara circa ipsam portam habitis eisdem communiter, ita videlicet, ut quolibet partium eisdem volentibus in ipsa porta suum portarium habere debeat, commisissent.

3.

Sempthe (Šintava), Pozsony megye, ma Szlovákia; ⁴ 11/12. század(?)
1423. április 11. (DL 11332., NRA 587-14.)

Item primo ipsum castrum Sempthe duos muros habentem, in cuius medio turris magna haberetur, taliter sequestrassent et divisissent, quod dictam medietas ipsius castri ab intra a parte meridiei adiacens cum una stuba magna, super quam camera magna et inferius celarium haberentur, usque magnam statuam lapideam in medio alterius celarii existentem cum quoque ipsi magistro Johanni filio Juga, alia autem pars a parte aquilonis incipiendo ab ipsa statua unum palatium desertum cum medio et subtus eius unum cellarium similiter cum medio ac turris supra portam secundam, necnon tres domus penes eandem portam a parte occidentis existentes prelibato magistro Georgio; item media pars eiusdem castri ab extra a dicta plaga meridionali usque dimidietatem

³ Engel: Archontológia I. 307.

⁴ Engel: Archontológia I. 409. A sempthei vár történetének, főleg régészeti szempontú, rövid összefoglalását lásd: IZSÓF JÓZSEF: A sempthei vár kutatása. Castrum Bene, 1989. Várak a 13. században. Szerk. HORVÁTH LÁSZLÓ. Gyöngyös, 1990. 153-162. (A tanulmányra HORVÁTH RICHÁRD barátom hívta fel a figyelmemet, amelyet ezúton is köszönök Neki.)

cuiusdam pignaculis, que a parte occidentis haberetur, simulcum turri supra primam portam ipsius castri et omnibus edificiis domorum in eadem plaga meridionali existentibus similiter ipsi Johanni, alia vero pars a dimidietate ipsius pignaculis incipiendo versus ipsam plagam aquilonis similiter cum omnibus edificiis domorum ac quoquina in eadem plaga existentibus prelibato magistro Georgio. – Turrim vero magnam, que solum unum hostium haberet, dividere nequivissent, sed ipsis partibus volentibus et concernentibus taliter reliquissent, ut unaqueque partium duos ex familiaribus eorum continue in eadem pro custodia conservaret, ad alias autem duas turres turrisque alicui partium cessisset, talis pars ad eandem suum hominem pro eius custodia et conservatione apponeret et ipsas duas portas dicte partes per ipsorum homines equali sub duabus clavibus custodire facerent. – Capellam siquidem in dicto castro in honore Beate Margarethe fundatam simulcum fonte seu puteo ibidem habito in communem ipsis partibus deputassent. Ceterum quia ipse magister Georgius Groff stuba, cellario ac domo, in qua panes piscarentur, careret et minus exterior a parte orientis propter ruinam defectum pateretur, obhoc ipsi dictam stubam, cellarium, domum ad portionem ipsius magistri Johannis deventas usque festum Sancti Martini confessoris nunc venturum solum ipsis partibus in communi ruptumque murum unanimiter reformare, resignare et reedificare commisissent. – Hocque pacto ex quo oppidum Sempthe per serenitatem domini nostri regis in liberam civitatem prefectam extitisset, ideo eandem civitatem, item molendina quelibet tam in territorio ipsius civitatis et castri Sempthe, quam etiam in tenuis eiusdem castri existentia ad idemque castrum pertinentis ac tributa in dictis possessionibus Zered et Farkashyda habita, necnon piscinas et alias aquas piscatorias ac allodia in dictis tenuis existentes et habita non divisissent, sed omnis proventus seu datia de dictis civitate, molendinis, tributis, allodiis, piscinis et aquis proveniendis et provenire debentia equivalente ipsis partibus dividere inter se commisissent.

4.

Szentgyörgy (Bielý Kameň) Pozsony megye, ma Szlovákia; 1295.⁵
1412. február 3. (DL 10758., NRA 321-31.; ZsO III. 1683.)

Domos in uno ordine in introitu castri interioris a parte sinistra adjacentes cum cellario de subtus habito, que etiam prius ipsius comitis Petri extitissent, simulcum alio cellario sub domibus filiorum Temmel iunioris constructo ac tribus domibus seu camaris, necnon stuba parva supra ipsum cellarium in eodem ordine cum coquina post sese edificatis eisdem filiis Temmel consentientibus elective et non per sortem eidem comiti Petro et filiis suis; item in introitu ipsius castri a parte dextra domos sub una tectura usque turrim sitas, que condam Temmel bani fuissent, cum cellario sub ipsis domibus existenti demptis stuba magna, pallatio et capella contigue supra idem cellarium situatis, quas ipsis partibus communiter possidere commisissent, preterea stuba parva,

⁵ Engel: Archontológia I. 426.

pretorium et una camara supra dictum cellarium Temmel iunioris cum alia stuba et pretorio usque tecturam supra easdem existentes ac una coquina dicti condam Temmel bani cum duabus parvis camaris una supra aliam inter ipsas duas coquinas edificatis ipsis filiis Temmel iunioris per modum bimembris divisionis successissent; turrim autem magnam in eodem castro sitam usque vitam ipsius comitis Petri senioris eidem et filiis suis, aliam vero turrim ibidem habitam dictis filiis Temmel iunioris servare commisissent, ita videlicet, ut utraque pars homines eorum captivos simul aut per se semper in carcerem in dicta turri ipsis filiis Temmel deventa habitum inponere, servare et excipere liberam habeant facultatem, turribus autem de eisdem ipsi sibi ipsis mutuo et eorum hominibus nocumenta, iniurias vel aliquas insolentias facere non debeant, ubi vero per inimicos eorum molestarentur et necesse esset, tunc ipsi easdem turres communiter servare et de eisdem defendere se debent, decesso autem eodem comite Petro seniore filii eiusdem cum filiis eiusdem Temmel et e converso in eisdem turribus aliam dum voluerint, possint facere divisionem seu dispositionem. Et quod vias in ipso castro interiori ad domos ipsis partibus deventas tendentes neutra partium in preiudicium alterius recludere seu restringere debet, pugnaculum vero vulgo erkel vocatum supra portam ipsius castris interioris edificatum ipsis filiis Temmel, turrim autem supra portam castris exterioris simulcum camaris seu stubys circa portas tam castris interioris, quam exterioris constructis ipsis communiter commisissent, ita videlicet, ut in utrisque portis ambe partes portarios et seras servare et habere debeant, aliam vero turrim prope turrim supra portam castris exterioris in eodem ordine constrictam simulcum edificiis in muro et sub muro eiusdem ordinis cum medietate alterius muri post sese habiti possidere et edificia preparari facere ipsi comiti Petro et filiis suis, turrim autem viztoron ex opposito ipsius porte constructam simul cum domo sub ipsa turri edificata dempta domo pistor(is), que ipsi comiti Petro et filiis suis cessisset, iamfatis filiis Temel cum muro eiusdem ordinis ac alia medietate dicti muri ipsi comiti Petro derelicti similiter cum edificiis in eisdem muris et sub muris constructis et edificatis reliquissent possidere et in eisdem edificia preparari facere per eosdem.

KÖZÉPKORI KASTÉLYÉPÍTÉSI ENGEDÉLYEK SOMOGY MEGYÉBŐL

A kastély (castellum) fogalmának meghatározása régtől fogva fontos vonulata a középkori magyar építészeti örökséggel foglalkozó kutatásoknak, jóllehet a munka remélt befejezésétől még messze vagyunk.¹ A folyamat egyik legfontosabb állomása a témát érintő levéltári források lehető legteljesebb összegyűjtése, amit a kutatók zöme időről időre szorgalmaz is. Meglepő módon azonban a Mohács előtti vár- és kastélyépítési engedélyek szisztematikus összegyűjtése eddig nem kezdődött el. A hiány mielőbbi pótlására a közelmúltban indult meg e sajátos irattípus rendszerezett gyűjtése, s kiadásra való előkészítése. A forrásfeltárás jelenlegi szintjén mintegy száz-száztíz engedély áll rendelkezésre, azonban a kutatás még folyamatban van. Jelen sorok írójának nemrégiben megtisztelő lehetősége nyílt a Castrum Bene Egyesület kiadásában talán nem is oly sokára napvilágot látó Magyar Kálmán – Nováki Gyula: Somogy megye középkori és kora újkori várai címet viselő kézirat középkori történeti részeinek lektorálására. E munka folyamán a megyei vonatkozású építési engedélyek áttekintésére és felkutatására is sor került, aminek során világossá vált, hogy a négy előkerült iratból nyomtatásban ezidáig egy sem látott napvilágot, csupán egyikük regesztája jelent meg. Ekkor merült fel a gondolat, hogy a majdani – az egész középkori Magyarországra kiterjedő – forrásközlés mintegy előfutáraként megtörténjen kiadásuk.

Előjáróban röviden előrebocsátható, hogy vár- és kastélyépítési engedélyeinknek nem csupán összegyűjtése nem történt meg. Legalább ennyire igaz ez a kijelentés történeti feldolgozottságukra is. Pedig az erősségek emeléséhez szükséges uralkodói akaratnyilvánításra szerte a középkori Európában számtalan példát ismerünk, a lehető legkülönbözőbb változatokban.² A magyarországi változatoktól eltérően ismertek oly esetek, amikor a „vár” fogalmát egészen pontosan meghatározták (falak, tornyok magassága, árkok szélessége), de gyakran előfordulnak pusztán jogot átruházó iratok is.³ Sőt, a nyugat-európai és a hazai engedélyeket figyelmesen összevetve akár kísérteties szövegszerű egyezésekre is akadhatunk, bizonyíték gyanánt arra, hogy mind a jogi alaphelyzet, mind pedig az irattípus – és a vele szorosan összefüggő formuláriumok – sokfelé közismertek voltak a kontinensen.⁴ A középkori Magyarországról csak a világi birtokosok várépít-

¹ A témakör legutóbbi összefoglalása a korábbi szakirodalom áttekintésével: KOPPÁNY TIBOR: A középkori Magyarország kastélyai. (Művészettörténeti Füzetek, 26.) Budapest, 1999. (a továbbiakban: KOPPÁNY: Középkori kastélyok) passim – V. ö.: SIMON ZOLTÁN: Csipkerózsika kastélya (recenzió). Műemlékvédelmi Szemle, 12. (2002) 1. 207-211.

² A kastélyokhoz áttekintően: KOPPÁNY: Középkori kastélyok, 13-19. A vár- és városerődítés korai példájára: CARL ERDMANN: Die Burgenordnung Heinrichs I. Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters, 6. (1943) 59-101. (különösen a 63-66. o., számos forrásidézettel)

³ CZOBOR BÉLA: Magyarország középkori várai. Századok 11. (1877) 604.

⁴ 1123-ban például Apuliai Vilmos herceg az alábbi - a magyarországi engedélyekkel néhol szinte szó szerint egyező - szövegezésű engedélyt bocsátotta ki a La Cava-i monostor részére, akik *turres et omnia alia edificia, que pro suprascripti construendi castelli tutela atque defensione necessaria sunt aut fuerint ubicunque vobis oportunitatem visum fuerit* építhettek. DONALD MATTHEW: The Norman Kingdom of Sicily. Cambridge, 1992. 258.

kezéseinek kezdeteitől fogva, a XIII. századtól maradtak ránk az első várépítési jogot említő, átengedő királyi oklevelek, amelyek önmagukban is jelzik a tényt, hogy ekkor (és talán ezt megelőzően) az uralkodó akarata és beleegyezése nélkül nem épülhetett vár az országban. Ennek egyszerű oka a világi nagybirtok addigi nagyobb mértékű hiányával, illetve a királyi hatalom túlsúlyával magyarázható, ami a királyi hozzájárulás nélküli építéseket eleve elképzelhetetlenné tette. Ekkortájt, főként IV. Béla uralkodása alatt, a várépítés engedélyezési folyamata még meglehetősen archaikusnak és kizárólagosnak tetszik. Király és hű alattvalója (főképp nagybirtokos bárója) inkább szóban bonyolította le az engedélyezést, mintsem a kancelláriában. A helyzet csak 1220–1230 táján kezd megváltozni, amikortól az egyre növekvő méretű és emelkedő számú, immáron önálló várépítésre is képes és politikai befolyással bíró világi nagybirtok fokozott ellenőrzési igényt váltott ki az uralkodóból és környezetéből. Talán emiatt találunk példát arra, hogy egy-egy új erősség esetében a király maga jelöli meg a helyet és a potenciális építetető.⁵ Sőt, későbbi adatok tükrében néhány esetben király az építendő várak darabszámát is meghatározta!⁶

Fontos leszögezni ugyanakkor azt is, hogy az engedélyek áttekintéséhez számottevő előmunkálatokkal rendelkezünk. A hazai kutatásban a kérdésnek a legtöbb figyelmet Fügedi Erik szentelte, aki az 1248–1476 közötti időszakból harminchárom engedélyt gyűjtött össze, melyeket mintegy féltucatnyi kastélyépítési engedéllyel egészített ki. Az egybegyűjtött okleveleket tartalmi szempontból is elemezte, s meghatározta a királyi várépítési engedélyek „általános tartalmi elemeit”. Ugyancsak nevéhez fűződik a két épülettípus (vár és kastély) királyi engedélyeinek első szétválasztása, illetőleg a királyi várépítési monopólium megnevezése.⁷ A királyi várépítési jog kizárólagosságának gyengülését néhány esztendővel később Engel Pál mutatta be: az Anjou-kortól kezdve ugyanis uralkodóink nem mondtak le a várregáléról, mégis érvényesülését nem minden esetben állt módjukban ellenőrizni.⁸ Ez vezetett azután a XV. században ahhoz, hogy a királyi hatalom időleges gyengülése esetén – amire az évszázad bőségesen nyújt példákat – gombamód szaporodtak az engedély nélkül emelt erősségek, gondoljunk csak az ezek lerombolását elrendelő számos törvénycikkre (pl. 1445/IV tc., 1453/VI. stb).⁹ Erősen vázlatos helyzetképünket lényegében azzal a ténymegállapítással zárhatjuk le, hogy a királyi várépítési engedélyek átfogó elemzése a fenti előmunkálatok után sem következett be. Ennek az összefoglalásnak a szükségszerűségét bizonyára fölösleges magyarázni. Az

⁵ SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. (Milleniumi Magyar Történelem. Historikusok.) Budapest, 2002. 2 44-50.

⁶ Engedélyeink szinte mindegyike csupán egy-egy objektumot érint, mégis létezik két vár építését engedélyező oklevél is. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Diplomatikai Levéltár és Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DL és DF), DL 70750. (Perényi cs. lt. 152.). Zsigmond király 1399-ben engedélyezi Perényi Péternek, hogy *duo castra seu fortalicia, unum videlicet in possessione sua Zewleus vocata in Ugacha, et aliud in possessione similiter sua Wyvar nuncupata in Abawywariensi comitatibus habitis et existentibus et in locis, qui sibi ad hoc videbuntur apciores construendi, edificandi et ordinandi plenam liberam et absolutam damus, tribuimus, concedimus et donamus gracie facultatem auctoritatem et omnimodam potestatem ...*

⁷ FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 82.) Budapest, 1977. 10-13., továbbá: FÜGEDI ERIK: Középkori vár – középkori társadalom. In: Várépítésetünk. Főszerk.: GERŐ LÁSZLÓ. Budapest, 1975. 80-81.

⁸ ENGEL PÁL: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. In: Uő.: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk.: CSUKOVITS ENIKŐ. (Milleniumi Magyar Történelem. Historikusok.) Budapest, 2003. 171.

⁹ *Decreta Regni Hungariae 1301-1457. Collectionem manuscriptam FRANCISCI DÖRY additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt GEORGIUS BÓNIS, VERA BÁCSKAI.* Budapest, 1976. passim.

engedélyek rendszerezett áttekintésével – reményeink szerint – közelebb kerülhetünk a vár/kastély/erősség (*castrum/castellum/fortalicium*) fogalmak megértéséhez, s ami a legfontosabb, a középkor emberének (vagy legalább jogalkotójának) fejében élt vár-képhez. Ugyancsak érdekes kérdés lehet az engedélyek utóélete is – azaz megépültek valaha is az efféle oklevelekben megnevezett erősségek –, hiszen az egyedi objektumok történetének egy-egy fejezetén túlmenően a kutatás számára további ösvényeket jelenthetnek a királyi hatalom „végrehajtó, ellenőrző erejének” vizsgálatához is. Utoljára arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az alábbiakban közölt és a hozzájuk hasonló oklevelek csak a lehetőséget biztosították vár vagy kastély építésére. A megvalósítás, építkezés már a kedvezményezetten múlt. A lehetőségek változatos megvalósulási formáira az alább közlendő oklevelek is szemléletes példát nyújtanak.

Az alábbiakban négy Somogy megyéhez kapcsolódó kastélyépítési engedély közlésére kerül sor. Lássuk tehát sorjában ezeket, illetőleg a négy érintett erősség Mátyás-kori vázlatos történetét az oklevelek időrendjében!

1. Szenyér. Antimus László Mátyás király uralkodásának elején nyert engedélyt kastély építésére. Ennek birtokában emelte a Mesztegyői Szerecsenek által 1449-ben elpusztított tapsonyi kastélya helyett szenyéri castellumát.¹⁰ Az új épület első írásos említése 1464 júliusából való, amikor jóformán a rablólovagok életét élő és emiatt hűtlenségbe esett Antimus Jánostól elvéve Mátyás király lovászmesterének, Kanizsai Lászlónak adományozta a kastélyt.¹¹ Ezután viszont mai ismereteink fényében az erősség története igencsak szövevényesen alakul, birtoklástörténete az eddig megjelent összefoglalások alapján alig tisztázható. Az mindenesetre jól kirajzolódik, hogy a királyi adományt követően Kanizsai birtoklása csak rövid ideig tarthatott, mert máig nem ismert okokból és időpontban, de még biztosan 1470 előtt Szenyér a megye nemességéből kiemelkedő Laki Tuz János birtoka lett, akitől az 1466 őszen királyi kegyelmet nyert Antimusnak később sem sikerült visszaszereznie erősségét. Bár a részleteket külön kutatások hiányában nem ismerjük, Tuz János politikai pályafutása és kapcsolatrendszere talán fogodzópontul szolgálhat az erősség homályos birtoklástörténeti fejezetének részleges tisztázásában. Ha a pontos időpontot nem is, de Laki Tuz birtokba jutásának okait ugyanis sejthetjük. Mátyás trónralépte után Újlaki Miklósnak az 1440-es évek végétől jól kitapintható dél-magyarországi, így somogyi térnyerését, a régió Hunyadi familiárisainak „helyzetbe hozásával” próbálta ellensúlyozni egészen az 1460-as évek végéig.¹² Az 1440-es évektől fogva kipróbált Hunyadi-pártinak számító Laki Tuz volt az egyike azoknak, akiket ez a folyamat gyorsan magas beosztásokba emelt, s 1466 nyaratól fogva Mátyás délvidéki uralmának egyik oszlopa és a király egyik bizalmasa, kincstartó, ajtónállómester, majd

¹⁰ BORSA IVÁN: A szenyéri uradalom Mohács előtti iratanyagának vizsgálata. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk.: H. BALÁZS ÉVA – FÜGEDI ÉRIK – MAKSAJ FERENC. Budapest, 1984. 61.

¹¹ ... *item castellum Zenyer vocatum in comitatu Simigiensi habitum ac possessiones Thapson, Therebesd, Merke, Chykos, Barathy vocatas ac portionem possessionariam in possessione Edde habitam omnino in comitatu Simigiensi existentes, ad dictum castellum Zenyer spectantes, quod et que nunc apud manus Ladislai filii similiter Anthimi de eadem Thapson existerent* ... Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy 10122.

¹² KUBINYI ANDRÁS: A kaposújházi uradalom és a Somogy megyei familiárisok szerepe Újlaki Miklós birtokpolitikájában (Adatok a XV. századi feudális nagybirtok hatalmi politikájához). In: Somogy Megye Múltjából, 1973. (Levéltári Évkönyv, 4.) Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1973. 33. A Laki Tuzok a megyében több helyütt is szereztek birtokokat (például zálog útján). V. ö.: C. TÓTH NORBERT: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban. (Kilencedik közlemény, 1441-1453.) In: Somogy Megye Múltjából, 34-35. (Levéltári Évkönyv, 2003-2004.) (a továbbiakban: C. TÓTH: Somogyi konvent) 20/981. sz., 23/989. sz.

horvát-dalmát-szlavón és bosnyák bán lett.¹³ Igaz, okleveles adattal ezidáig nem bizonyított, jó eséllyel feltehető, hogy Tuz János ennek a politikai felemelkedésnek eredményeképpen, bizonyára 1466–1469 között jutott Szenyér birtokába.¹⁴ A király azután 1470 decemberében megismételte Antimus kegyelemlevelét és most már az oklevélben megnevezte Szenyért is, mint visszabocsátandó jószágot.¹⁵ A visszavétel azonban nem volt problémamentes. Tuz János ugyanis vonakodott átadni az erősséget, alighanem politikai befolyásában bízva. Ellene szólt továbbá az a tény is, hogy az 1471. évi Vitéz-féle összeesküvésben is részt vett.¹⁶ Ennek ismeretében már jobban értelmezhető a vele és a szenyéri kastéllyal kapcsolatos alábbi két esemény is. Mátyás 1471 szeptemberében először külön levélben utasította Tuzt a kastély átadására, majd ezzel csaknem egy időben az 1471. évi 29. törvénycikkben több másik, ugyancsak a lázadásban részt vett személy kastélyaival egyetemben elrendelte Szenyér lerombolását, mint hűtlen személy birtokát.¹⁷ Antimus azonban nem örülhetett, mert sem az átadásból, sem pedig a lerontásból nem lett semmi. Laki Tuz egészen elítéléséig, 1481/82-ig még ha jogtalanul is, de fenn- és megtartotta Szenyért, annak ellenére, hogy eközben jogos birtokosa Antimus János 1482-ben eladta azt Wesaki Perotusnak az esztergomi érsekség jószágkormányzójának.¹⁸ Perotustól azután Laki Tuz Velencébe való távozása és birtokainak lefoglalása után jól követhetően Bakócz Tamás érsekre, később Bakócz végrendeletével az esztergomi káptalanra szállt az uradalom.¹⁹

2. Berzence esetében talán még az előzőeknél is több nehézségbe ütközik az erősség történetének kutatója. A birtokon ugyanis 1468, tehát az építési engedély keltét megelőzően is állt már kastély. Ennek léte 1444-től minden kétséget kizáróan bizonyítható.²⁰ Épp emiatt érdekes Mátyás király engedélye, amiben a Pécz nemből származó Berzencei Lórándfi Sándornak korábban Musinán (Körös m.) bírt, de onnan a zavaros időkben Szenterzsébet birtokra átszállított kastélya helyett, ami szűkösnek bizonyult, engedélyezi, hogy Berzencén új kastélyt emelhessen. A források 1444-től említene tehát először kastélyt e birtokon, Berzence néven.²¹ Véleményem szerint ez lehetett a Musináról átszállított és az engedély szövegében is említett épület, pusztán elnevezésbeli nehéz-

¹³ KUBINYI ANDRÁS: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 208. KUBINYI ANDRÁS: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: Humanista műveltség Pannóniában. Szerk.: BARTÓK ISTVÁN, JANKOVITS LÁSZLÓ, KECSKEMÉTI GÁBOR. Pécs, 2000. (a továbbiakban: KUBINYI: Vitéz János ...) 10-11. PÁLOSFALVI TAMÁS: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok, 135. (2001) 468-469.

¹⁴ Annyi biztos, hogy János fiatal korától fogva Hunyadi megbízható emberének számított. ENGEL: Arch. II. 248.

¹⁵ BORSA IVÁN: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei (Második, befejező közlemény). In: Somogy Megye Múltjából, 1979. (Levéltári Évkönyv, 10.) Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1979. (a továbbiakban: BORSA: Szenyéri okl.) 101-102/208-209. sz.

¹⁶ TRINGLI ISTVÁN: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk.: CSUKOVITS ENIKŐ. Budapest, 1998. 301-311.

¹⁷ BORSA: Szenyéri okl. 102/210. sz. Decreta Regni Hungariae 1457-1490. FRANCISCUS DÖRY collectionem manuscriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt GEORGIUS BÖNIS, GEISA ÉRSZEGI, SUSANNA TEKE. Budapest, 1989. 201.

¹⁸ BORSA: Szenyéri okl. 111/239. sz. Vö. BORSA IVÁN: Az Antimus család. Turul, 66. (1993) 3. 6-8.

¹⁹ A továbbiakra röviden: KOPPÁNY: Középkori kastélyok 220-221. SÁTORI JÁNOS: A szenyéri vár. Szenyér története I. Szerk.: BALOGH JÓZSEF. Szenyér, 1994. 63-122.

²⁰ 1457 előtti történetére legutóbb: ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája I-II. 1301-1457. (História Könyvtár, Kronológiák, Adattárak, 5.) Budapest, 1996. (a továbbiakban: ENGEL: Arch.) 278. KOPPÁNY: Középkori kastélyok 119-120. Az 1444-es oklevél egyértelműen berzencei várnagyról tudósít: C. TÓTH: Somogyi konvent, 12/953. sz.

²¹ Szenterzsébet 1406. évi említése Jagelló-kori hamisítvány. V. ö. KOPPÁNY: Középkori kastélyok, 218.

ségekkel kell megbirkoznunk. Minthogy Szentersébet és Berzence gyakorlatilag egy települést alkotott egyazon birtokos kezén, amíg ott csak egyetlen kastély állt – mégha a szenterzsébeti „részén” – nevezhették akár berzenceinek is. A nehézségek 1468 után sokasodnak, amikortól az oklevelek tanúsága szerint már két épülettel kell számolnunk, s az utóbbi tényleg a berzencei birtokrészen épülhetett föl. Ekkortól fogva tehát egy uradalomban két kastély állt, eltérő birtokosok, Berzencei Sándor és fiai, illetőleg Berzencei Márton és rokonai döntéséből Forster György kezén, és mindegyikük csak birtokrészek felett rendelkezett.²²

Ami a részleteket illeti, a szenyéri esethez hasonlóan zavarbaejtően kusza a két uradalom Mátyás-kori története. A helyzet megoldása az engedély szövegének értelemezésében rejlik. Berzencei Sándor ugyanis a királyi engedély kérelmezésekor arra hivatkozott, hogy a Musináról Szentersébetre átszállított kastélyban annak szűkössége miatt nem tud megmaradni („in quo iam tum propter multitudinem, tum etiam propter discordanciam, que ex huiusmodi multitudine inter eos interim nasceretur, pariter manere non possent”). E ténynek és a Berzencei család birtokviszonyainak ismeretében az új birtokos, Forster György feltűnése körüli problémák már könnyebben értelmezhetőek. Forster már 1467-től ismert, mint a Berzenceiek somogyi birtokai egyikének zálogosa.²³ Nem sokkal azután, 1467/68-ban Berzencei Márton (azaz Sándor osztályos atyafiának) a szenterzsébeti uradalomban lévő birtokrészeit átadta Forsternek, mert neki is szűkös lehetett az épület, mint atyafiának. Forster György birtokosként való megjelenésével persze semmi sem változott, csak az addig családi birtokként funkcionáló kastély egyik felének ura idegen személy lett, amiből hamarjában ellentétek fakadtak az új birtokos és Berzencei Sándor között.²⁴ A peres felek közül Sándor, aki feltehetően felismerte, hogy hosszabb távon Forster Györggyel – akinek politikai pályája ekkor már emelkedőben volt²⁵ – ajánlatos normalizálnia kapcsolatát, megszüntette minden addigi György elleni perét. Sőt, az ezt tartalmazó oklevélben még szenterzsébeti kastélyrészéről (porcionem suam, quam habuisset in castello Zenthersebeth simulcum cunctis suis utilitatibus et edificiis) is lemondott György javára, de az uradalomban bírt porcióit továbbra is megtartotta.²⁶ Nem elképzelhetetlen, hogy e lépés mögött nem csak Sándor helyzetfelismerése, hanem akár Forster is állhatott. Neki legalább annyira érdekében állhatott a közös birtoklás gyors és végleges megszüntetése, mint Sándornak, hiszen láttuk, 1468 előtt Berzencei Márton beválllásából csak a szenterzsébeti kastély és az uradalom felét szerezte meg, amin így osztoznia kellett. Ahhoz azonban, hogy Sándortól megszerezhesse az erősség másik felét, valamiféleképp kárpótolnia kellett az épületről való lemondásért. Véleményem sze-

²² A nemzetség birtokviszonyaihoz: NAGY IMRE: A Pécz nemzetség örökösödési pere, 1425-1433. In: Értékezések a történelmi tudományok köréből, XV/10. Budapest, 1892. 531-577.

²³ DL 16529. (NRA 1555-7.)

²⁴ DF 209342. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Niczky cs. lt. 238.) „... quod licet hactenus inter eos ratione fassionis dispositionisque seu donacionis Martini filii Nicolai et Ladislai filii Georgii de prefata Berzence, fratrum suorum condicionalium alias eisdem Georgio de bonis et possessionibus eorum factarum discordia quedam extiterit, ex parteque eius (t. i. Sándor részéről) contra ipsum Georgium diverse prohibiciones et inhibiciones facte fuerint ...”.

²⁵ Forster György az elkövetkező esztendőben somogyi ispánként és az Ernusztok csáktornyai várnyagyaként is ismert, amihez tudnunk kell arról, hogy az 1460-as évek második felétől Somogy és a régió történetére két ellentétes politikai erő – a Laki Tuz-Ernuszt kapcsolat és Újlaki Miklós – befolyásának váltakozása is hatással volt. Vö. KUBINYI: Vitéz János ... passim

²⁶ DF 209342. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Niczky cs. lt. 238.) Forstert a következő év elején a fentiek értelmében in dominio totius castelli birtokába iktaták. DF 209355. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Niczky cs. lt. 251.)

rint talán Forster György és politikai kapcsolatrendszere is közrejátszhatott abban, hogy Berzencei Sándor megkapta az építési engedélyt, amelynek kieszközlése nem mehetett egyszerűen az udvarban. Ezzel a lépéssel pedig tiszta birtokjogi képlet állt elő: Berzencei Sándor és Forster György fele-fele arányban birtokolták az egykori szenterzsébeti uradalmat, csak most már két *caput dominii* állt a területen. Ezután ki-ki külön igazgathatta birtokrészeit, azaz a korábban egységes uradalom voltaképpen kettévált.

A birtokjogi megosztottság nem tartott sokáig. Pillanatnyilag sajnos csak sejtéseink vannak arról, hogy az 1470-es évek első felében Berzencei Sándor és Forster között legkésőbb 1481-ben valamiféle megállapodás jött létre a Sándor birtokában lévő kastély és a hozzá tartozó porciók átadásáról, mert ebben az esztendőben (ami egyben Berzencei Sándor halálának éve) már csak musinai kastélyáról és annak uradalmáról tudunk.²⁷ Ugyanebben az esztendőben már mindkét kastélyt Forster kezén említik. Ekkor és 1485-ben zálogosította el ugyanis két részletben mindkét épületet és uradalmukat Bornemissza Jánosnak.²⁸

Tisztánlításunkat nehezíti, hogy a második záloglevélen még alig száradt meg a tinta, amikor György és felesége, az 1469-ben feleségül vett Csapi Ilona²⁹ kiskorú lányukat eljegyezték Nagylucsei Orbán kincstartó-püspök unokaöccsével, Ferencel és a szenterzsébeti erősséget (amit ekkor *castrum*nak mondanak) az uradalommal egyetemben neki adták.³⁰ A két fiatal iktatására 1488-ban kerítettek sort,³¹ amivel egy csapásra – de *iure* legalábbis – két birtokosa lett Szentersébetnek Bornemissza János és Nagylucsei Ferenc személyében. A Nagylucseiek azonban nem kerültek soha birtokba, mert Bornemissza, aki 1490 után Forster György özvegyét vette feleségül, nem engedte ki kezéből a kastélyokat. Berzencét és Szentersébetet egészen magtalan haláláig, azaz 1527-ig igazolhatóan birtokolta, majd végrendeletében (legalább is Berzencét) Szalai János pozsonyi ispánra hagyta.³²

3. BÁT. Az itt álló kastélyt a Győr-nemzetségből eredeztethető Szerdahelyi nemzetség építtette.³³ Írásos nyomát 1444-től ismerjük.³⁴ Mátyás 1478-ban adott engedélyt Dersfi Istvánnak, hogy a korábban („*dudum temporibus disturbiorum*”) Újlaki Miklós bosnyák király által lerombolt erősséget ismét felépíthesse. Szerencsés módon a kastély rombolásának idejét is meg tudjuk határozni: a Dersfiek egyik 1465-ös panasztételéből ismert, hogy 1459-ben Újlaki Miklós kaposvári emberei cseh zsoldosokkal kiegészülve a kas-

²⁷ A Justh család levéltára 1274-1525. Közzéteszi: BORSA IVÁN. Budapest, 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai, II. Forráskiadványok, 20.) 319-320. sz. Arról már nem is érdemes külön exkurzust indítani, hogy mikor épült újjá az engedély szövege szerint lebontott musinai kastély. V. ö.: CSÁNKI DEZSŐ: Körösmegye a XV-ik században. In: Értkezések a történelmi tudományok köréből, XV/12. Budapest, 1893. 697-698.

²⁸ TELEKI JÓZSEF: A Hunyadiak kora Magyarországon, XII. Pest, 1857. (a továbbiakban: TELEKI: Hunyadiak, XII.) 166-169., 274-277.

²⁹ DL 16879. (NRA 199-31.)

³⁰ DL 103030. (Batthyány cs. hercegi lt., Illésházy lt. 10-1-GG.)

³¹ TELEKI: Hunyadiak, XII. 398-402.

³² KOPPÁNY: Középkori kastélyok, 119-120., 217-218. ...*et quod per prefatum quoque Iohannem Bornemyza dominium ipsius Iohannis Zalay ob eius fidelis servicia ipsi Bornemyza a puero exhibita in ultima sua voluntate legatum esse ex fidei nostro reverendo Thoma de Nadasd secretario et consiliario nostre intelleximus...* MOL A 57 (Királyi Könyvek) I. köt. 32-33.

³³ A nemzetség korai történetére: C. TÓTH NORBERT: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Analecta Mediaevalia*, I. Tanulmányok a középkorról. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Mediavisztika Tanszékének Kiadványsorozata) Szerk.: NEUMANN TIBOR. [Budapest-Piliscsaba], 2001. 53-72.

³⁴ ENGEL: Arch. I. 274.

télyra rontottak, s azt felgyújtották, lerombolták.³⁵ Ez esetben tehát „klasszikus” újjáépítési engedéllyel van dolgunk.

4. [Botszentgyörgy]. A negyedik engedély szövege az előzőektől eltérően jóval általánosabb. Az uralkodó a Bajnai Bot testvéreknek engedélyezi, hogy Zala vagy Somogy megyei birtokuk egyikén kastélyt építhessenek. Jóllehet az engedély mindkét megyére kiterjedt, a megvalósításra az akkor még Somogyhoz tartozó (jóllehet a zalai határhoz közel fekvő) Szentgyörgyön került sor. Nem egészen egy esztendővel később, 1481-ben a Mátyás-kor első évtizedében fiúörökös híján meghalt Csapi András egyik fiúsított leányának, Apollóniának kezével megszerzett birtokon (ma Nagykanizsa–Miklósfa határvidékén, Zala m.) már folytak is az építési munkálatok.³⁶ A kastély felépültével közel egy időben az egykori zalai Csapi birtokokból szervezték meg a Bajnai Botok szentgyörgyi uradalmukat, amihez a Csapi András másik leánya, Ilona kezével Szenterzsébeti Forster Györgyhöz került korábbi Csapi András-féle birtokrészeket is megvásárolták.³⁷

A jelen rövid forrásközlemény bevezető sorai csupán egy-két tipikus, a várak birtoklás- és politikatörténeti kutatása során előbukkanó probléma felvillantására voltak elegendőek, mintegy illusztráció gyanánt. A fentebb érintett kérdések zömének megoldása lényegesen több teret és hosszas kutatást igényel. Ugyanakkor legalább érintőleges tárgyalásuk talán mégsem fölösleges. Laki Tuz szenyéri birtoklása és ennek politikai mozgatórugói, a berzencei és a szenterzsébeti kastélyok összetett birtoklástörténete, a Bajnai Bot testvérek uradalomszervező tevékenysége megannyi kiváló példa arra, hogy a várépítési engedélyek szisztematikus feltárásával és az általuk felsejlő politikai-birtokstrukturális háttér megrajzolásával a középkori magyar történetkutatás és a várakkal foglalkozó régészettudomány egyaránt gazdagodhat.

Oklevelek

1.

1459. augusztus 18. Buda

Mátyás király Tapsonyi Antimus László hűségére való tekintettel engedélyezi, hogy egyik birtokán erősséget emelhessen.

Ép hártján, függőpecsét zsinórával. Primási Levéltár, Esztergom, Esztergomi káptalan magánlevéltára, 27-5-25. (DF 236608.) Regesztája: BORSA IVÁN: A szenyéri uradalom Mohács előtti oklevelei (Második, befejező közlemény). Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv, 10. Szerk.: KANYAR JÓZSEF. Kaposvár, 1979. 98./201.

³⁵ SZABÓ ISTVÁN: Középkori levéltártörténeti adatok. Levéltári Közlemények, 10. (1932) 124-125.

³⁶ KOPPÁNY: Középkori kastélyok 124-125., VÁNDOR LÁSZLÓ: Zalai castellumok kutatásának eredményei. *Castrum Bene* 2. (1990). In: Várak a későközépkorban. Szerk.: JUAN CABELLO. Budapest, 1992. 206-207.

³⁷ Szenterzsébeti Forster György és felesége 1489 nyarán adták el Bajnai Bot Jánosnak a már zálog gyanánt birtokában lévő szentgyörgyi, szentmiklósi és további Zala megyei *portio*ikat. DF 209422. (Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Niczky cs. lt. 317.)

Relacio Michaelis Orzag de Gwth regni Hungarie palatini.

Nos, Mathias, Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. notum facimus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nos consideratis multimodis fidelitatibus et fidelium obsequiorum meritis fidelis nostri egregii Ladislai filii Anthimi de Thapson per eum, uti didicimus, primum illustri condam domino Iohanni de Hwnyad dicti regni nostri Hungarie gubernatori, genitori nostro carissimo felicitis reminiscencie ac tandem nobis et sacre dicti regni nostri Hungarie corone sub locorum et temporum varietate cum omni fidelitatis constancia exhibitis et impensis, eidem Ladislao suisque heredibus universis id ex gracia speciali annuentes concessimus, ymmo annuimus et concedimus presencium per vigorem, ut ipse in aliqua possessionum suarum in quibuscumque comitatibus existencium, ubi scilicet sibi competencius videbitur, unum castellum seu fortalitium ligneum sive lapideum cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edificiis construere et edificari facere constructumque et edificatum iure perpetuo et irrevocabiliter instar aliorum iurium possessionariorum tenere et possidere valeat atque possit salvo iure alieno harum litterarum nostrarum, quibus secretum sigillum nostrum, quo ut rex Hungarie utimur, est appressum vigore et testimonio mediante. Datum Bude, sabbato proximo post festum Assumpcionis Beate Marie virginis, anno Domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo nono.

2.

1468. október 7. Pozsony

Mátyás király Berzencei Sándor korábban Musinán bírt, de lebontott kastélya pótlására engedélyezi, hogy Sándor a Somogy megyei Berzence birtokon új kastélyt építhessen.

Ép hártján, függőpecsét zsinórjával. Plicán: *Lecta M.* Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára. Niczky cs. lt. 242. (DF 209346.)

Commissio propria domini regis.

Nos, Mathias, Dei gracia rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nostre maiestatis veniens in conspectum fidelis noster egregius Sandrinus filius Lorandi de Berzencze nobis exponere curavit in hunc modum, quomodo alias ipse et fratres sui in regno nostro Sclavonie ex annuencia predecessorum nostrorum regum in loco Musina vocato castellum habuissent, sed tempore medio, cum gravissima in regno nostro disturbia orirentur, sencientes ad conservacionem ipsius castelli se inhabiles et insufficientes esse, castellum ipsum, ne exinde si propter eorum inhabilitatem ad manus alienas devenisse contingeret, regno et regnicolis nostris damna et incommoda committerentur, funditus distraxissent et in possessione Sentersebeth erectum transtulissent, in quo iam tum propter multitudinem, tum etiam propter discordanciam, que ex huiusmodi multitudine inter eos interim nasceretur, pariter manere non possent, quare ne ipse privilegio suo, quod ex indulto predecessorum nostrorum regum ad ipsum castellum Musina habuisset

et haberet, deinceps frustraretur, supplicavit idem Sandrinus nostre maiestati humiliter, ut in supplementum iurium suorum, que ipse in prefato castello distracto habebat, id scilicet, ut in alio loco, ubi in bonis suis competencius videretur, aliud castellum erigere posset, gracie annuere et concedere dignaremur. Nos itaque supplicationi^a ipsius inclinati, maxime autem capientes, ut tenemur, indulta regum observare et presertim inter fratres et consanguineos pacem tenere, eidem Sandrino id duximus annuendum et concedendum, ut ipse in possessione sua Berzencze in comitatu Simigiensi existenti unum castellum seu fortalitium ligneum aut lapideum cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edificiis construere et edificare, constructumque et edificatum iure perpetuo et irrevocabiliter instar aliorum iurium suorum possessionariorum tenere et possidere valeat atque possit salvo iure alieno ita tamen, ut sicut idem Sandrinus nobis promisit, de ipso castello seu fortalicio regno et regnicolis nulla dampna seu incomoda eveniant quovis modo, alioquin presens nostra gracia nullius sit vigoris seu firmitatis harum litterarum nostrarum, quibus secretum sigillum nostrum est appensum, vigore et testimonio mediante. Datum Posonii, feria sexta proxima post festum Beati Francisci confessoris, anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo octavo, regni nostri anno undecimo, coronacionis vero quinto.

3.

1478. augusztus 29. Buda

Mátyás király Szerdahelyi Dersfi István hűségére való tekintettel engedélyezi, hogy Somogy megyei Bát birtokán korábban állt, de Újlaki Miklós által lerombolt kastélyát újból felépíthesse.

Ép papíron, a szöveg alatt rányomott pecsét darabjaival. DL 18089. (NRA 991-9.)

Nos, Mathias, Dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significando, quibus expedit, universis, quod nos attentis et consideratis fidelitate et fidelium servicionum meritis fidelis nostri egregii Stephani Dersffy de Zerdahel per eum primum sacre huius regni nostri Hungarie corone tandemque maiestati nostre sub locorum et temporum varietate exhibitis et impensis, eidem ex gracia nostra speciali id duximus annuendum et concedendum, ymmo annuimus et concedimus presencium per vigorem, ut ipse in possessione sua Bath vocata in comitatu Simigiensi habita, in qua eciam prius castellum fuisset, sed per condam Nicolaum regem Bosne dudum temporibus disturbiorum penitus combustum et desolatum esse dicitur, in loco eiusdem castelli aliud novum castellum seu fortalitium ligneum aut lapideum cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edificiis construere et edificare constructumque et edificatum iure perpetuo et irrevocabiliter instar aliorum iurium suorum possessionariorum tenere et possidere valeat atque possit salvo iure alieno ita tamen, quod de ipso castello seu

^a Előtte kihúзва: *tum*.

fortalicio nobis et regnicolis nostris nulla dampna seu incommoda inferantur quovis modo, alioquin presens nostra annuencia nullius sit vigoris et momenti harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Datum Bude, in festo Decollacionis Beati Iohannis Baptiste, anno Domini millesimo quadringentesimo septuagesimo octavo, regnorum nostrorum Hungarie etc. anno vicesimo primo, Bohemie unodecimo.

Relacio reverendissimi domini Colocensis thesaurarii.

4.

1480. szeptember 1. A Dráva menti perlaki táborban

Mátyás király Botfalvi János, András, Ambrus és Imre hűségére való tekintettel engedélyezi számukra, hogy bármelyik Zala vagy Somogy megyei birtokukon kastélyt építhessenek.

Ép hártján, a szöveg alatt gyűrűspecsét nyomával. DL 18403. (NRA 395-4.)

Commissio propria domini regis.

Nos, Mathias, Dei gracia rex Hungarie, Bohemie etc. memorie commendamus tenore presencium significantes, quibus expedit, universis, quod nos tum ad nonnullorum fidelium nostrorum humilime supplicationis instanciam per eos pro parte fidelium nostrorum egregiorum Iohannis, Andree, Ambrosii et Emerici de Bothfalwa nostre propterea porrecte maiestati, tum etenim pro fidelibus serviciis eorundem per ipsos nobis et sacre corone nostre exhibitis et impensis, eisdem Iohanni, Andree, Ambrosio et Emerico ipsorumque heredibus et posteritatibus universis id gracie duximus annuendum et concedendum, immo annuimus et concedimus presencium per vigorem, ut ipsi in territorio quarumcumque possessionum ipsorum sive in Zaladiensi, sive in Simigiensi comitatibus habitarem, ubi scilicet ipsis conveniencius videbitur, unum castellum seu fortalitium ligneum aut lapideum cum propugnaculis, menibus, fossatis et aliis necessariis edificiis pro defensione et conservacione rerum et bonorum ipsorum, construere et erigere constructumque et erectum instar aliorum iurium suorum possessionariorum iure perpetuo et irrevocabiliter tenere et possidere valeant atque possint salvo iure alieno harum nostrarum, quibus anulare sigillum nostrum est impressum, vigore et testimonio litterarum mediante. Datum in castris nostris ad vadum fluminis Dravi, prope oppidum Perlak, in festo Beati Egidii abbatis, anno Domini millesimo quadringentesimo octuagesimo, regnorum nostrorum anno Hungarie etc. vicesimo tercio, Bohemie vero duodecimo.

XVI–XVII. SZÁZADI VÁRLEÍRÁSOK KORLÁTKŐRŐL

A történeti Nyitra és Pozsony megyék határán, a Kis-Kárpátok északnyugati nyúlványán épült fel a XIII. század második felében Korlátkő vára (ma: Szlovákia, Rozbehý területén). A Károly király uralkodása alatt a pozsonyi ispáni honorhoz kerülő, nagy kiterjedésű hegyivárat 1394-ben előbb Stiborici Stibor, majd fiának halála (1434) után hamarosan Újlaki Miklós kapta adományba, aki 1445-ben végül egyik vezető familiárisának, Bucsányi Osvát macsóí vicebánnak ajándékozta. Osvát és utódai magukat a várról Korlátkővinek nevezték, és a család 1546-ban bekövetkező fiági kihaltáig birtokolták a várat. Az 1445-ös magánadomány azonban nem csak egy évszázadra határozta meg a vár történetét: a korlátkői uradalom egészen a XIX. századig e család leányági leszármazottait illette meg.¹

A középkori Korlátkőről ismereteim szerint nem maradt fenn a régészeti kutatás számára hasznosítható várleírás, ami feltehetően nem csak a források pusztulásával, hanem azzal is összefüggésbe hozható, hogy a várépület ebben az időszakban vélhetően nem képezte osztály tárgyát. Úgy tűnik, hogy a Mohácsnál elesett Korlátkői Péter udvarmester és három féltestvére a birtokukban lévő két várat, Korlátkőt és Berencset nem osztották fel négy-négy részre, hanem Péter Berencset, a többiek közösen Korlátkőt tették meg rezidenciájuknak.² Ehhez hasonlóan 1534-ben Korlátkői Zsigmond (†1546) és az udvarmester leányát eljegyző Nyári Ferenc, a későbbi főlovászmester (†1553) szintén úgy egyezett meg, hogy a továbbiakban Korlátkő Zsigmond, Berencs Nyári rezidenciája legyen.³ A helyzet az 1550-es években változott meg: mivel a két várra Nyári és felesége a királytól szabad végrendelkezési jogot nyert,⁴ előbbi 1551. évi végrendeletében Korlátkőt felesége rokonaira hagyta: a vár egyik fele sógornőjének, Annának, a másik együttesen a többi Korlátkői leányági leszármazottnak, azaz az Apponyi, Hrussói (Záblái), Majtényi és Pongrác családok sarjainak jutott.⁵ Ez már szükségessé tette a várépület felosztását is: az Annára 1559-ben kimondott jószágvesztés végrehajtásakor így kerülhetett sor a vár felének összeírására (l. szöveg).

A valamennyi forrás által alsó, középső és felső várra osztott épületegyüttes ebben az időben – legalábbis Korlátkői Anna itt őrzött nagy mennyiségű személyes holmija

¹ A vár részletes középkori történetét a Korlátkői családról készülő tanulmányomban szeretném bemutatni. A vár rövid történetét és szakirodalmi összefoglalást l. ENGEL PÁL – FELD ISTVÁN: Korlátkő. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: KRISTÓ GYULA. Szerk.: ENGEL PÁL és MAKK FERENC. Budapest, 1994. 369.; ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. kötet. Budapest, 1996. 345.

² 1521-ben a korlátkői várnagy csak a három ifjabb fiú familiárisa volt: Magyar Országos Levéltár (=MOL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (=DF), 282500. (Istorijski Arhiv Varaždin, Csázmái káptalan, Acta antiqua 181.), Péter pedig csak Berencs várában mutatható ki, pl. 1521: MOL Diplomatikai Levéltár (=DL), 102884. (Batthyány-Apponyi lt.), 1523: DF 279920. (Štátny Okresný Archiv v Trnave, Nagyszombat város, Pol. Int. 10., Missiles 57.).

³ MOL P 506 Motesiczky család, 44. csomó, Tom. 1. Fasc. 1. No. 7.

⁴ MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, II. 169–170. old.

⁵ MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii, II. 430–433. old. Kiadása egy 1589-es átírásról: SZERÉMI [JÓZSEF]: Emlékek a majtényi, kesselleőkeői és berencsi Majtényi bárók és urak családi levéltárából 1451–1728. Történelmi Tár, 1897. 30–33.

ismeretében⁶ – még főúri lakhelyként is szolgált, a XVII. század elejétől ugyanakkor szemmel láthatóan egyre inkább veszített rezidencia-funkciójából, és ezzel párhuzamosan állaga is pusztulásnak indult. E hanyatlásnak több oka is volt: egyfelől a vár és uradalma egyszerre számtalan birtokos (compossessor) között oszlott meg, akik általában más várban vagy várkastélyban laktak, ennél fogva nem tartották elsődleges feladatuknak az épületek karbantartását;⁷ másfelől a XVII. században az uradalom két falvában (Jablonica és Leszko) is felépült egy-egy kastély, amely a birtokosoknak nyilvánvalóan nagyobb kényelmet biztosított. Bár a felső várban említene egy „kincstárat” (aerarium, thesaurarium), a XVII. századi vár nagyrészt gazdasági épületekből (borospincék és gabonarakarék), az uradalmi személyzet egy részének (várnagyok, szervitorok, katonák stb.) lakhelyéből, illetve a személyzet mindennapi ellátásához szükséges épületekből (sütőház, élelár, kút) állt. A vár védelmi funkciója csekély volt, amit nem csak az 1560-ban összeírt 33,⁸ illetve az 1670-ben említett 16 darab kézfegyver⁹ bizonyít, hanem az is, hogy a XVII. századi uradalmi számadások a várban rendszerint csak 3-4 drabanttal számoltak;¹⁰ mindenesetre a leírások több esetben említik a puskaapor-raktárat is. Szintén az uradalom mindennapos ügyei tették szükségessé a felsővár tornyában és a sütőház alatti pincében a tömlőcök kialakítását is.

Az alábbiakban – teljességre egyáltalán nem törekedve – hat forrást közlök a várról. A címben szereplő „leírás” szó némileg megtévesztő, egyik esetben sincs szó ugyanis arról, hogy a vár egészéről készítettek volna leírást. Olyan szövegeket kerestem csupán, amelyek érdemi információkat őriztek meg a várépületről, lett légyen szó akár birtokosztályról, inventáriumról vagy éppen várnagyi utasításról. A szövegek nagyrészt a Motesiczky levéltár részét képező korlátkői uradalmi levéltárból származnak. Sok leírás kerülhet még elő a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban őrzött uradalmi iratanyagból (Windischgrätz levéltár), amit még nem tekintettem át, továbbá éppen a gyakori újkori birtokosváltozások miatt különböző családi állagokból. Ezek a források mégis elegendőnek tűnnek ahhoz, hogy a várról készült alaprajzzal és idealizált rekonstrukciós tervrajzzal összevegyük szövegeink adatait.¹¹ Míg a latin szövegeken filológiai változtatásokat nem hajtottam végre, a magyar nyelvű 2. és 4. szöveget a könnyebb olvasás végett nem eredeti formájában, hanem fonetikusán közlöm.

⁶ Primási Levéltár, Esztergom, Esztergomi káptalan hiteleshelyi levéltára, Liber secundus, 129°–130°, 153°–155°.

⁷ A közös birtoklás nehézségeire jó példa az alább közölt 5. szöveg, valamint egy 1669-es tervzet is: „Korlátkó vára lévén igen romlott és pusztá állapottal, hogy az urak kisebbséghez úgy ne álljon, igen szükséges, hogy ki-ki az possessor urak közül maga részét illendő módon restauráltassa, hasonlóképpen az közruinákat és oltalomra való szükséges helyeket consuētis viribus építtessék meg az possessorok.” MOL P 506 Motesiczky család, 45. csomó, Tom. 2. Fasc. 8. No. 116.

⁸ Primási Levéltár, Esztergom, Esztergomi káptalan hiteleshelyi levéltára, Liber secundus, 130°.

⁹ Lásd a 4. szöveget.

¹⁰ Több ilyen számadáskönyv található az uradalmi levéltár lajstromozatlan iratai között, pl. MOL P 1934 Motesiczky család, 10. csomó (számozás nélküli iratok).

¹¹ Dolgozatom írásakor az alaprajz és egy idealizált rekonstrukciós rajz az interneten is megtekinthető volt a következő címen: www.scouting.sk/scouting2/program/romanticky_zemepis/korlatko.html.

1.

1560. december 22.

Az esztergomi káptalan jelentése Korlátkövi Anna – többek között Korlátkő vár és uradalma felerészének birtokosa – vagyonekbejárásáról (részlet)

Prímási Levéltár, Esztergom, Esztergomi káptalan hiteleshelyi levéltára, Liber secundus 129^r-129^v. XVII. századi másolata: MOL P 506 Motesiczky család, 44. csomó, Tom. 1. Fasc. 2. No. 19.

Idemque homo regius eodem testimonio nostro presente die in eodem (1560. február 26.) quum eadem arx Korlathkew in se tripartita quodam modo censeatur, utpote superior, media et inferior, in arce, que vocaretur media, seu in ipsa medietate arcis eiusdem continerentur stube due, quarum quelibet suum haberet pretorium vulgo pythwar ac suam queque latrinam et inter has duas latrinas domicilium unum esset situm et sub his domibus foret cellarium et culina et altera stuba penes eandem culinam; item duo domicilia lignea, in quorum altero avena, in altero vero anseres pronunc servarentur, ex opposito scilicet culine predictae ex inferiori parte eiusdem medie arcis; in superiori vero arce seu superiori parte arcis testudo illa parva, in inferiori siquidem parte arcis due ille partes stabuli magni et ampli versus portam inferiorem quoad duas partes prefatis egregiis Caspari et Mattheo Pongracz de Zenthmyklos, Ioanni et Stephano Appony de Nagyapon ac orphanis Hrwssoy sue caesaree regieque maiestatis donatariis premissae donationis regie titulo, stubam vero in superiori arce seu superiori parte arcis inter duas series domorum ab oriente sitam penes prescriptam parvam testudinem cum pretorio penes eandem stubam, ex quo calefit stuba ipsa, et fumorium cum latrina in eodem ordine exstructas et cellarium sub eisdem penes cellarium prenominatorum Casparis et Matthei Pongracz, Ioannis et Stephani Appony et tertiam partem stabuli illius magni predicti a parte medie seu mediocris porte arcis quoad tertiam partem memorato Stephano Dersffy suisque heredibus et posteritatibus universis reddidisset, restatuisset et reliquisset perpetuo possidenda contradictione, inhibitione pariter et repulsione prefate domine Anne convicte et aliorum quorumlibet praevia ratione non obstante. Stuba vero peditum in superiori arce penes portam habita, item exeundo per portam mediocris arcis seu medie partis arcis esset pretorium, in inferiori vero arce foret itidem stuba pro peditibus et aliis servitoribus, que in communi remansissent semper utende, attamen idem homo regius antelato testimonio nostro presente easdem duas stubas et praetorium quoad duas partes memoratis Caspari et Mattheo Pongracz, Ioanni et Stephano Appony et orphanis Hrwssoy donatariis premissae donationis regie titulo, quoad tertiam vero partem Stephano Dersffy suisque heredibus et posteritatibus universis reddidisset, restituisset et reliquisset perpetuo possidenda contradictione, inhibitione pariter et repulsione praefate domine Anne convicte et aliorum quorumlibet praevia ratione non obstante.

2.

Évszám nélkül [XVII. század első fele]
Korlátkő egyik birtokosának instrukciója várnagyához (részlet)

XVII. századi, „Castellanorum in Korlatkeő instructio” címet viselő egyszerű másolat. MOL P 506 Motesiczky család, 53. csomó, Tom. 1. Fasc. 52. No. 772.

2. Egyik az várnak kapujának az kulcsa, tudniillik az felső kapunak az kulcsa az én porkolábom kezínél álljon, az alsó kapunak pedig az kulcsa az attyafiak porkolábjá kezénél legyen.

3. Az rabok ürezésében és tartásában egyenlő ürizettel és vigyázással tartozzanak.

4. Az köz helyekkel és házakkal, úgymint az egész toronnyal, az bót sütőházzal, portartó helyel, felső várnak kapuja felett való szobával és az én palotámhoz való pitarbúl nyíló szobával és kamorával szépen alkodgyanak egyenlőképpen való usussal, az kapu felett való szobában lakjék az ő kegyelmek porkolábjá, az másik kis szobában, ki sütőház felett vagyon, lakjék az mi porkolábunk.

3.

Beckó, 1664. november 18.

Szentmiklósi Pongrácz Dániel és fiai megosztóznak a korlátkői és beckói uradalmakban lévő birtokrészeiken (részlet)

XVIII. századi egyszerű másolat. MOL P 506 Motesiczky család, 45. csomó, Tom. 1. Fasc. 7. No. 111.

Et primo quidem loco arx Korláthkő divisa est in quatuor solummodo partes ex rationibus domino genitori bene cognitis, cessit itaque eidem domino genitori hypochaustum in superiori contignatione habitum e regione hypochausti spectabilis ac magnifici domini olim Stephani Pongracz existens, cui contiguum est atrium commune cum relictis Stephani Pongracz iunioris. Reverendissimo domino episcopo Georgio Pongrácz poemarium Élészház dictum in inferiori arce existens cessit. Domino Michaeli fornix seu testudo, quae spectabilis ac magnifici domini Stephani Pongrácz praefuisset, unacum errario¹² in altera contignatione sito. Pro Ladislao conclave sive camera in inferiori contignatione, quae penes turrim obvenitur. Fundus vero Sichrow vocatus ibidem in arce Korlatkő existens in aequales quatuor dividendus partes decernitur inter dictum genitorem et filios ita, ut superior pars maiori natu, inferior vero minori cedat. Consimili modo fundus penes portam inferiorem existens proque aedificandis stabulis antehac demensuratus et designatus modalitate praescripta dividatur. Reliqua

¹² Javított szó, ezáltal bizonytalan olvasat, helyesen talán: aerario.

vero aedificia et domus quam in superiori, tam in inferiori contignatione eiusdem arcis habita, ubi tunc turris cum carcere, porta, domus pistorea, castellani hypochaustum, supra portam hypochaustum, altera domus castellani supra domum pistoream, domus cum attrio et camera ibidem existentes una cum domo satraparum, ex quo omnium possessorum arcis Korláthkő hactenus communes praefuissent, modo quoque in eodem statu relinquuntur per praesentes. Partes siquidem, cuilibet partium portio obvenisset, iustum iudicant, ad reparationem tecti eiusdem concurrant, quibus in superiori media contignatione aedificia obvenissent, cui vero Élészáz sive domus anonaria cessit, eiusdem tectum propria industria et sumptibus aedificet, neque idem tenebitur ad reparationem tectorum superiorum contignationum.

4.

1670.

Korlátkő várról, a leszkői kastélyról és korcsmáról [Nádasdi Ferenc] országbíró részére átadott inventárium (részlet)

Papírfüzetben, amelynek végén az inventárium elkészítőinek, Török János nyitrai szolgabírónak és Ábrahámfi János esküdt ülnöknek a gyűrűspecsétei láthatók. MOL P 506 Motesiczky család, 45. csomó, Tom. 1. Fasc. 8. No. 119. 1680. évi másolatának XVIII. századi másolata: MOL E 156 Urbaria et Conscriptiones, Irregistrata, Fasc. 10. No. 13. Utóbbiról a szöveg részleges kiadása: Urbaria et Conscriptiones, 8. füzet (Arnótfálva–Zsukó, 201–250. fasc.). Kiegészítések az 1–250. fasciculusok anyagából. Szerk.: BODNÉ BOBROVSZKY IDA. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának forráskiadványai, XX.) Budapest, 1990. 73–74.

Korlátkői várban lévő házaknak és azokban levő eszközöknek inventárium.

Az alsó várban. Fölvonyó kapu, köz, no. 1. | Kenderkötél rajta, no 2. | Retesz, no 2. | Lakat, no 2. | Fölvonyó kapun kis ajtó, no 1. | Vaspánt rajta, no 3. | Vas zárló rajta, no 1. | Öreg lakat, no 1.

Zsindelyes drabont ház, köz. Vaspántos ajtó rajta, no 1. | Öreg ablak, no 1. | Parasztkemence, no 1. | Vas öreg szakálos, no 1. | Kisebb szakálos, no 10. | Muskéta, no. 5.

Az alsó várban két contignatióra való faépület. Az első gabonatartó kamarában: vaspántos retesz ajtó, no. 1. | Ezen kamarából nyíló második gabonáskamara: parasztajtó, vaspántok és retesz rajta, no. 1. | Az felső contignatióban hasonlóképpen gabonatartó hely, no. 2. | Azokon vaspántos retesz ajtó, no. 2. | Az födele régi, zsindellyel födett, lyukas, rongyos. | Azon épületnek falai dülőfélben vannak.

Ennek az pitvarából nyíló padlásos kúpince vagy, no. 1. | Vas pántos bélett ajtó rajta, no. 1. | Az pitvaron kétfelé nyíló vaspántos ajtó, no. 1. | Az fagrádics alatt kis istálló, köz, no. 1. | Vaspántos ajtó rajta, no. 1.

Az középső várban fölvonyó kiskapu, köz, no. 1. | Kétfelé nyíló vaspántos ajtó záróval együtt, no. 1. | Ezen belől mindgyárt öreg vaspántos ajtó, no. 1. | Egy pusztá pitvar, földél

nélkül való, az Porkoláb-ház alatt, no. 1. | Ezen belől pántos retesz es öreg ajtó, no. 1. | Ezen belől közönséges pitvar, no. 1. | Ezen pitvarbúl jobbkéz felé nyíló ház vagy on, 1. | Kályhás kemence benn, no. 1. | Vaspántos retesz es ajtó rajta, no. 1. | Lakat rajta, no. 1. | Rostélyos öreg ablak, 2. | Ebből nyíló öreg palota, no. 1. | Rostélyos öreg ablak, 3. | Kisebb ablak, no. 1. | Vaspántos retesz es ajtó rajta, no. 1.

Az Sáfár-házban: gabonatarató szökrény, no. 2. | Vaspántos retesz es ajtó, no. 1. | Rostélyos ablak, no. 1.

Az sötét pincén: vaspántos retesz es ajtó rajta, no. 1. | Lakat rajta, no. 1. | Ebből nyíló gabonásház vagy on, no. 1. | Rostélyos kisablak, no. 3. | Ezen alól hasonló gabonásház, no. 1. | Rostélyos ablak, no. 3.

Az sötét pince fölött való contignatioban: Öreg szoba, no. 1. | Vaspántos, pléhes kulcs nélkül ajtó, no 1. | Az padlása dűlőfélben vagy on. | Szegletes asztal benne, no. 1. | Rostélyos öreg ablak rajta, no. 1. | Ezen hazbúl nyíló kamara, no. 1. | Vaspántos, pléhes kulcs nélkül retesz es ajtó, no. 1. | Ennek az padlása dűlőfélben vagy on.

Második contignatioban: Padlás nélkül pusztá ház kamarával együtt, ajtók nélkül, 1. | Vasrostélyos ablak, no. 2.

Az felső várban: Vaspántos öreg ajtó, no. 1. | Sütőház ajtó nélkül, köz, no. 1. | Tömlöc alatta, no. 1. | Pusztá csatornyás kút, köz, no. 1. | Sütőház mellett Portartó hely, vasajtó rajta, no. 1.

Bótos Tárház, no. 1. | Vaspántos ajtó rajta, no. 2. | Vasrostélyos ablak, no. 2. | Az torony köz, benne való tömlöccel együtt, kiben öreg kaloda, no. 1.

5.

Nagyszombat, 1682. május 23.

Lipót király tanúsítja, hogy Labsánszki János kérésére felszólították Kolonics Zsigmond grófot és Czobor Mária Regina grófnőt, hogy gondoskodjanak a Korlátkö várban őket illető romos részek felújításáról (részlet)

Papíron, szöveg alatt felzetes pecséttel. MOL P 506 Motesiczky család, 45. csomó, Tom. 1. Fasc. 9. No. 136.

Tandem huiusmodi admonitione taliter – uti praemissum esset – peracta ad faciem etiam ipsius arcis praedictae Korlátkö una cum fidelibus nostris egregiis Georgio Ribány et Gabriele Ripser, vicinis utpote et commetaneis loci eiusdem die praescripta, utpote vigesima prima dicti mensis Aprilis perrexisset, quam non minus ab intrinseco, prout extrinseco perlustrando totaliter fere, sed vel maxime in portionibus ad familiam Pongrácz et praefatam comitissam Mariam Reginam Czobor spectantibus adeo desolatam ruinatamque vidisset, ut nihil aliud, quam nudos parietes omni tecto, ipsis pavimentis prorsus orbatos ac destitutos, cellaria vero infra tertiam contignationem habita aliasque fornices in ingressu superioris arcis quamplurimas destructa penitus et corrutas, quin imo et turrim simili ruinae obnoxiam comperiisset, ac vix unum angulum ab eiusmodi

ruina immunem vidisset conspexissetque. Quibus taliter peractis trabium – iam certa in parte fabricatas – unum, asserum vero tres cumulos, imo et unam fornitem scandulis repletam, quos et quas dictus instans pro restauratione specificatae arcis Korlátkő advehi illucque collocari curasset, idem tabulae nostrae regiae iudiciariae iuratus notarius cernisset oculate.

6.

1692. május 28.

Lövenburgi János Jakab gróf felesége, Czoborszentmihályi Czobor Mária Regina grófnő Korlátkő várban és Leszkő kastélyban, valamint ezek uradalmában lévő javairól avagy birtokrészéről készült összeírás (részlet)

Papírfüzet. MOL P 506 Motesiczky család, 45. csomó, Tom. 1. Fasc. 13. No. 178. (Két példányban). XVIII. századi másolata: MOL E 156 Urbaria et Conscriptiones, Irregestrata, Fasc. 10. No. 13. Utóbbiról a szöveg részleges kiadása: Urbaria et Conscriptiones, 8. füzet. i. m., 73–74.

Arx Korlátkő. In hacce arce, ubi intratur per portam, ad synistram partem penes ipsum murum est unum cellarium trecentas urnas vini capiens cum sat forti ianua aliisque necessariis ferreamentis, in eodem vero datur unum magnum scrinium ducentas metretas Posenienses frumenti in se comprehendere valens, supra idem cellarium unum atrium ac cubiculum magnum et camera, ianuae item cum seris et fenestris, sine tamen vitris, quorum quidem aedificiorum pro tecto condam adaptatae scandulae ob longam vetustatem, uti et gradus ac ambitus in ipso ingressu habitus¹³ et ex lignis erecti¹⁴ ob frequentes pluvias et defectum necessariae reparationis totaliter corruptae et ruinatae essent.

In alia demum arcis contignatione, qua intratur per portam minorem ad ipsam arcem, habetur a dextris penes ipsum murum exstructum aedificium, cuius quidem aedificii superior seu tertia contignatio constaret ex uno atrio et duobus cubiculis magnis ab una, ab alio cubiculo minori partibus ab altera, quae universa tam pavimento, quam tecti tectura, fenestris item et ianuis prorsus privata essent. Daretur ibidem e dyametro certum cellarium pro ducentis circiter urnis vini sub portione spectabilis ac magnifici domini Stephani Orbán (titulus) existens, cuius quidem cellarii pavementum ex asseribus duntaxat, ianua item bona cum necessariis ferreamentis et sera magna appromptata esset.

In tertia vero eiusdem arcis contignatione ab infra habetur unum thesaurarium cum ianua forti et ferreamentis necessariis, craticula item ab extra ferrea ac sera una magna laminea.

¹³ habitorum

¹⁴ erectorum

Remonstrabantur et alia aedificia, quae communem usum dominorum compossessorum arcis et dominii Korlatkő in se complecterent, utpote penes ipsam magnam portam cubiculum satraparum, gradus item ad ipsam arcem adiacentes ac cubiculum castellani, domus etiam una pro pulveribus pyreis conservandis cum ianua ferrea parva, alia vero pistorea, uti et certus fons seu cisterna ex fabricatis lapidibus extractus, similiter quadrangularis turris, in qua captivi strictissime asservari assolerent. Quo vero ad munitionem et reliqua attinet, eadem et eadem relegantur ad conscriptionem reliquorum dominorum compossessorum eiusdem arcis.

KESZTHELY PRAESIDIÁLIS MEZŐVÁROS TÉRSZERKEZETE ÉS LÁTKÉPE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A történeti városkép-rekonstrukció alternatív módszerei

Bevezetés

„Keszthely városában van mintegy 200 vagy 300 ház, ha az ebben az országban található tapasztott és szalmával fedett földszintes viskókat így szabad nevezni. Kőből rakott épület csakis kettő volt, tudniillik egy jó temploma és Esterházy hercegnek egy régi, javítást igénylő kastélya”.¹ Simon Clements bécsi angol követségi titkár 1715. évi magyarországi útjának keszthelyi állomásáról papírra vetett, mindmáig mértékadónak tekintett sorai egy dunántúli mezőváros szokványosnak mondható képét tárják eléink. A szűkszavú leírásnak történeti értéket elsősorban az a körülmény kölcsönöz, hogy a Balaton-parti település XVII. századi látképének meghatározásához jószerével egyedüli – jóllehet nem egykorú – narratív forrásként áll rendelkezésünkre. Keszthely török kor végi településrendjének és építészeti arculatának rekonstrukciója elsődlegesen mégsem a karakterisztikus források kényszerű nélkülözéséből fakadó módszertani eljárások miatt tarthat számon érdeklődésre. Sokkalta inkább annak okán, hogy a hazai várostörténet kevésbé ismert átmeneti településformája reprezentánsaként a végvárváros avagy praesidium képezi a vizsgálat tárgyát.

Az angol diplomata útja idején is a legnagyobbbrészt a Bakács, Esterházy, Lengyel, Babocsay ill. a Sárkányok ágán örökrészt szerző családok birtokában lévő népes tóparti település XVII. század első felében lépett a praesidiális, azaz zömében fegyverforgatók és családjuk lakta erődített mezővárosok (Vázsony, Sümeg, Szentgrót, Egerszeg stb.) sorába.² A királyi fizetésű katonakontingens keretlétszámának a növelése a fegyveres szolgálatot úrbérmentesség fejében teljesítő szabados csapatnem egyidejű megjelenésével ugyanis a katonaelemet juttatta túlsúlyra a tóparti mezőváros társadalmában. Keszthely ferences szerzetesek által feladott – Szigetvár elestét követően várrá alakított – kolostorában tudvalevőleg 1552-től állomásozott helyőrség, így a tóparti település már ezen időponttól az oszmánellenes várláncolat tagjává lépett elő.³ Az 1576-tól királyi fizetésű katonaságot is falai között tudó végház a végvári katonaság 1701. évi feloszlásáig ellátta a győri főkapitányság várláncolatának elemeként reáharuló funkcionális szerepkört.⁴

¹ KROPF LAJOS: Clements Simon utazása hazánkban 1715-ben. In: Történelmi Szemle, 10. (1921) 118-142.; Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737) Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: GÖMÖRI GYÖRGY. Budapest, 1994. 99-104. Munkánk során Kropf szövegghűbb forrásközlését vettük alapul, melyre a későbbiek során külön már nem hivatkozunk.

² VÉGH FERENC: Keszthely végvár monográfiája. Egy praesidiális mezőváros katonatársadalma a XVI-XVII. században. PhD disszertáció. ELTE, 2004. 66-67.

³ VÉGH FERENC: A keszthelyi végvár építéstörténete (XVI-XVII. század). Pécs, 2002. 15.

⁴ Uo. 53.

Míg a rendházból lett végvár építéstörténetére vonatkozóan bőséggel áll rendelkezésre irodalom, a végház (fő)kapitányainak parancsnoksága alá tartozó fegyvereseknek otthont adó, palánkkal övezett praesidium korabeli településrendjének kutatása sajnálatos módon nem került a kutatás homlokterébe.⁵ A Balaton-parti város esete azonban távolról sem egyedi, ami annál is kevésbé érthető, minthogy a végvárváros mint településforma vizsgálata a végvári katonaság (és a vele közös településen élő civil népesség) társadalmi viszonyainak megismeréséhez egyedülálló szempont- és viszonyrendszert kínál.⁶ Kutatásukkal tehát az interdiszciplináris kérdés vizsgálatánál szükségszerűen egymásra utalt város-, társadalom-, hadtörténetírás és a régészet közös, évtizedekben mérhető mulasztást pótol.

Keszthely praesidium térbeli kiterjedése és utcaszerkezete a XVII. század második felében

A ferences kolostorból kialakított végvár központú, túlnyomórészt fegyverforgatók lakta település (lényegét tekintve külső vár) védelmét szolgáló palánk építésének időpontja és körülményei nem ismertek, ám vélhetőleg a XVII. század egészén át a fa védmű övezte Keszthely népesebb városrészét. Az első ízben mindazonáltal csak 1651-ben leírt palánkfal közelmúltban napvilágra került déli, két egymástól 2-2.3 méterre futó cölöpsor alkotta szelvénye számottevő ellenállóképességet feltételez.⁷ A végvárváros védelmét hatékonyabbá tevő árok meglelte tételesen északon és – részint ugyancsak a régészet eszköztárával – nyugaton nyert alátámasztást.⁸ Nyilvánvaló védelmi megfontolások mellett közvetett utalás is igazolja árok létét a fennmaradó égtájak irányában is.⁹ Az 1730-as évek végéig igazolhatóan meglévő árokrendszerből kitermelt földanyagnak a palánkfal két cölöpsora közébe történő elhelyezése mellett több érv is felhozható, valószínűsítve ezáltal egyidejű kialakításukat is. A palánkfal és árok kettősének korabeli vonalvezetését a települést észak-déli irányban átszelő főúttól nyugatra eső térrész esetében az utcarend (Georgikon és Deák Ferenc ill. Sörház utcák) meglehetősen pontossággal őrizte meg. A

⁵ MÜLLER RÓBERT: Keszthely története a törökkorban. In: Keszthely története, I. Keszthely, 2000. 92.; ESZES LÁSZLÓ: Keszthely mezőváros és végvár. Adalékok a település történetéhez. Különnyomat az Építés-Építészettudomány, XVI. köt. 1-2. számából. Budapest, 1984. 282-283.; Uő.: Feledésbe ment utcanévek Keszthelyen. Keszthely, 1985. 14-18.; KOPPÁNY TIBOR – PÉCZELY PIROSKA – SÁGI KÁROLY: Keszthely. Budapest, 1962. 31.

⁶ Kisszámú ellenpéldára: TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: Jobbágyok, hajdúk, deákok. A körmenyi uradalom társadalma a 17. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 115. Budapest, 1992. 105-116.; Uő.: Körmeny alapítása. A város alaprajza a 17. században. In: Századok, 113. (1979) 4. 643-658.; SZENTMIHÁLYI IMRE: Körmeny települése és népi építészete a XVII. század derekán, I. Körmeny, 1980.; HARIS ANDREA: A települések halmazától a városig. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Pápa, 1994. 43-74.; IVÁNYI BÉLA: Zalaszentgrót története. Kézirat a Zala megyei Levéltárban (a továbbiakban: ZML) É.n. 2-29.; SZÁNTÓ IMRE: Zala vármegyei végvárak és mezővárosok lakosságának helyzete a XVII-XVIII. században. In: Hadtörténelmi Közlemények, 31. (1984) 1. 6-7.

⁷ ZÁKONYI FERENC: Balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. In: Műemlékvédelem, 10. (1966) 140-141.; Másodközlése: VÉGH, 2002. 73.; MÜLLER RÓBERT: Feljegyzés Keszthely város 17. századi erősítésének megtálatl nyomairól. (1992) Balatoni Múzeum, Keszthely (továbbiakban: BM) Adattár. No. 1389. 92.

⁸ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 9.; MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MÜLLER RÓBERT: Keszthely középkori topográfiája. In: Régészet és várostörténet tudományos konferencia, 1989. március 16-18. Dunántúli dolgozatok, Történettudományi sorozat. Pécs, 1991. 146.

⁹ ZÁKONYI, 1966. 140-141.; VÉGH, 2002. 73.; LUKÁCS KÁROLY: A Balatonvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia comitatum Veszprimiensis, Simighiensis, et Zaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. Tihany, 1943. 276.

déli városfal főúttól keletre eső szakaszának lokalizációjához (Helikon utca) a régészet szolgáltatott perdöntő bizonyítékot.¹⁰ A végvárváros délkeleti szegletének nyilvánvalóan archaikus utcaszerkezete dacára a török kori településhatár meghatározásakor viszont domináns maradt a spekulatív elem. A palánkmű nyugati szegmensének vonalvezetését a kelet-nyugati tájolású utcák esetében a XIX. század közepén még megfigyelhető térbeli törések ill. kerthatárok ugyanakkor meglehetősen bizonyossággal jelölik ki.¹¹ A települést észak felől oltalmazó palánkmű egykori futása feltételezésünk szerint nem esik egybe a várost kelet-nyugati irány mentén átszelő főút vonal mai nyomvonalával. Az 1821 májusában készült telekfelmérés mellett a (Szalasztó és Kisfaludy utcák közötti) mai telekhatár is hozzávetőleges pontossággal rajzolja ki a palánk valószínűsíthető északi nyomvonalát.¹² A falak által közrefogott praesidium hozzávetőleg 4-500 méter oldalhosszúságú, közelítőleg téglalap rajzolata az eddig feltételezettnél számottevően nagyobb, 200-250.000 m²-t kitevő belterületet igazol.¹³

A XVII. században a külső praesidium, mint legáltalánosabban elterjedt meghatározás mellett a kontinuitást igazoló (mező)város, valamint a német eredetű hostat ill. a latin suburbium terminus is adathozható a katonaság számára otthont adó végvárváros jelölésére.¹⁴ Az erődített mezőváros észak-déli tengelyét alkotó, azt a jelzett irányban átszelő főúttal azonosítható Nagy/Öreg (ma Kossuth Lajos nevét viselő, lényegében fő) utca valamint a nyugati városfal által közrefogott térrész teljes szélességében szalagtelkes utcaszerkezet igazolható. Az oppidum feltehetőleg egyetlen középkori utcájának nyugati oldala ugyanis a vizsgált időszakban is megőrizte a közelítőleg hold nagyságú, 155-210 méter hosszban kimért archaikus telekstruktúrát, melynek kezdődő bomlására éppen a török kor végéről datálódhatnak az első közvetett utalások. A korabeli utcanévadási gyakorlatnak megfelelően méretéről nevét kapó Nagy/Öreg utca első ismert említése a Lakatjáró Mihály háza felét 60 ft-ért zálogba vevő Szántó Márton ingatlanát ruházását igazoló 1674. évi biznyságlevél.¹⁵ A forráspusztulás tényén túl a korábbra datálódó névadás mellett szól a körülmény is, hogy a török korban az utcanév megnevezése több házszor meglete esetén sem számított szükségszerű gyakorlatnak. A XVII. században kizárólagosan Nagy utcaként jelölt ház-sor megnevezésére egyébiránt a rákövetkező évszázadban rendre az azonos jelentéstartalmat hordozó Öreg név tűnik fel.¹⁶ A török kori átfedés látszólagos hiányára azonban a már említett okok is magyarázattal szolgálhatnak. A praesidium gyalogos fegyverforgatóinak nevét a XX. századig őrző Hajdú (ma Bem József) utca általánosan elterjedt vélekedés szerint a helyőrség XVIII. század elején történő letelepítése óta viselte ezt a nevet.¹⁷ A feltevésnek azonban ellentmond, hogy Szabó Péter már 1670-ben a nevezett utca lakója

¹⁰ MÜLLER RÓBERT: Feljegyzés Keszthely város 17. századi erődítésének megtalált nyomairól. (1992.) BM Adattár. No. 1389. 92.

¹¹ BM Térképtár. No. 75.73.24.

¹² BM Térképtár. Leltári szám nélkül.

¹³ A témával foglalkozó kutatók közül egyedül ESZES LÁSZLÓ tett kísérletet a praesidium kiterjedésének vizsgálatára, ám a helytörténet megállapításai az újabb adatok fényében több ponton korrekcióra szorulnak. ESZES, 1984. 282-283.

¹⁴ „az keszthelyi hostatban”. MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Comitatus Zaladiensis, 2. cs. No. 410., No. 395.; „in suburbio Kestel locoque az sajka utban”. ZML IV. 14. a. Polgári perek, 2. d. 1669. Fasc. XI. No. 2. fol. 3.

¹⁵ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

¹⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 6. cs. No. 1072., No. 1040.

¹⁷ ESZES, 1985. 15-16.

volt.¹⁸ A névből következően jelentős részben valóban a település fegyverforgatói emelték itt házaikat, ám az általános értelmű hajdú kifejezés minden erre irányuló igyekezet ellenére sem teszi lehetővé – sem indokolttá – az utca lakosságának a katonaság egy adott kategóriájával való azonosítását. A Nagy/Öreg és Hajdú utcát kötötte össze egymással a Kis (ma Kisfalu) névvel jelölt ház sor, melyben 1674-ben Horváth Péter vicehadnagy napszámkötelezettség alól mentesített háza is állt.¹⁹ Funkciója azt is sejtetni engedi, hogy a korabeli utcarend legfiatalabb képződménye volt az uralkodó gyakorlatnak megfelelően legjellegzetesebb ismervéről elnevezett kettős ház sor. A XVII. századi forrásanyagban csupán a három megnevezett utca meglete nyer alátámasztást. Jóllehet a két utóbbi létesítésének időpontjára láthatólag csak ante quem dátum jelölhető meg, a helyőrség legkésőbb a XVII. század közepétől konstans létszámviszonyaiból következőleg megnyitásokra bizonyára már ezt megelőzően sor kerülhetett. A Hajdú utca esetében a településrendi sajátosságok mindezenfelül a középkori eredet lehetőségét is felvetik. A praesidium központi térrészének hasznosítási módját Laki Mátyásnak „az derék piarczon” álló lakóháza esetében alkalmazott helymegjelölés teszi egyértelművé.²⁰ Octavian Leuckhard hadmérnök 1651. évi látványának tanúsága szerint a jelzett időpontban a praesidium délnyugati szegletében is lakóházak emelkedtek.²¹ Utcanév hiányát mindazonáltal magyarázhatja a körülmény is, hogy a szóbanforgó térrész keleti oldala volt csak lakott. A végvárváros délkeleti szögletében álló, kolostor és templom együtteséből kialakított végvár védműveinek térigénye ugyanis jelentősen szűkítette a belakható teret. A „vár mellett, napkeletről való majorház” és a hozzá tartozó gazdasági épületek által elfoglalt térrészen is minden valószínűség szerint csak a török kor elmúltával emelkedtek az első lakóházak.²²

A XVII. század közepén papírra vetett, az erősség állapotát taglaló hadmérnöki jelentés említi első ízben a magas vízállás miatt egészen a városfalig futó, a végház hajóparkjának befogadására szolgáló csatornát is.²³ Az 1821. évi felmérésen is látható, 112 méter tengerszint feletti magasságig húzódó csatorna szélessége meghaladta az öt métert.²⁴ Az úgynevezett Sajka útát szegélyező kertek egyébiránt meglehetősen gyakorisággal tűnnek fel a helyőrség katonái kezén.²⁵ Keszthely település erősített jellege és az utcák (mai) vonalvezetése közötti összefüggés igazolásaként a hajózható csatorna – nevét Sajka utca-ként átörökítve – a végház felszámolását követően (ma Erzsébet Királyné útja) népesülhetett be.²⁶ A várost egykor oltalmazó palánkmű ugyancsak a XVIII. század folyamán, egykori nyomvonalán nyitott utcák sorával hagyott nyomot a Balaton-parti város településszerkezetén.²⁷

¹⁸ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 32.; „in exteriori praesidio Keszthell plateaque Hajdu uca dicta” (1700). MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. é.n. fol. 224-225.

¹⁹ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

²⁰ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 16. cs. No. 1748.; „in foro publico praesidy Keszthel”. MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1667. fol. 6-17.

²¹ ZÁKONYI, 1966. 140-141.

²² MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1668. fol. 19.

²³ ZÁKONYI, 1966. 140-141.; VÉGH, 2002. 73.

²⁴ BM Térképtár. Leltári szám nélkül.

²⁵ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 493., 3. cs. No. 507.

²⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 683., No. 830a.

²⁷ BM Térképtár. No. 75.70.

A korabeli településrend és helymeghatározási gyakorlat specifikumai

A XVII. század közepétől az írásbeliség rohamos léptékű térnyerésének köszönhetően hozzátétőleg félszáz olyan bizonyáglevél maradt az utókorra, mely lakóingatlan örökvétel vagy zálog jogcímén történő átruházását örökítette ránk. Az önmagában nem nagyszámú ingatlanügyletben a kötelező helymeghatározás – a regisztráció korabeli kezdetlegessége okán – a négy égtáj szerint szomszédos ingatlanbirtokosok nevének papírra vetését jelentette, ami azt ismert házbirtokosok számát hozzátétőleg megháromszorozza. A négy égtáj és a hozzátétőleges háromszoros szorzó közötti ellentmondás abban rejlik, hogy a bizonyáglevelek rendszerint egy esetben az utcát jelölik meg határelemként, melyben az adott épület állt, megkönnyítve annak lokalizációját. A szomszédos házbirtokosok megnevezésére irányuló törekvés mindazonáltal rejtve maradó utcanév esetén is nagyban megkönnyíti a házcsoport térbeli elhelyezését, hiszen a hiányzó égtáj felől nagy valószínűséggel éppen az utcafront sejtethető. A szomszédos házbirtokos megnevezésének ismétlődő hiányából pedig joggal telekszerkezeti sajátosságokra lehet következtetni. A bizonyáglevelek mindemellett értékes leírást hagytak ránk az épület elhelyezkedésére, anyagára, házhelyeket terhelő úrbéres szolgáltatással és egyéb jellemzőkre vonatkozóan is. Vizsgálatunk szempontjából a forrástípus legnagyobb értéke azonban abban rejlik, hogy az egyes okiratok névanyagának gondos vizsgálatával sok esetben térben egymás mellé illeszthetők a bizonyáglevél tárgyát képező, önmagukban látszólag lokalizálhatatlan lakóingatlanok. Az eljárás segítségével így átlag három-öt lakóházat és legalább ugyanennyi birtokost magukba foglaló házcsoportok válnak láthatóvá, melynek elemei esetében papírra vetett jellemzők szervesen kiegészítik egymást. Mindez pedig már szerencsés körülmények esetén lehetővé teszi az adott lakóházakat befogadó utcára jellemző településrendészeti sajátosságok meghatározását.

A bizonyáglevelek sokoldalú hasznosításáról elmondottakat legbeszédesebben a keszthelyi praesidium egyetlen kelet-nyugati tájolású, valószínűleg legutoljára nyitott házsora, a Kis utca szemlélteti, amely hosszáról ill. szűk keresztmetszetéről egyaránt kaphatta nevét. Ebben a ház sorban állt az a lakóház, amelyhez 1677-ben Asbóth István 35 forint lefizetésével Keszthely egyik örökös urától, Bakács III. Sándortól jutott 40 év időtartamra.²⁸ Jóllehet a zálogbaadó által kiállított bizonyáglevélben nem szerepel utcanév, a déli szomszéd hiányából ill. abból következően, hogy a háztól északra a „praesidium árokja vagyon” vitán felül áll a kelet-nyugati tájolású utcával történő azonosítás. Asbóth új lakóházát nyugatról Kopasz Varga János és Tóth Balázs, kelet felől Sente Péter ház helye határolta.²⁹ Sente Péter neve házszomszédként Karády Pál ugyanez évi ingatlanvásárlása esetében is feltűnik, ám ez esetben mint nyugati szomszéd, míg átellenes oldalon Vissy Csizmazia István háztulajdonos nevét ismerjük meg.³⁰ Sente lakóingatlanának kettős említéséből következően öt ház hely birtokosának kiléte és lakóházuk térbeli elhelyezkedése vált ismertté, egyazon esztendőből. A két ügyletből azonban a korabeli helymeghatározási gyakorlat sajátosságaira is fény derül. Karády Pál házülésének északi szomszédaként Csillagh György nevét tünteti fel a bizonyáglevél, jóllehet Asbóth István és két szomszédja telkének a város árka jelölte ki északi határát. A jelenség logikus magyarázatául csak az kívánkozhat, hogy Karády és Csillagh lakóháza eredendő-

²⁸ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 3.

²⁹ Uo.

³⁰ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 11.

en ugyanazon telken épült, következésképp a házsomszedság ténye önmagában nem jelenti szükségszerűen a telek megosztását is. Kopasz Varga János és Tóth Balázs háza is nyilvánvalóan egy telken osztozott, ami ugyancsak alátámasztani látszik az elmondottakat. A Kis utca beépítettségének foka talán a valószínűsíthetően kései megnyitása miatt még a városi beltelkek 1858. évi felmérésekor is elmaradt a török korban is lakott Nagy/Öreg ill. Hajdú utcákétól, amit mutat a XIX. század közepén megszámlálható 14, az utca északi vonalával határos házhely.³¹ A XVII. század második felében a beépítettség ezt az értéket aligha haladhatta meg, sőt minden valószínűség szerint ez alatt maradt, így az aprólékos névanyaggyűjtés eredményeként az 1677-ben lakott öt házhely (és vele hét ház) birtokosának ismertté vált kiléte közelítőleg az utca északi oldalának mintegy harmadát teszi láthatóvá. A praesidium most már néven is nevezett Kis utcájának lakója volt 1674-ben Horváth Péter királyi vicehadnagy és keleti szomszédja, Karlóczi Szabó János, de meglepő módon ez esetben a napnyugati házülés birtokosának kiléte is rejtve maradt.³² Jóllehet az északi és déli telekszomszéd hiánya ugyanazon okkal is magyarázható mint a két előbbi esetben, a katonatiszt háza a Kis utca északi oldalára csak viszonylagos valószínűséggel lokalizálható. A nevezett utca lakója volt 1677-ig Kulcsár György és két évvel később Kaposi Mikola is, de a házuk helymeghatározása esetükben sem vezet kétséget kizáró eredményre.³³ Jóllehet az egykori palánkmű északi szegmensének vonalvezetése csak hozzávetőlegesen határozható meg, a Kis utca északi oldalán kihasított telkek fő utcával párhuzamosan futó oldalainak hossza éppen a védmű sajátos térbeli elhelyezkedése okán már eleve csak meglehetősen tág határértékek között adható meg. Mindazonáltal a teleknagyságot illetően a bizonyágalevek is szolgálnak közvetett adattal, tekintve, hogy a végvárvárosi házak birtokosait a beltelek nagyságához mérten census gyanánt néhány napos – pénzzel megváltható – robotkötelezettség is terhelte. Karády Pál és Horváth Péter esetében ez egyaránt két napot tett volna ki, ám a házhelyet rájuk ruházó Bakács III. Sándor ettől mindkettejük esetében eltekintett.³⁴ A XVII. század végi urbáriumok a praesidium lakosai számára átlagosan 3-5 napi munkajáradékot írtak elő, amiből következően a Kis utca északi oldalának lakói a legkisebb belső telekkel rendelkező ingatlanbirtokosok közé tartoztak.³⁵

A praesidium észak-déli tájolású Nagy/Öreg utcájában álló házak lokalizálása az utcanév említésének hiányában sem ütközik nehézségbe, következőleg abból, hogy az utcában álló lakóépületek helymeghatározásnál rendszerint csak az északi ill. a déli telekszomszédot nevezték meg. A fő utcai belső telkek keleti ill. nyugati végpontjaiként állandó jelleggel a „Szent Miklóstra menő út” ill. a „város árokja” meghatározás szerepel, ami ugyancsak a középkori szalagtelkes térszerkezet igazolása, mint ahogy paradox módon az egyik vagy esetleg mindkét határpont hiánya is azt valószínűsíti, hogy a telkek kiterjedését ill. határpontjait maga a város térszerkezete jelölte ki. Nyugat felől a város árokja határolta például Simon István, Pethő László szervitora ill. szolgálotársai, Csepely György és Simonfalvay Dávid, sajátjától északra ill. délre fekvő telkeit.³⁶ Pethő László

³¹ BM Térképtár. No. 75.73.24.

³² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

³³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 5. cs. No. 894., 3. cs. No. 562.

³⁴ MOL P 650 Tallián család levéltár. 3. cs. 1677. fol. 11.; MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

³⁵ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. B. No. 60.

³⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 422.

említett szervitorai az 1650-es évek végén, vagy a soron következő évtized első éveiben jutottak hozzá a szolgálatuk legfőbb ellenértékeként elnyert telekhez, melyek korábbi birtokosai egyébiránt mindannyian jobbágyok voltak. Simon István telke halála után is leszármazottai kezén maradt 1738-ig, mikor is unokája 150 rajnai forintért áruba bocsátotta azt.³⁷ Pethő László Csák Gergely nevű szolgálója ugyancsak az Öreg utca nyugati oldalán jutott házüléshez, amit esetében is Marinka nevű unokája tett pénzzé alig egy esztendővel korábban.³⁸ A szokványos eset annak okán érdemel figyelmet, hogy a telek napnyugati határát a török kor elmúltával is a „mezőig való város árka” jelölte ki.³⁹ A Nagy/Öreg és a Kis utcai beltelkek esetében egyébiránt közös vonás, hogy nyugati ill. északi határukként mindig a „praesidium/város árokja” terminus szerepel, míg a települést övező palánkműre ilyen összefüggésben meglepő módon sohasem tesznek utalást.

A Nagy/Öreg utca keleti házsora esetében azonban az egyes házcsoportok helyhez rendelése nem várt akadályba ütközik. Az észak-déli tengelyű utcában emelkedő házcsoportok elhelyezésének meghatározásakor ugyanis kétséget ébreszt a körülmény, hogy egyetlen olyan bizonyosságlevélről sincs tudomásunk, mely a Fő utcát egy adott lakóépülettől nyugatra helyezné el, nyilvánvalóvá téve a helyes házsort. Ez önmagában természetesen az említés hiányával is magyarázható, az azonban már nem, hogy keleti telekszomszédot sem tüntetnek fel, márpedig a Hajdú utca beépítettsége ezt mindenképpen indokolná. Ez utóbbi, északkelet-délnyugati utca vonalvezetése az ott kimért teleknagyság ismeretének hiányában is nyilvánvalóvá teszi, hogy a Nagy/Öreg keleti oldalán álló házak fundusainak nagysága eltörpült a szemközti házsor belső telkeinek mérete mellett.

Mindazonáltal a középkori telekszerkezet nyomait leginkább őrző Nagy/Öreg utcában is megfigyelhető annak kezdődő bomlása. Igali Szűcs János telkét 1699-ben két szomszédja váltotta magához 75 forint ellenében.⁴⁰ A Kis utca kapcsán már bemutatott gyakorlattal egyezően itt is igazolható több, különböző családfő neve alatt összeírt lakóépület eredendően egyetlen telken.⁴¹ A házhelyek tartozékaiként esetenként zsellérházak is feltűnnek, melyek lakói rendszerint a telek mindenkori birtokosának teljesítettek szolgálatot.⁴² Igali 1688 májusában a visszaváltás lehetősége nélkül a háza kertjéből idegenített el egy darabot négy forintért, ami – a veteményeskert méretének érzékeltetésén túl – ugyancsak a teleknagyság csorbitásának megnyilvánulásaként értelmezhető.⁴³

Keszthelyi birtokjogi térképének szegmensei

A Bakács, Pethő, Esterházy familiák mint legnagyobb részhányadosok ill. a Babocsay, Lengyel, Sárkány és más családok Keszthely végvárváros feletti megosztott birtokjoga a település török kori topográfiája vonatkozásában is vizsgálati lehetőséget kínál, követ-

³⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 6. cs. No. 1072., No. 1845.

³⁸ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 542., 5. cs. No. 1040.

³⁹ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 5. cs. No. 1040.

⁴⁰ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1699. fol. 23.

⁴¹ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

⁴² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 5. cs. No. 894.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 5.

⁴³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 593.

kezőleg a tényből, hogy a nevezett familiák kézenfekvő módon a praesidium belterülete felett is osztozkodásra kényszerültek. Éppen a végvárváros birtokjogi megosztottságából és a forráspusztulásból következően azonban nincs olyan esztendő, amelyből egyidejűleg maradtak volna fenn a település demográfiai viszonyait részletekbe menően feltáró urbáriumok. A szelektíven és kisszámban rendelkezésre álló úrbérjegyzékek és összeírások a praesidium egykori népességét amúgysem az utcarend alapján vették jegyzékbe, így forrásértékük e tekintetben meglehetősen korlátozott. A telekhasználat fejében, a fundus méretének arányában teljesített munkakötelezettséget is számbavevő rovatuk ill. a már bemutatott bizonyosságlevelék összevetésével azonban – ha mégoly hézagosan is – de kirajzolódik a birtokjog város síkjára vetített határvonala.

Keszthely végvár főkapitányi tisztét örökjogon viselő Bakács család tulajdonjoga a Hajdú utcába nyugat felől becsatlakozó Kis utca nagy részén bizonyíthatóan érvényesült, következőleg a munkajáradék alól felszabadító mentességlevelék kibocsátásából. 1677-ben Karády Pál és Asbóth István az utcában álló házak megvásárlásával egyidejű aktussal nyert mentességet a fundust terhelő két napi munkakötelezettség alól.⁴⁴ Horváth Péter vicehadnagy három évvel korábban nyerte el eme kiváltságot Bakács III. Sándortól, ám esetében a mentesség kimondása és a házvásárlás között némi idő telt el.⁴⁵ Sárkány János javainak 1681.évi osztálya kapcsán említést tesznek ugyan az elhunytak a Kis utcai házak után járó munkajáradékról is, ám tüzetesebb vizsgálat után az is kiderül, hogy a telkeket a nevezett csak zálog címén bírta a Bakácsoktól.⁴⁶ Babocsay Ferenc nevezett utcabeli ingatlana esetében is minden valószínűség szerint inscriptio képezte a birtokjog alapját.⁴⁷ Az Esterházyak 1715. évi, utcarend szerint felvett urbáriumában sem szerepelt a Kis utcai járadékosok neve, ami ugyancsak megerősíti a Bakács család, utca nagyobb részére bizonyosan kiterjedő tulajdonját.⁴⁸ A szolgálatmentesség – korabeli szóhasználatnál nemessé – tett házak térképre vetítése pedig afelől nem hagy kétséget, hogy a Bakács család tulajdonjoga vitán felül állt az Nagy/Öreg utcában álló házak tekintélyes részénél is.⁴⁹ A főként az említett család férfitagjai által szignált, a ház után munkajáradékot elengedő immunitáslevelék nagy száma nem mellékesen a napszámkötelezettséget számbavevő jegyzékek korlátozott használhatóságára is figyelmeztet.

Keszthely vártartomány és város nagy részét a XVII. század derekán ügyes birtokpolitikájának köszönhetően kezében összpontosító Pethő László is a Nagy/Öreg utcában juttatta telekhez Csepely György, Simon István és Simonfalvay Dávid nevű szervitorait, ami igazolja a város fő utcájának legkevesebb két részhányados között megosztását.⁵⁰ Minthogy szolgálóinak házhelyei az észak-déli vonalvezetésű utca nyugati oldalán, egymás mellett helyezkedtek el, ezáltal a településen belül a társadalmi szegregáció jelensége is fellépett, noha annak alapvető okaként éppen hogy a birtokjog kérdése jelölhető meg. Szabó Péter szervitor háza ellenben a Hajdú utca nyugati oldalán kimért telken állt, igazolva Pethő László tulajdonját a nevezett térrészen is.⁵¹ Esterházy József (Pethő

⁴⁴ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 11.

⁴⁵ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 513.

⁴⁶ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 570.

⁴⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 562.

⁴⁸ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 830a.

⁴⁹ MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1678. fol. 10., 1680. fol. 7.; MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 555.

⁵⁰ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 422.

⁵¹ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 32

László birtokhányadát megszerző Pál nádor örököseként) 1715-ben öt Hajdú utcai telek után tartott igényt munkajáradékra, következésképpen az ott álló házhelyek tulajdonjoga felett korábban bizonyosan Pethő is rendelkezett.⁵² A házak alacsony száma pedig arra nézve bizonyító erejű, hogy a sűrűn belakott Hajdú utcai telek tulajdonjogán Pethő más örökjogon birtokos családokkal volt osztozni kénytelen.

Pethő László – utóbb Esterházy Pál nádor kezére került – részhányada Sajka úti kertet is magában foglalt, amit egyebek mellett az is igazol, hogy 1715-ben az utcaként csak a század elején benépesült térrész két háza után lakói az Esterházy örökösöknek robotoltak.⁵³ A Sajka útát szegélyező kertek elidegenítése a Bakácsok esetében is igazolást nyer, annak eldöntéséhez azonban, vajon az adott ingatlan a praesidium területén, avagy falain kívül terült-e el, nem áll rendelkezésünkre kellő tájékozódási pont.⁵⁴

A praesidium építészeti arculata

Keszthely XVII. századi utcahálózatának távolról sem problémamentes meghatározásánál és térképre vetítésénél összemérhetetlenül nagyobb kihívást jelent a praesidiális mezőváros korabeli látképének ill. városiassági fokának meghatározása, s nem pusztán a kérdés komplexitásából fakadóan. A kisszámban fennmaradt úrbírgjegyzékek és összeírások a praesidium egykori népességének lakásviszonyaira vonatkozóan ugyanis az előzetes várakozásokkal szemben csak meglehetősen kevés érdemleges adatot őriztek meg. A város levéltárának XIX. század végi leselejtezésével témánk szempontjából is pótolhatatlan forrásanyag veszett oda. A korabeli házrend rekonstrukciójához elengedhetetlen telekkönyvek kényszerű nélkülözését az egykorú képi ábrázolások hiánya teszi szerfelett nyomasztóvá. A rendelkezésünkre álló narratív források felhasználhatóságát illetően pedig éppen a kő épületanyagként való felhasználásának, mint a városiasság egyik fokmérőjének vizsgálata int óvatosságra.

Simon Clements, nyugat-európai városképek látványához szokott szeme ugyanis csak az akkor már üresen álló, ám védműveit megtartó egykori végvárat és a nagy valószínűséggel a Polgárváros Szent Márton tiszteletére szentelt egyházával azonosítható templomot említette a kőépületek sorában. A Nagy/Öreg utca keleti házsorában (ma Kossuth Lajos u. 22. szám alatt) azonban az angol diplomata útja idején is állt a rendszerint a Pethők XV-XVI. századi kúriájával azonosított kétszintes(!) kőépítmény, amely a városkép meghatározó elemeként magasodott a földszintes, szerényebb kivitelű lakóházak tömege fölé.⁵⁵ Az utcasorból némileg kiugró, eredendően árkádsoros építmény homlokzata nem mellékesen a középkori utcaszélességet is kijelöli. A ma is álló emeletes építmény építőanyagának maradandóságát tekintve távolról sem tartozott a kivételek közé, tekintve, hogy 1634-ben a Bakácsok által Horváth Zsigmondtól zálogban bírt telken is hajdúk által lakott kőház állt.⁵⁶ 1659 májusában Kaposi Gorovica szervitor dominusza jóvoltából jutott egy városi kőházhoz, mely 300 ft-os értékéből következőleg kimondottan impozáns építmény lehetett.⁵⁷ 1691 novemberében az Esterházyak tisztartója, Lukácsy

⁵² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 830a.

⁵³ Uo.

⁵⁴ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 4. cs. No. 683.

⁵⁵ Építészeti értékelésére KOPPÁNY – PÉCZELY – SÁGI, 1962. 124.

⁵⁶ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. é.n. fol. 159.

⁵⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 553.

János a végvár épületére kívánta fordítani a várral szemközt emelt Új ház összeroskadt utcai falának kőanyagát.⁵⁸ 1648-ban Horváth Tamás zálogosította el az Nagy/Öreg utcai kőházát Szilágyi Mihály királyi vajdának, mindössze 27 forintért. A feltűnően alacsony vételár elsősorban annak volt betudható, az épület az ügylet időpontjában fedetlen volt.⁵⁹ Az építőanyagrendhagyó megnevezésére ezúttal is nagy valószínűséggel kuriozitása okán került sor, ami kőházak esetében ha következetesen érvényesülő gyakorlatot nem is, de célirányos törekvést okkal feltételez. Ha mégoly áttételesen is, de ezt látszik alátámasztani a körülmény is, hogy a házak építőanyagára a kő kivételével egyetlen esetben sem történt utalás. Másként fogalmazva, az építőanyagra tett utalás hiányából az esetek nagy hányadában agyag/sövényfalú netán faépítményre gondolhatunk, következésképp a praesidiumban álló házaknak utólag meghatározhatatlan, ám az ismert esetszámból következően nem elhanyagolható százalékát emelték maradandó anyagból. A kőből emelt városi lakóházak számának alábecsülése ellen szól a helyi illetőségű kőműves 1697-ből adathozható működése is.⁶⁰ Építőanyagot pedig a keszthelyi hegység kőfejtői mellett a fenékpusztai római erőd földfelszín feletti falmaradványai is bőséggel szolgáltattak az időszak egészen át, ami egyúttal a korlátozott téglahasználat lehetséges okainak egyikére is rávilágít.

Maysay Ferenc Nagy/Öreg utcai, földszintes, egyetlen kályhás szobából, az égéstermék elvezetésének kezdetlegessége miatt füstös lakókonyhából ill. kamrából álló három osztatú, minden valószínűség szerint zsúppal vagy náddal fedett, szerény kivitelű lakóháza jeleníti meg azt a széleskörűen elterjedt háztípust, amelyről Simon Clements keszthelyi tartózkodása során meglehetősen lesújtó véleményét fogalmazta meg.⁶¹ Maysay három lányának 1663.évi osztályleveléből megismert háztípus az angol utazó szerint is minden lényeges ismervében megegyezett a magyarországi útja során érintett településeken szemügyre vett építményekkel. A népi építészet tárgykörébe tartozó kutatások megerősítik a szigetországból érkezett szemlélő ironiájától sem mentes sorait, melyek a Nyugat-Dunántúlon domináns, nagyrészt tapasztott sövényfalú (patics) házak leírását örökítették ránk.⁶² Néprajzi analógiák szerint saját udvari bejáratral rendelkező helyiségek közül a legrangosabb, rendszerint utcafrontos kályhás szobába is alig szűrődhetett be némi fény a nyílászárók kis száma és mérete okán.⁶³ A zárt tüzelőterének köszönhetően füstmentes lakószoba kiemelt rangját jól mutatja az is, hogy nővéreivel tett osztálykor a szokásjognak megfelelően legkisebb leányként elsőként választó Orsolya magának kérte fel a nevezett helyiséget.⁶⁴

A Nagy/Öreg utca déli végén álló házak térbeli helyzetét is megörökítő, Octavian Leuckhard német hadmérnök 1651.évi várinspekciója alkalmával készült alap- és látrajzának a két évszázaddal később készült telekfelméréssel (1858) történő egybevetése után valóban bizonyos, hogy a Nagy/Öreg utcai udvarok jelentős hányada ún. kifelé hajlított beépítésű volt.⁶⁵ A telek északi oldalának vonalán húzódó és az utca tengelyével párhuzamos házrész egymással derékszöget zárt be, a jellegzetes „L” alaprajzot eredményezve.⁶⁶ A házak alaprajzi rendszere és szerkezeti kialakítása eképp középkori előkép

⁵⁸ MOL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles. No. 29932. Lukácsy János Batthyány II. Ádámhoz. Keszthely, 1691. november 5.

⁵⁹ MOL P 316 Horváth család (zalabéri) levéltára, I. cs. 1648. fol. 117.

⁶⁰ KOVACSICS JÓZSEF – ILA BALINT: Veszprém megye helytörténeti lexikona, II. Budapest, 1988. 379.

⁶¹ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 432.

⁶² BARABÁS JÁNOS – GILYÉN SÁNDOR: Magyar népi építészet. Budapest, 2004. 158.

⁶³ Uo. 108.

⁶⁴ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 432.

⁶⁵ ZÁKONYI, 1966. 140-141.; VÉGH, 2002. 73.

meglétét feltételezi. A Pethők már említett kúriája pedig a példa erejénél fogva arra nézve is bizonyosságot ad, hogy a XVII. század derekán a Nagy/Öreg utcában álló építmények egy részét ténylegesen is a mohácsi csatavesztés előtt emelhették. Az építőanyag és időtállóság egymással összefüggő, ez esetben perdöntő kérdéséhez az a – nyilván nem egyedül a források fennmaradását lehetővé tevő szerencsés körülmények számlájára írható – tény szolgáltat további adalékot, hogy a kétséget kizáróan lokalizálható köépületek kivétel nélkül a város fő utcájában emelkedtek.⁶⁷

A XIX. század közepén készített telekfelmérés tanúsága szerint a török korban minden bizonnyal teljes hosszában belakott Hajdú utca kisméretű telkein kelet-nyugati tájolású épületek nőttek ki gyors egymásutánban a földből.⁶⁸ A kedvező égtáj irányába való tájolás mint irányelv létét mutatja a tény, hogy a házak nyílászárókkal ellátott udvari homlokzata egységesen déli irányba, a városközpont felé nézett. A minden valószínűség szerint az Nagy/Öreg és a Hajdú utcák egyszerűbb megközelíthetősége érdekében kialakított, utolsóként benépesült Kis utca kivételt jelent mind a házak tájolása, mind az udvari homlokzat elhelyezkedése tekintetében. Az észak-déli tájolású lakóházak hosszanti, bejárati oldala ugyanis az utca hozzávetőlegesen feléig nyugatra, ill. keletre tekintett, aszerint, hogy a Nagy/Öreg, avagy a Hajdú utcához állt-e közelebb.⁶⁹

Forrásaink sporadikus mivolta ellenére bizonyos, hogy Maysay Ferenc lakóingatlanához hasonlóan a házak nagy részéhez bizonyosan csatlakozott istálló, következőleg a tényből, hogy a XVII. század második felében a királyi katonaság lovas fegyvernemének keretlétszámát 100 főben határozták meg, ám a lóállomány elhelyezésére a végvárban csak korlátozottan nyílt mód.⁷⁰ Keszthely birtokosaihoz ill. a Batthyány családhoz magukat lovas szolgálatra kötelező szervitorok száma sem sokkal maradhatott el a királyi kontingens lovas fegyvernemétől. Míg a lakóépítményeknek helyet adó udvar karakterisztikus, gazdasági jellegű tartozékként az istálló tartható számon, a házak végében húzódó szérüs (helyi szóhasználatnál szénás) kertek meghatározó építménye a pajta volt. A melléképületek száma egyúttal a házbirtokos anyagi helyzetének is megbízhatóbb fokmérője, mint a lakóépület, melynek szerkezeti kialakítása nem szükségszerűen tartott lépést lakója anyagi helyzetének változásával.⁷¹ Leuckhard ábrázolásán jól kivehető a telkeket határoló kerítés, de – épp Maysay lakóháza esetében – közvetett adat utal a legfontosabb kerti növényeket biztosító veteményes szeparációjára is, igazolva a telek hármas (udvar, szérűskert és veteményes) osztását.⁷² A belterületi veteményesek szerfelett élénk forgalma a kertgazdálkodás jelentőségét és a praesidiális mezőváros falusias vonásait egyaránt aláhúzza.⁷³

⁶⁶ BM Térképtár. No. 75.73.24.

⁶⁷ MOL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles. No. 29932. Lukácsy János tisztartó Batthyány II. Ádámhoz. Keszthely, 1691. november 5.; MOL P 316 Horváth család (zalabéri) levéltára, 1. cs. 1648. fol. 117.

⁶⁸ BM Térképtár. No. 75.73.24.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Az 1695-ig bizonyosan változatlan maradt 100 fős keretlétszám első ízben 1626-ból adatolható. TAKÁTS SÁNDOR: Magyar küzdelmek. Kísérletek a magyar haderő felosztására 1671-1702. Budapest, é.n. 287.; MOL Tallián család levéltára, 4. cs. é.n. fol. 259.

⁷¹ TÓTH ISTVÁN GYÖRGY, 1992. 106.

⁷² MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 432.

⁷³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 493., 3. cs. No. 507.

A lakóházak értékének megállapítása

Keszthely végvárvárosi lakóingatlanok által képviselt érték meghatározását – amit a telek és ház egységének felbomlása indokol – felettebb körülményessé teszi a korabeli birtoklási gyakorlat, tekintve, hogy egy adott ház(hely)ért lefizetett összeg a telek és ház(ak) (és esetlegesen melléképületek) együttes zálog- és/vagy becsértékét foglalja magában, elfedve előlünk a kérdéses ingatlan valódi értékét ill. esetleges értékvesztését. Zálogügylet esetében ugyanis visszaváltáskor az előzetesen megállapított zálogösszeget kellett a hitelezőnek vagy örökösének megadni, függetlenül a ház állapotában esetlegesen beállt amortizációtól. Bevett gyakorlatnak számított továbbá az is, hogy egy lakóépületen több haszonélvező is osztozott, amit Lakatjártó Miklós Nagy/Öreg utcai házának mindössze felét magáénak valló Szántó Márton kiragadott esete is példáz.⁷⁴ Nevezett maga is ideiglenesen, a 60 Ft-os zálogösszeg visszafizetéséig rendelkezett az 1674-ben megszerzett ingatlannal. Mindkét nemű leszármazottainak öröklési jogát kimondó sztereotip formula azonban jól mutatja, hogy a visszaváltás időpontja adott esetben generációkkal is kitolódhatott.⁷⁵ Nehézséget jelent mindemellett az is, hogy a megnevezett zálogösszegben nem ritkán a praesidium falain kívüli ingatlanok (leggyakrabban szántók) is belefoglaltattak, ám azok értékét tételesen nem tüntették fel. Példaként Csepely György 1657-ben 100 forintért jutott egy Nagy/Öreg utcai házhely és a rajta álló épület birtokába, de a nevezett zálogösszeg hat hold szántót is magában foglalt.⁷⁶

Zálogügyletekben szinte törvényszerűen megtaláljuk a zálogbirtokos által végzett építési munkálatok visszaváltással egyidejű megtérítésének kitételét, ám egyes esetekben ennek legfelső értékhatárát is. Szántó Márton például mindössze 80 forintig építkesztett az általa 1674-ben zálogba vett házas telken.⁷⁷ Hasonló megkötésel jutott egy házhelyhez négy évvel korábban Szabó Giber György is, de esetében csak fele volt az építésre fordítható, az ingatlan visszaváltásakor a tulajdonos által – zálogösszeggel együtt – lefizetendő összeg.⁷⁸ Ezen megkötések természetszerűleg határt szabtak a házbirtokosok lakókörnyezetük megjobbítását célzó törekvéseinek is, ami a városképre is rányomta bélyegét.

Olyan ügyletek esetében azonban, ahol az adott ingatlan végérvényesen a vételárat lefizető személy birtokába került, ilyen jellegű megkötéssel magától érthetődően nem találkozunk. Ez esetben a ház értéke/értékváltozása könnyebben tetten érhető, ám továbbra is probléma, hogy a vételáron milyen arányban osztozik meg a telek és a rajta álló épület(együttes). Jól példázza ezt Igali Szűcs János Nagy/Öreg utcai telke és a rajta álló lakóház, melyek együttesen 1688-ban 108 forintért került birtokába.⁷⁹ Déli szomszédai, Nyers János és Ferenc mindössze 37 forintért adtak túl ingatlanukon alig két évvel korábban, jóllehet – épp a szomszédság ténye igazolja – a két egymás melletti telek nagyságában nem lehetett számottevő eltérés.⁸⁰ A háromszoros árkülönbözet oka így elsősorban a telken álló házak és egyéb épületek számában ill. állagában keresendő. Alátámasztja ezt az

⁷⁴ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 19.

⁷⁷ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 21.; MOL P 650 Tallián család levéltára, 3. cs. 1674. fol. 1.

⁷⁸ MOL P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Rep. 37. Fasc. A. No. 33.

⁷⁹ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1688. fol. 1.

⁸⁰ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1690. fol. 5.

is, hogy Igali 1699 szeptemberében 75 forintért vált meg telkétől és lakóházától, melyért mint láttuk, alig egy évtizeddel korábban 108 forintot számolt le.⁸¹ A nagyszámú változó ellenére is általánosságban megállapítható, hogy a mindenkori vevőnek – már amennyiben a lakóingatlanral együtt a telekhez is hozzájutott – nagyrészt épp a telekméret okán Nagy/Öreg utcai ház vásárlása során kellett a legtöbbet vételár címén előteremteni.

A Kis utcában, a háznak szükséges helynél alig nagyobb telken emelt épületekért lefizetett összeg tükrözhetette tehát leginkább magának a lakóingatlanak az árát. Karády Pál 1677-ben 20 forintot fizetett le az utcában álló, szolgálattól mentesített ingatlanáért, míg Asbóth István 35 forint ellenében mondhatta magáénak ugyanitt emelkedő, zálogképp bírt házat.⁸² Az összeg egyik esetben sem volt számottevően magas. Szemléletesen kifejezve, az előbbi esetben mindössze tíz akó bor árával volt egyenértékű az ingatlan.⁸³

A lakóházak becsült száma

Keszthely helyőrségének a XVII-XVIII.század fordulójára eső létszámviszonyai, így közvetve maga a végvárváros török kor végi lakosság- és házszámának meghatározásához nyújt felbecsülhetetlen segítséget az 1701 februárjában papírra vetett, a királyi katonaság és a szabadosok mellett a nemesség házzal rendelkező tagjainak névsorát is tartalmazó összeírás.⁸⁴ A győri főkapitányság tíz helyőrsége esetében egyidejűleg és egységes szempontrendszer alapján készült jegyzék ismereteink szerint az egyetlen olyan összeírás, mely a végvárvárosban álló lakóépületek számát egzakt módon adja meg. Az 1696. évi országos adóalap-összeírás óta eltelt alig fél évtized a két jegyzék kombinatív alkalmazása előtt is lehetőséget nyújt.⁸⁵ A jelentős forrásértéket képviselő jegyzék kuriozitása dacára meglepő módon kívül rekedt a demográfiai vizsgálatok forráskörén, de azt is hozzá kell tennünk, hogy az adatsorok adekvát feldolgozásával a hadtörténeti irodalom is adós maradt.

Jóllehet a jegyzék a XVII.század végi viszonyokat rögzítette, nem túlzott merészség ezt a század második felére vonatkozóan is feltételezni. A Keszthely városára kivethető porció nagyságának megállapításához készült névjegyzék legadatgazdagabb komponense a végvárváros 223 – mindössze eggyel kevesebb lakóház felett rendelkező – szabadosának nevét tartalmazza. A királyi katonaság közelmúltban 200-ról 175 főre redukált keretlétszámából következően meglepetésre az úrbérmentesség fejében katonáskodó csapatnem képezte a végvárváros legnépesebb katonakontingensét. A házak és fegyverforgatók számának egyezése azt is valószínűsíti, hogy a szabadosok rendszerint rendelkeztek önálló lakóházzal. 1701-ben a királyi katonaság lovas fegyvernemének 66 katonája hárommal kevesebb házat vallott magáénak, ami mutatja, hogy az uralkodó zsoldért szolgáló fegyveresek esetenként csak házrészek felett rendelkeztek, önálló épülettel ellenben nem. Meggyesy Bálint vajdaságában szolgáló 35 gyalogos neve mellett mindösszesen 31 lakóházat írtak össze, ami ugyancsak a lakóingatlanok – korábbra is adatolható – megsz-

⁸¹ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1699. fol. 23.

⁸² MOL P 650 Talián család levéltára, 3. cs. 1677. fol. 9.,11.

⁸³ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 6. cs. No. 1090.

⁸⁴ MOL P 287 Forgács család gácsi ágának iratai, Series II. Fasc. HH. (43. cs.) fol. 181-188.

⁸⁵ MOL Magyar Kamara Archivuma (a továbbiakban: MKA) E 158 Conscriptio portarum, Tom. LIV. (1664. d.) fol. 679.

tásának gyakorlatát igazolja. A tíz százalék körüli arányszámból következően azonban a jelenség távolról sem lehetett általános. A Martony István vajda alárendeltségébe tartozó 26 fegyveres ellenben 28 ház felett rendelkezett, következésképpen a fegyverforgatók némelyike több lakás célú ingatlant is magáénak mondhatott. Adatainkat összegezve tehát megállapítható, hogy a királyi katonaság 175 fős állományából mindössze 14-en (8 %) nem rendelkezett keszthelyi lakóházzal vagy lakrésszel, ám ezt az adatot módosíthatja, hogy a névjegyzék készítésekor 34 státusz (19.4 %) üresedésben volt. A szabados és királyi kontingens együttesen 400 főt közelítő állománya mellett a 40 lakóházzal rendelkező 39 nemes neve is helyet kapott az ominózus jegyzékben. A végvárvárosi házak számára mindösszesen kapott 384-es (222+63+31+28+40) érték láthatóan lényegesen magasabb a Simon Clements által alig egy évtizeddel később – meglehetősen tág keretek (200-300) között megadott – számadatnál.

Az 1701.évi összeírás számadatát ugyan kétségkívül lefelé korrigálhatja a tény, hogy a királyi katonakontingens egyes tagjai feltehetőleg a praesidiumtól északra fekvő, attól jogilag is elkülönült, jobbágy- és zsellérnépesség által lakott településrészen, az ún. Polgárvárosban (is) rendelkeztek lakóházzal, a különbözetre ez önmagában nem adhat magyarázatot. A házak számának mondott okra visszavezethető csökkenését különben is ellensúlyozta a körülmény, hogy a helyőrség fennállásának utolsó esztendejében készített házjegyzék a végvárváros civil (iparos és kereskedő) népessége mellett a minden bizonnyal a karlócai béke utánra datálható redukció során elbocsátott 25 egykori lovas, valamint a közrendű szervitorok nevét sem tartalmazza. A nemesek névjegyzékében a település jelentős részét zálog címén birtokló Babocsay Ferenc ill. örökjogon részhányados horvátországi Pethő-ág tagjainak nevét sem találjuk, jöllehet a nevezettek igazolhatóan rendelkeztek házzal ill. kúriával a praesidium területén.⁸⁶ A közösségi épületek, melyek közül egyedül a Felső-kocsmát tudtuk kétséget kizáróan a végvárváros területére lokalizálni, funkciójukból következőleg magától érthetődően szintúgy nem foglaltattak bele a házjegyzékbe.⁸⁷

Nem járhatunk tehát messze az igazságtól, ha a XVII.század legvégén legkevesebb 400-ra becsüljük a keszthelyi praesidium területén álló házak számát, ami a város jelentős, 3000 főt bizonyosan meghaladó népességét méltató korabeli utalásokkal ill. a demográfiai kutatások megállapításaival is összhangban van és az analógiaként felhozható mezővárosok arányszámainak sem szükségszerűen mond ellent.⁸⁸ Az angol utazó felszínes megállapításából fakadó eltérésnél is markánsabb differenciát eredményez ugyanakkor a feltételezhető korabeli telek- és házszám összevetése. Az 1858.évi felmérést alapul véve ugyanis a török korban is belakott településrészek utcafronttal érintkező telkeinek száma – beleértve a hiányos forrásadottság okán esetleg rejtve maradókat is – nem haladhatta meg a másfélszázat.⁸⁹ A telek- és házszám közötti közelítőleg hármas szorzó így a telkeken átlagosan emelt lakóépületek török kor végi számát adja meg.

⁸⁶ MOL P 650 Tallián család levéltára, 4. cs. 1690. fol. 5., ill. MOL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles, No. 1114. Babocsay Ferenc Batthyány II. Ádámhoz. Veszprém, 1684. február 14.; MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 3. cs. No. 657.

⁸⁷ MOL P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Com. Zal. 2. cs. No. 441.

⁸⁸ BENDA GYULA: Keszthely népessége 1696-1851. In: KSH Népeségstudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek, 16. Budapest, 1997. 81., 100.; ZÁKONYI, 1966. 140-141.; LUKÁCS, 1943. 276.

⁸⁹ BM Térképtár No. 75.73.24.

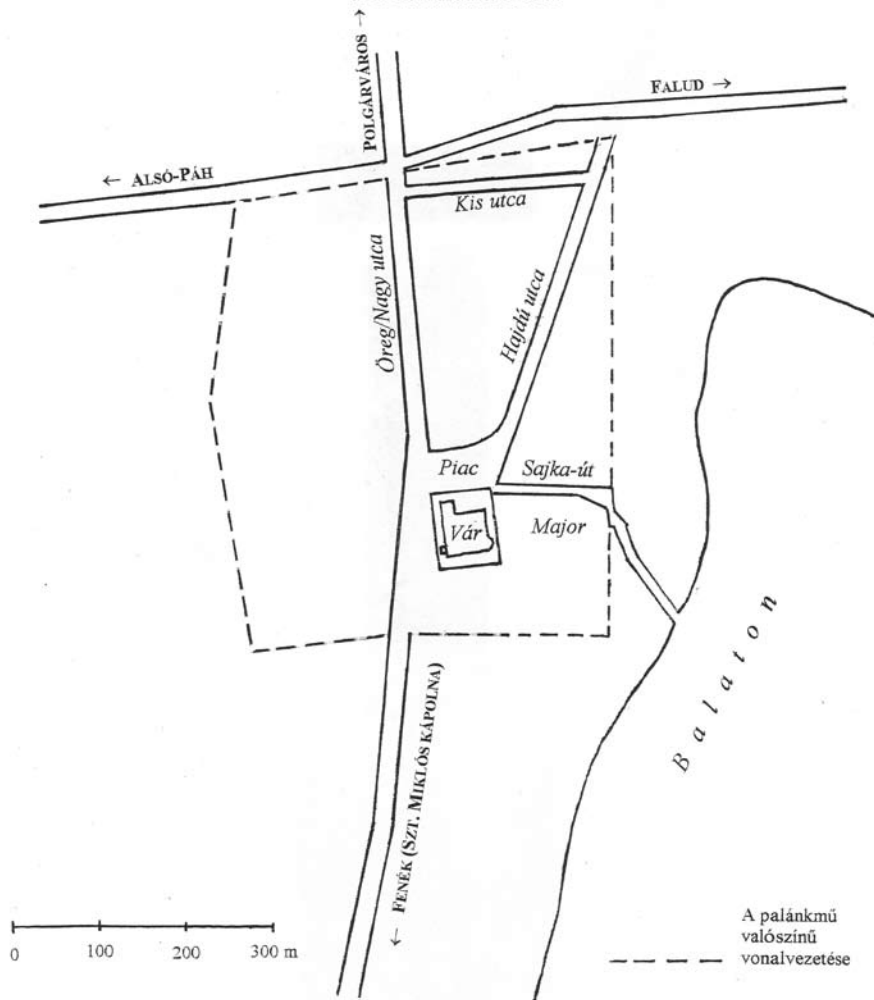
Összegzés

Keszthely mezőváros palánkművel és árokkal való XVII. századi megerősítése a település lakosságának társadalmi összetételében bekövetkezett változással karöltve meghatározónak bizonyult a középkorban egyetlen utcás oppidum településszerkezetének török korszakot követő alakulását illetően is. A praesidium mint településforma – elsődlegesen éppen a lakossága oltalmát szolgáló – védművei ugyanis a térbeli szerkezet tágítását célzó törekvéseknek is kényszerű határt szabtak. A kétsejtes településszerkezet magját képező végvár védműveinek térigénye és ezzel összefüggésben harcászati megfontolások a falakon belül is kijelölték a terjeszkedés lehetséges irányait, amit legbeszédesebben a várat övező, máig nagyrészt beépítetlen térrész igazol. A fejlesztési elgondolások korlátok közé szorítása azonban jellemző módon nem annyira az utcahálózati rendszer bővítésére, mintsem a már meglévő telkek beépítettségi fokának növelésére ösztönzött. A palánkmű tehát – bár megléte kétségtől a mezőváros látképének előnyére vált – a városiasodást csak áttételesen segítette elő, amit a beépítetlen térrészek mellett a belterületi kertgazdálkodás elterjedtsége is alátámaszt.

A végvárváros látképét döntően meghatározó (nem kis részt kő) épületek Nagy/Öreg (középkorban feltehetőleg egyetlen) utcai lokalizációja és alaprajzi rendszere hasonlóan markáns településrendi sajátosság, ami az erődített mezőváros utcaszerkezeti specifikumai és a létesítés időpontja között összefüggést feltételez. Lakóik anyagi helyzetével való korreláció lehetősége ellen szól viszont a körülmény, hogy a praesidium településrendjén belül, a lakosság társadalmi helyzete mentén nem húzhatunk éles határvonalat. A település birtokjogi megosztottságával összefüggésben kimutatható szegregáció jelenségére a többes házbirtoklás és a lakóingatlanok cseréjének gyakorlata hatott bomlasztóan. Az elmondottakból következően a település fennmaradó két utcájában álló földszintes, szerényebb kivitelű, valószínűsíthetőleg paticsházak lakóiban nem szükségszerűen a városi társadalom legkevésbé tehetőselemeit kell látnunk.

A XVII. század végén becsült, 400-at meghaladó – a telekszám mintegy háromszorosát kitevő – lakóház a telek- és ház egységének felbomlásának igazolásán túl mezővárosi viszonylatban kiemelkedően magas lakosságszámot is valószínűsít. A népesség jelentős koncentrációjából fakadó magas házszám azonban – mint láttuk – csak egy azon tényezők sorában, melyek a városiasság fokának mércéjén a zalai praesidiális mezővárosok jelentős hányada fölé emelték a Balaton-parti települést. Összevetésükre mindazonáltal csak akkor vállalkozhatunk, ha a Keszthelyhez hasonló fejlődési utat bejárt mezővárosok korabeli térszerkezetéről és látképéről több tudományág eredményeit hasznosító, helytörténeti igényrel készült feldolgozások állnak majd rendelkezésünkre.

Keszthely praesidium településszerkezete
a XVII. század 2. felében

A FÜZÉRI VÁR AZ ÚJABB KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

Az alább olvasható tanulmány a füzéri vár területén az *utóbbi esztendőők folyamán* folyt régészeti kutatások eredményeit foglalja össze. A rendelkezésünkre álló keretek nem teszik lehetővé azt, hogy itt és most részletekbe menően ismertessük a vár történetét, 1998 előtti kutatásának eredményeit, hiszen azokról számos publikáció olvasható.¹ Mindezek értelmében a történeti adatokat csak igen röviden foglaljuk össze, s az ásatási eredmények bemutatásakor sem térünk ki olyan részletekre, melyeket az utolsó összegzés óta lezajlott kutatás nem érintett.

Az igen meredek sziklacsúcson álló erősséget (1. kép) alighanem az Aba nemzetség egyik ága emelte a 13. század első felében. 1235 előtt királyi birtokba került, majd 1270-ben Rosd nembeli Mihály és Demeter kapta meg V. István királytól. A 13. század végén – hasonlóan a többi, környékbeli várhoz – minden bizonnyal Aba Amadé tette rá a kezét, majd a rozgonyi csata után újra mint királyi vár bukkant fel. Az Anjou-kor végéig királyi vár is maradt az abaúji ispán honorbirtokaként. 1389-ben Luxemburgi Zsigmond örök adományként Perényi Péter fiainak: Miklósnak, Jánosnak és Imrének adományozta. A vár – eltekintve attól, hogy azt az 1480-as évek elején Mátyás király erőszakkal elvette a családtól, de még 1489-ben vissza is adta – 1567-ben bekövetkezett kihalásukig a Perényiek terebesi, másként nádori ágának birtokában volt. Ezután a Báthori család ecsedi ága szerzett rá adománylevelet, akiktől a 17. század elején örökség révén a Nádasdyak birtokába került. A Wesselényi-féle összesküvésben vétkesnek bizonyult Nádasdy Ferentől 1670-ben elkobozták, majd rövid kamarai igazgatás után a császári katonaság 1676-ban használhatatlanná tette. Azóta rom.

A füzéri vár régészeti kutatásának eredményeit legutóbb 2000-ben foglaltuk össze.² Az összefoglalás 1998-as állapotokat tükröz. Ezt követően egy nagyobb lélegzetű tanulmány,³ illetve több rövid jelentés⁴ látott napvilágot az azóta is folyó kutatás újabb és

¹ FELD ISTVÁN – JUAN CABELLO: A füzéri vár. Borsodi kismonográfiák 11. Miskolc, 1980. (a továbbiakban: FELD – CABELLO, 1980.), JUAN CABELLO – FELD ISTVÁN: Jelentés a füzéri vár 1977. évi kutatásáról. In: Archaeológiai Értesítő 107. (1980) 214-225. (a továbbiakban: CABELLO – FELD, 1980.), FELD ISTVÁN: Régészeti kutatás a füzéri várban. In: Műemlékvédelem 1981/1. 71-83., SIMON ZOLTÁN: Füzér – Vár. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára, 475. Budapest, é. n. (1993.), (A továbbiakban: SIMON, 1993.), SIMON ZOLTÁN: The Fortress of Füzér. In: Archaeologica Historica 19. Brno, 1994. 289-303., SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár 1623. évi inventáriuma. In: Műemlékvédelmi Szemle, 1998/1. 27-40.

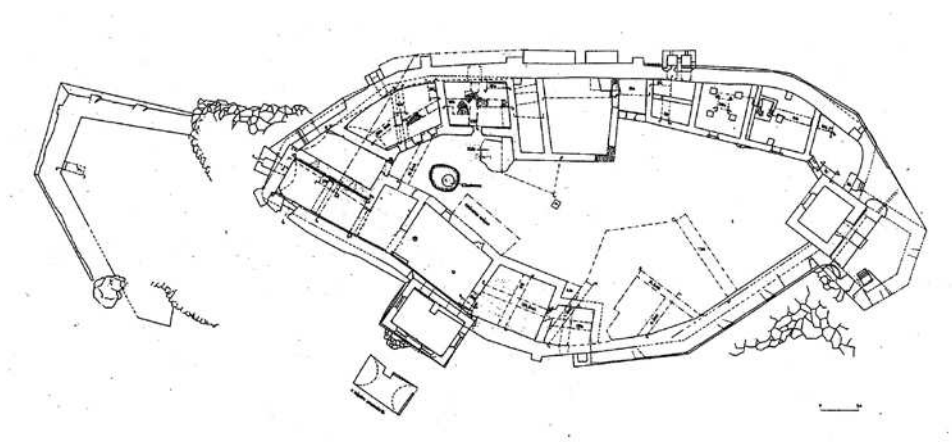
² SIMON ZOLTÁN.: A füzéri vár a 16-17. században. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei I. Miskolc, 2000. (A továbbiakban: SIMON, 2000.)

³ SIMON ZOLTÁN – SZÉKÉR GYÖRGY: Újabb szempontok a füzéri várkápolna építési idejének meghatározásához. In: Analecta Medievalia I. Tanulmányok a középkorról. Szerk.: NEUMANN TIBOR. H. n. (Budapest-Piliscsaba), 2001., 203-228. (a továbbiakban: SIMON – Székér, 2001.)

⁴ SIMON ZOLTÁN: Füzér, vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Archaeological Investigations in Hungary 1999. Szerk.: KISFALUDI JÚLIA. Budapest, 2002., 203., SIMON ZOLTÁN: Füzér, vár. In: Műemlékvédelmi Szemle, 2001., 217., SIMON ZOLTÁN: Füzér, vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Archaeological Investigations in Hungary 2001. Szerk.: KISFALUDI JÚLIA. Budapest, 2003., 164-165., (A továbbiakban: SIMON, 2003.) SIMON ZOLTÁN: Füzér, vár. In: Műemlékvédelmi Szemle, 2002/2., 35-37., SIMON ZOLTÁN: Füzér vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Archaeological Investigations in Hungary 2002. Szerk.: KISFALUDI JÚLIA. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2004., 210., (A továbbiakban: SIMON, 2004/a.), SIMON ZOLTÁN: Füzér vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2003.

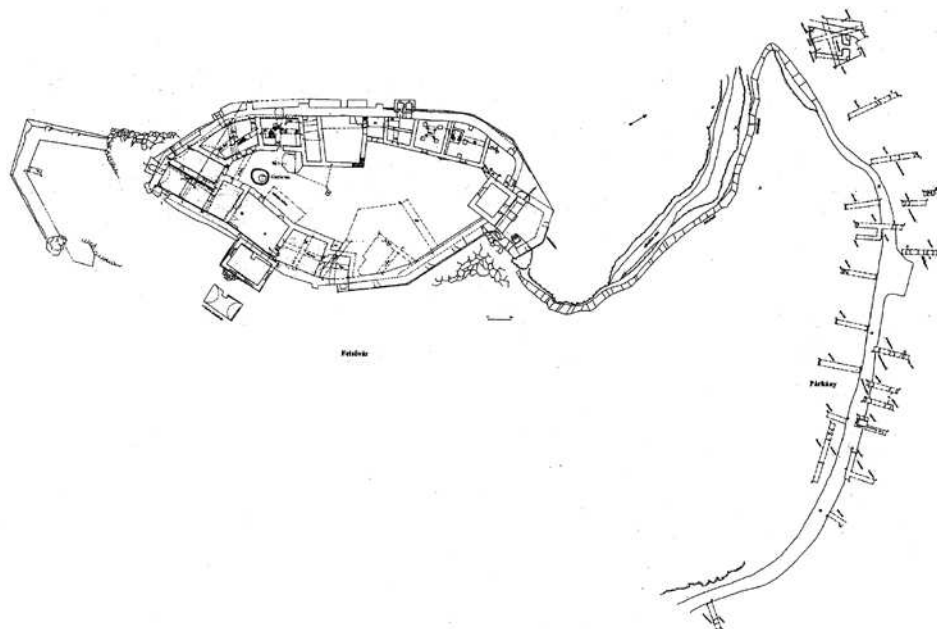

1. kép A vár délnyugatról

2. kép A felsővár alaprajza

újabb eredményeiről. Az 1998 óta lezajlott hosszabb-rövidebb ásatási idények során természetesen számos új megfigyelést tehattunk. Ezek egy része megerősítette a korábban saját magunk által, illetve a még korábban, Juan Cabello és Feld István által tett⁵ megállapításokat, más részük viszont felülírta azokat. A 2004. évi ásatási idény lezárultával közel kerültünk a felsővár feltárásának befejezéséhez. A várudvar két kisebb szakasza,

3. kép Összesítő alaprajz

illetve a kút és a ciszterna kivételével mindenütt elértük a 17. század végi járószintet és számos ponton nyílt lehetőségünk arra is, hogy a korábbi viszonyokat kutatóárokokkal vizsgáljuk meg. Az alaprajzi elrendezés végre minden ponton tisztázódott (2. kép), s felállíthatóvá vált a falak véglegesnek mondható kronológiai rendje is. Annak ellenére, hogy az omladékokat néhány pontról még el kell távolítani, s több kutatóárok is kiásásra vár még, bizvást megkockáztathatjuk a legfrissebb eredmények rövid összefoglalását. Megjegyzendő azonban, hogy az utóbbi években kiderült: a felsővár alatti hegyoldalon volt Párkány nevű elővár területén a vártnál komolyabb kőfalakkal és épületekkel kell számolnunk. Ezek feltárása egyelőre még csak kezdeti stádiumban van (3. kép). Az alábbiakban az újabb kutatások eredményeit épületrészenként ismertetjük.

1. A kapubástya

A kapubástya építésének idejét a vár első kutatói – valószínűleg inkább lektoruk véleményének hatására, mint meggyőződésükből – a 16. század elejére, Perényi Imre birtoklásának idejére helyezték, de hangsúlyozottan megjegyezték, hogy az ilyen ólasz

Archaeological Investigations in Hungary 2002. Szerk.: KISFALUDI JÚLIA. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal és a Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 2004., 216-217. (A továbbiakban: SIMON, 2004/b.), SIMON ZOLTÁN: Füzér vár. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Archaeological Investigations in Hungary 2002. Sajtó alatt. (A továbbiakban: SIMON, s. a.).

⁵ Elsősorban: FELD - CABELLO, 1980.

4. kép A kapubástyán feltárt lőrés

5. kép A lőrés helyreállítva

rendszerű bástyák felépítése inkább az 1530-40-es évekre volt jellemző hazánkban.⁶ Magunk – elismerve, hogy a bástyán pontos korhatározást lehetővé tevő részletek nincsenek – inkább az 1530-40 körüli datálást tartjuk valószínűnek, tudván, hogy a Perényiek várerődítési munkáinak mestere, Alessandro Vedani éppen ezidőtájt dolgozott Füzerén. A korábbi datálás elfogadása azt a paradox helyzetet eredményezné, hogy fel kellene tennünk: a Perényiek éppen legeldugottabb, székhelyként sosem funkcionáló – s a 16. század elején talán legkevésbé veszélyeztetett – várukat látták volna el leghamarabb korszerű védőművekkel.⁷

A bástya belső terét 1644 és 1654 között tömören elfalazták, tetején porházat és – legalább egy – ágyúállást alakítottak ki.⁸ Az újabb kutatások a korhatározás szempontjából nem hoztak újumot. 2002-ben a bástya délkeleti falának tetején egy 3 m széles szájú, befelé szűkülő lőrés maradványait tártuk fel (4. kép). A lőrés előtt egy téglalap alakú, 180x140 cm-es belméretű lökamrát találtunk, melyben három lépcsőfok található (5. kép). Megállapíthattuk azt is, hogy a bástya felső szintjére a kaputorony földszintje felől egy bűvönnyíláson keresztül jártak fel. A bűvönnyílás csekély nyomait egy, a részletes vizsgálat előtt pontosan nem értelmezhető⁹ kiomlás oldalain fedeztük fel.¹⁰

⁶ FELD - CABELLO, 1980. 55-56., külön kiemelve a Perényiek sárospataki és egri, hasonlóképpen az 1530-40-es évekre tehető építkezéseit.

⁷ SIMON, 2000. 22-23., különös tekintettel a 120. lábjegyzetre.

⁸ SIMON, 2000. 23-24.

⁹ FELD - CABELLO, 1980. 72.

¹⁰ SIMON, 2003. 165.

6. kép A tömlőc

7. kép A helyreállított kaputorony

2. A tömlőc

A kapubástya belsejének elfalazásakor létrehozott folyosó végén kialakított tömlőc feltárása még 1977-ben történt meg. A helyreállítást megelőzően szükségessé vált az azóta ismét omladékkal feltöltődött kicsiny helyiség újabb feltárása. Ennek eredményei részben cáfolták az 1977-es megállapításokat.¹¹ A tömlőc nem sziklagödörben lett kialakítva, hanem járószintje megegyezett az előtte húzódó folyosó szintjével. Kőburkolatnak, illetve a tömlőcöt a folyosótól elválasztó kőfalnak nem találtuk nyomát (6. kép). Tapasztalataink szerint a földpadlós tömlőc farekesztéssel volt elválasztva a folyosótól.¹²

3. A kaputorony

A hagyományos régészeti módszerekkel nem datálható¹³ korábban csupán 15. századiként meghatározott¹⁴ kaputorony (7. kép) építési idejét végül falkutatással sikerült tisztázni. Kiderült, hogy a torony falai részben másodlagos helyzetű kváderekből, illetve kőfaragványokból állnak. A kőfaragványok között egy gótikus, keresztosztós ablak szemöldökköve is felfedezhető volt (8. kép). A kőfaragvány legkorábban a várban lezajlott második gótikus átalakítás során kerülhetett a falzatba.¹⁵ Ez az építkezés véle-

¹¹ Cabello - Feld, 1980. 219-220.

¹² SIMON, 2003. 165.

¹³ FELD - CABELLO, 1980. 29-31.

¹⁴ SIMON, 2000. 25.

¹⁵ SIMON, 2003. 165.

8. kép Másodlagos helyzetű gótikus ablakszemöldök a kaputorony falában

9. kép A kaputorony helyreállított emeleti kandallója

10. kép A kandalló csonkjai a kaputorony emeletén

ményünk szerint a 15. és 16. század fordulója táján¹⁶ zajlott le, így a kaputorony is 1500 körül épülhetett fel. A kaputoronyban rekonstruálásra került a földszinti és első emeleti kandalló (9. kép). A rekonstrukciók alapjául az északnyugati – szintén 1500 körülre datált – palotaszárnyban előkerült, tagozatukban a kaputorony kandallócsonkjaival egyező kandallókonzolok és a falakon található kürtölenyomatok szolgáltak (10. kép).

4. Az északkeleti épületszárny

A vár északkeleti felét elfoglaló gazdasági épületszárny legnagyobb része már 1977-ben feltárássra került. 2000 után e területen már nem folyt újabb kutatás, így az arról kialakított vélemény¹⁷ csupán annyiban szorul némi módosításra, hogy e szárny aligha épült fel a vele szerkezeti összefüggésben levő kaputoronynál korábban, így ez is 1500 körül keletkezhetett.

5. Az északnyugati palotaszárny

Az északnyugati épületszárnyból megmaradt pincék 1998 előtt még csak részben voltak feltárva. Azóta mindhárom, a 17. századi inventáriumokban Vizes pincének, Kis pincének, illetve Malompincének nevezett pinceteret (11. kép) teljesen megtisztítottuk az omladéktól, így azok pontos alaprajzi elrendezése is tisztázódott. A három pince egymással nem állt összeköttetésben, kökeretes ajtajaik – melyeket az omladékból előkerült kőtöredékek alapján rekonstruálni lehetett – az udvar felől, a falak tengelyeiben nyíltak. A középső elem, a Kis pince esetében kiderült, hogy az ajtó két oldalán egy-egy élszedett kökeretű, vasrácsos ablak is nyílt az udvar felé. Ezeket is sikerült rekonstruálnunk. Mivel a pinceszinti ablakokról nem szólnak írott források, ugyanez már nem volt igazolható a keleti egység, a Malompince esetében, ahol a falak annyira lepusztultak, hogy, ha volt is bennük ablak, annak semmi nyoma nem maradt. A Vizes pince esetében a rövid udvari homlokzatot teljesen elfoglalja a másik két pince ajtajánál szélesebb, félköríves ajtó, itt nem is lehetett ablak. Az már korábban is ismert volt, hogy a Malompince felett gerendás földem volt, a másik két pincét dongaboltozat fedte. A Kis pince boltozata az északnyugati várfal belső síkja elé húzott köpenyfalon nyugodott. A boltvállak mindkét, egykor boltozott pincében előkerültek, a Malompincének a 17. századi forrásokban is emlegetett gerendás mennyezetét az omladék alján talált átégett faföldem bizonyította (12. kép).

Az épületszárny építési idejének meghatározását (ez is 1500 körülre tehető)¹⁸ nem változtatták meg a pincékben azóta folyt további kutatások. A Kis pince és a Malompince területén két-két kutatóárokkal átvágtuk az utolsó, 17. század végi földes járőrszintet. Mindkét pincében 13-15. századi, többször megújított kemencék maradványai (13. kép) kerültek elő.¹⁹ Ezek arra utalnak, hogy az északnyugati palotaszárny – és természetesen az egykori konyhát és sütőházat is magába foglaló északkeleti gazdasági épületszárny – felépülte előtt ezen a területen folyt a sütés-főzés, szabadon álló kemencékben. A Vizes

¹⁶ SIMON - SZÉKÉR, 2001.

¹⁷ Építési ideje a 15. század második fele. FELD - CABELLO, 1980. 47., SIMON, 2000. 28.

¹⁸ SIMON, 2000. 50-51.

¹⁹ SIMON, 2003. 164-165., SIMON, 2004/a. 210-211., SIMON, 2004/b. 216-217.

11. kép A Malompince feltárás után

12. kép Lezuhant födémgerenda a Malompincében

pincében jelenleg falazókövek vannak felhalmozva, így ott az utolsó járószintet még nem sikerült átvágnunk.

Az emeleti termekből a Vizes pince fellett volt úgynevezett Hosszú bolt egykori nyugati falát kívülről borító, ablakos köpenyfal kivételével semmi sem maradt meg. Az e teremből északra nyílt ajtó reneszánsz kökeretének elemei már korábban csaknem hiánytalanul előkerültek,²⁰ de azóta jelentős, rekonstruálható darabok bukkantak elő a keleti, a palotaszárnyak előtt volt fafolyosóra nyílt reneszánsz ajtóból is. Ugyanez sajnos már nem mondható el a szárny többi nyílásáról.

6. A déli palotaszárny nyugati elemei

A vár déli palotaszárnyából is jószerével csak a pincefalak maradtak meg. Kezdetől fogva e szárnyban volt sejthető a vár legkorábbi lakóépülete. Mivel az 1977. évi régészeti kutatás során a kérdéses terület csak alig volt vizsgálható, a korai épületrész kiterjedését illetően a kutatók még bizonytalanok voltak.²¹ A kérdés a legutóbbi ásatási idény végéig, a pincék teljes feltárásáig tulajdonképpen nyitva maradt, bár az addig megjelent publikációkban már valószínűsítettük, hogy ez a korai, még a 13. század elejéről származó épületrészt csak a szárny két nyugati eleme őrzi.²² A vár délnyugati sarkában álló, kelet-nyugati tengelyű, téglalap alaprajzú, egykor dongaboltozattal fedett pincetér északi fala kötésben áll a vitathatatlanul 13. századi nyugati várfallal, tehát annál semmiképpen sem lehet fiatalabb. Mivel az északi fallal kötésben áll a pince keleti fala is, annak kora sem lehet kétséges. E fal közös a délnyugati pincével kelet felől szomszédos, észak-déli tengelyű téglalap alaprajzú, szintén dongaboltozatú pincével. Mivel ez utóbbi pince északi fala is kötésben áll ezzel, így e pincetérnek is 13. századi eredetűnek kell lennie. A problémát e pince északkeleti külső sarka okozza, melytől nem válik el élesen a tőle keletre eső pinceszakasz hozzá enyhe töréssel csatlakozó északi fala. Tovább nehezíti a dolgot, hogy az egyes pinceterek közötti osztófalak nem csatlakoznak közvetlenül a korai déli várfalhoz, mivel a fal mellett nyíltak a terek közötti átjárók. Ezért egymáshoz való viszonyuk sem vizsgálható. A megoldást a bizonyosan korai falak jellegzetes, a későbbi falaktól erősen elütő jellegű építőanyaga jelentette. A korai falszakaszok döntően kifejezetten apró, sötét színű kövekből állnak. Ezeket még a sziklafelszín egyengetéséből nyerték a vár építésének idején. Sajátosan kicsi méretüket a hegyet alkotó, rendkívül nehezen faragható, szilánkosan törő vulkáni

13. kép Kemencemaradvány a Kis pincében

²⁰ SIMON, 2000. 49., 165. (21. ábra)

²¹ FELD - CABELLO, 1980. 20.

²² SIMON, 1993., SIMON, 2000. 148. 3. ábra 1.

14. kép A tárház alatti pinceszakasz feltárás után

közet okozza. A későbbi építkezések alkalmával ezt a fajta kőzetet jóval kisebb arányban használták, helyettük megjelennek a távolabbról származó, kőfolyásokból, vízmósásokból gyűjtött kopott, lekerekített élő görgetegkövek, melyek színe is jóval világosabb az előzőeknél. E megfigyelés segítségével már jól azonosítható volt a két pinceszakasz északi falai közötti különbség. A két fajta falazat közötti szabálytalan határvonal nem pontosan az egykori külső sarkon, hanem attól valamivel beljebb fogható meg. Ennek oka az, hogy a korai épület északkeleti sarkát eredetileg tufa anyagú kvádertömbökből építették fel. A korai épületrész kelet felé történt bővítéskor a kvádertömböket kiemelték, s az új falat a kváderek szabálytalan vonalú fészkeibe kötötték be, így a varrat tartósabbá vált. Megjegyzendő, hogy az észak-déli tengelyű pincetér északnyugati külső sarka is kváderezett volt, ebből ma is megvan még egy kvádertömb.

A korai épületrész eredetileg három sejtből állt, ugyanis a délnyugati helyiségben korábban volt egy észak-déli irányú osztófal. Ezt utóbb lebontották, csupán csorbázatai látszanak a pince hosszanti falainak tengelyében.²³

A korai épületrész alatti pincébe eredetileg csak az emeletről lehetett lejutni, az észak-déli tengelyű pinceszakasz udvari falán ma nyíló széles lejárati ajtó utólagos áttörés eredménye. Helyén talán ablak nyílt korábban. A délnyugati pincetér északi falában megmaradt két, egykor az udvarra, ma a Vizes pince terébe nyíló ablak.²⁴

A korai épületrész keleti irányban történt kibővítéskor a pincefalakban új, széles, félköríves átjárókat nyitottak, s ekkor vágták az udvari falba az új lejáratot is.

²³ SIMON, 2000. 55.

²⁴ Uo.

A 16. század harmadik harmadában a délnyugati pincetér déli falában kijáratot nyitottak a várfalon kívülre. E kijáraton jutottak le az ekkor kiépült nyugati védőműhöz.

A korai épületrész emeleti helyiségeiről nincs információnk, ugyanis azokat a lakóépület kelet felé történt kibővítésekor teljesen visszabontották. Az újonnan épített emeleti falak csomópontjaiban itt is a már említett világos színű görgetegkövek dominálnak. A déli palotaszárny teljes kiépülése után a délnyugati pincszakasz felett előbb egy, majd a 16. században két helyiséget (egy pitvart és egy hálósobát, ez utóbbit árnyékszékkel) alakítottak ki, az észak-déli tengelyű pincetér felett pedig a kincstár (tárház) volt (14. kép). A kincstár csak a pitvar felől volt megközelíthető. Egykori, reneszánsz tagozatú ajtókeretéből több töredék előkerült, míg a többi ajtóból csak kisebb darabok ismertek. Az egyes helyiségekben egy-egy ablak nézett dél felé. Ezek ülőpados megoldású, keresztosztós, egyszerű (egyszer hornyolt tagozatú) gótikus nyílások voltak, melyeket a reneszánsz átépítés már nem érintett.

Az épületrész pincéinek utolsó járőrszintjét egyelőre nem állt módunkban átvágni.

15. kép A nagyterem alatti pincszakasz

7. A déli palotaszárny keleti elemei

A korai lakóépület első, keleti irányban történt kibővítése a 14. század végén, esetleg csak a 15. század elején, a Perényi család birtokbalépése után történt meg. Ekkor a már meglevő épülethez két igen nagy és egy azoknál jóval kisebb alapterületű helyiséget csatoltak. A két, gerendás mennyezetű nagy terem (a 17. században: Öreg palota, illetve Ebédlopálota) alatt gerendás mennyezetű pinceterek húzódtak, míg a legkeletibb, boltozott tér (a 17. században: Rimay bolt) alatt nem volt pince. A nagyterem déli oldalához polygonális szentélyzáródású kápolna épült. A Rimay boltnak nevezett helyiségen kívül itt is jőszerével csak a pincefalak maradtak ránk. A pincék és a „Rimay bolt” teljes feltárására 2003-ban²⁵ és 2004-ben²⁶ történt meg. A két pince jó részét hatalmas, megmunkálatlan sziklatömbök foglalják el (15. kép, 16. kép). A pincéket kitöltő omladék alján markánsan jelentkezett az átégett, lezuhant fafödém jellegzetes, hamus, faszenes rétege. Kiderült, hogy a nagyterem alatti pince fafödémét a nagy fesztáv miatt a hossztengegyben elhelyezett faoszlopokkal támasztották alá. Ablak csak a nagyterem alatti pince déli falában nyílt, itt azonban kettő is. Kutatóárkokat egyelőre csak az ebédlopálota alatti pin-

²⁵ SIMON, 2004/b. 216-217.

²⁶ SIMON, s. a.

16. kép Az ebédlőpalota alatti pinceszakasz

17. kép A „Rimay bolt” feltárás után

ceszakaszban nyithattunk. A leletanyag alátámasztotta az épületrésznek a 14-15. század fordulójára tett datálását.

A „Rimay bolt” nevű helyiség építési idejét korábban a 16. század közepére helyeztük,²⁷ ami tévedésnek bizonyult: ez a helyiség egyszerre épült fel a déli palotaszárny keleti felének egyéb elemeivel, falai kötésben állnak azok falaival. A tévedés oka egy fatális véletlen volt. 1998 előtt a „Rimay bolt” területét egyetlen kutatóárokkal vágtuk át, amellyel akkor még a szoba járószintjét sem értük el. Ebben a kutatóárokban előkerült a helyiség déli falának egy rövid, tufakövekből épített szakasza. A fal iránya erősen eltért a szárny akkor már másutt ismert déli falának irányától. E tény, valamint a szemlátomást eltérő falazóanyag alapján a „Rimay boltot” fiatalabbnak ítéltük a szárny többi részénél. Csupán a helyiség teljes feltárásakor bizonyosodott be, hogy az eltérő irány ellenére a falak egykorúak. A kutatóárokban megtalált tufaköves falszakasról kiderült, hogy az egy ablaknyílás utólagos befalazásához tartozott. A kutatóárok történetesen éppen e befalazást hozta napvilágra, alaposan félrevezetve a kutatót.

A „Rimay bolt” (17. kép) járószintje – eltérően a palotaszárnyak más, egykor téglaburkolatú helyiségeitől – öntött terrazzopadló volt. Ezt két kutatóárokkal vágtuk át. A burkolat alatti feltöltésből előkerült leletanyag a szárny máshol megállapított építési idejét támasztotta alá.

A mai kápolnát megelőző, polygonális szentélyzáródású kápolnából – pontosabban annak megegyező alaprajzú alépitményéből – csak néhány kősor maradt meg mai kápolna alatti pince falainak alsó részén. Gótikus faragványai (kétszer hornyolt boltozati bordák, boltozati zárókő, ablakbéllet-elem, hengeres faloszlop-darabok) részben a mai kápolna falazatában figyelhetők meg, részben a vár egyéb pontjain kerültek elő, ahová szintén másodlagos (vagy harmadlagos) helyzetben, falazókőként, vagy feltöltés részeként kerültek. A töredékek művészettörténeti elemzése a 15. század elejére tette a korábbi kápolna építési idejét.²⁸

Az épületrész emeleti tereinek ablakai kivétel nélkül dél felé néztek. A jelek szerint ugyanolyan ülőpados megoldású, keresztosztós nyílások voltak, mint a déli szárny nyugati végén volt ablakok. 2003-ban és 2004-ben számos töredékük – elsősorban ülőpad-elemek – került elő.

A ma is álló kápolna felépülésekor legalább két ajtóba későgótikus nyíláskeret került. A folyosóról a nagyterembe, illetve a nagyteremből a kápolnába vezető ajtó kereteit a reneszánsz átépítéskor sem cserélték ki, megérték a vár pusztulását. Az egymáshoz nagyon hasonló, homorlatos-pálcatagos profilú, egyenes szemöldökű ajtók kereteinek töredékeiből szerencsére került elő annyi darab, mely reményt ad rekonstrukciójukra.

8. A kápolna

A kápolna datálását illetően számos – sokszor egymásnak is ellentmondó – vélemény forgott fenn a részletes vizsgálat előtt. A többször megalapozatlan elméletek közötti rendrakás igényével külön tanulmányban foglalkoztunk a füzéri várkápolnával.²⁹ A tanulmányban a kápolnáról szóló írott források felkutatásával, a fennálló falak tüzetes

²⁷ SIMON, 2000. 62-63.

²⁸ SIMON - SZEKÉR, 2001. 213-215.

²⁹ SIMON - SZEKÉR, 2001.

vizsgálatával, a kápolnához köthető régészeti leletek lelőköörülményeinek áttekintésével, a rendelkezésre álló töredékeken alapuló elméleti rekonstrukció felvázolásával, a rokon emlékek körének feltérképezésével, s nem utolsósorban az építettökként egyedül számba jövő Perényi család 15. századi történetének tanulmányozásával elérhető részeredmények komplex összevetését kíséreltük meg. A kései és szűkszavú írott források kevés segítséget nyújtottak ugyan, de rávilágítottak több olyan, azóta teljesen elpusztult részletre, melyekhez kapcsolható lehet néhány olyan kőfaragvány, mely a kápolna formavilágához köthető, de magában nem értelmezhető. A falak tüzetes vizsgálata segített hozzá a korábbi kápolna maradványainak azonosításához, azok korhatározásához, s ezáltal a mai kápolna építési idejének „terminus post quem”-jét eredményezték. A két kápolnához tartozó fragmentumok közül fontosak voltak a korábbi kápolna töredékeinek, valamint az újabb kápolna rontott darabjainak lelőhelyei. Ezek 15. század végi – 16. század eleji falazatokból vagy feltöltésekből kerültek elő. Az elméleti rekonstrukció eredményeként meghatározhatóvá vált a kápolna építéskor használt méretrend, s kiderült az egykori boltozat eredeti rajzolata is. A boltozattípus kiderítése révén lehetőség nyílt e típus párhuzamainak felkutatására is. Az ismert párhuzamok a 15. század végére, illetve a 16. század elejére utaltak. Ugyanerre az eredményre vezetett a bordaprofilok összehasonlítása is. A Perényi család történetére rávilágító történeti adatok arra utalnak, hogy 1440-1490 között a család aligha volt olyan helyzetben, hogy éppen egy, lakóhelyükként soha számba sem jövő, kevésbé fontos, meglehetősen eldugott várakban gyökeresen átépítsenek egy már meglévő kápolnát. Tanulmányunkban arra a következtetésre jutottunk, hogy a vár ma is álló kápolnáját Perényi Imre nádor emeltette, 1490 után, de valószínűleg még 1508 előtt.

9. A délkeleti sánc és lőréses várfalszakasz

A délkeleti földsáncról az írott források elemzése után biztonsággal megállapítható volt, hogy 1641 és 1654 között keletkezett.³⁰ Kezdetben úgy véltük, hogy közvetlen kapcsolatban állt ennek létrehozásával – s ezért ugyanakkor épített – a várfalat éppen ezen a szakaszon borító, lőrésekkel áttört tufa köpenyfal is. A sánc felszínének letisztítása, majd átvágása igazolta a sánc építésének feltételezett idejét és favázis szerkezetét,³¹ azonban egyértelműen kizárta azt, hogy a köpenyfal egyidős lenne a földtöltéssel. Kiderült ugyanis, hogy a sánc felhordásakor a várfal belső síkja elé köpenyfalat húztak, mellyel a lőrések belső száját is eltakarták. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a sánc felszíne magasabban volt, mint a lőrések szája. Mindezek alapján – felülbírálv a korábbi véleményünket – a lőréses köpenyfal építési idejét korábbi időpontra kellett helyezni. Annyi bizonyos, hogy a köpenyfal a 16. század harmincas éveire tehető kapubástyánál később épült. Mivel más, kézzelfogható vizsgálati lehetőség nincs, kénytelenek voltunk az ott használt építőanyag (tisza tufakő) alapján kapcsolni azt más épületrészhez. Ilyen, csak tufát használó falazatokat csak a 16. század 60-as éveiben lezajlott építkezéseknél (a „Deákház” emeletének és kettős árnyékszékének megépülése, a nyugati palotafal külső köpenyezése, a Kis pince feletti tér új osztófálát alátámasztó pillér, a sütőház és a konyha pillérei) találunk. Ezek közül néhány az északnyugati palotaszárny utolsó reprezentatív célú, reneszánsz nyíláskereket beépítő átépítésével hozható kapcsolatba, így Perényi Gábor személyéhez köthető.³²

³⁰ SIMON, 2000. 63-64.

³¹ SIMON, 2004/a. 210.

10. A nyugati, alsó védőmű

A vár belső területeinél méterekkel lejjebb elhelyezkedő, a délnyugati pince irányából megközelíthető, igen vastag falú, tufakövekből emelt alsó védőműről igen kevés információval rendelkezünk. A félreeső, nehezen megközelíthető védőmű régészeti feltárására a terület fokozottan védett flórája és faunája miatt aligha lesz lehetőség. Az építmény korát – a nagyon hasonló formájú lőrések miatt – a délnyugati, lőréses köpenyfallal tartottuk azonosnak.³³ Véleményünk nem változott, de a lőréses köpenyfal datálásának megváltozása miatt ezt is a 16. század hatvanas éveire kell tennünk.³⁴ Az alsó védőmű területén 2004-ben csupán az alaprajz pontosítására nyílt módunk.³⁵

11. A várudvar

2004-re csaknem teljesen megtisztítottuk a vár udvarát a különböző vastagságú omladékrétegtől. A várudvar keleti szakaszának – melyet a kaputorony, az északkeleti épületszárny és a virágoskert, valamint a délkeleti sánc határol – járószintjét a mesterségesen többé-kevésbé vízszintesre faragott sziklafelszín alkotja. Ezt csak vékony omladék- és humuszréteg fedte. A palotaszárnyak által határolt nyugati udvarszakasz szintje jóval mélyebben helyezkedik el a keletinél. Itt a természetes szikla sehol sem bukkan elő, így járófelülete földes. A palotaszárnyak magasabb falai jórészt ide omlottak, így a járószintet fedő törmelék itt helyenként igen vastag volt. A járószintet a palotafalak előterében borító faszenes, igen sok szeget tartalmazó réteg igazolta, hogy a paloták lakóterei előtt fakonstrukciós folyosó húzódott. A nyugati udvarszakasz déli palotaszárny előtti részén az omladékban talált sok apró, különböző elemekből származó kőfaragvány-szilánk arra utal, hogy a vár pusztulása után a tufakereteket építőanyag-nyerés céljából kifeszegető falubeliek e területen verték le a faragványok kiálló tagozatait.³⁶

12. A kút és a ciszterna

A várban volt két „kút” közül az egyiket a 17. századi források az „eleven” jelzővel illették, tehát természetes forrás táplálta. Ez az északnyugati épületszárnyban levő Malompince előtt volt. Bizonyosan azonosítható az – egyébként ma hagyományosan ciszternának nevezett – sziklagödörrel. Ennek feltárása a következő idény feladata lesz. Csak 2004-ben sikerült megtalálnunk a másik „kutat”, a déli palotaszárny pincéjének bejárata előtt. A 150 cm belső átmérőjű, kör alaprajzú, tufatömbökkel körbefalazott objektum volt valójában a vár ciszternája. Ezt támasztja alá az a megfigyelés is, hogy a tufatömböket kívülről vízzáró agyagréteg övezi, ez tipikusan ciszternánál alkalmazott megoldás. Az objektum feltárása ugyancsak a jövő feladata (18. kép).

³² SIMON, 2000. 38-41., 44-47., 48-49.

³³ SIMON, 2000. 64.

³⁴ Mindkét objektumot a 16. század közepére datálták az 1977-es kutatás vezetői is. FELD - CABELLO, 1980. 59-61.

³⁵ SIMON, s. a.

³⁶ Uo.

18. kép A várudvar nyugati vége a ciszternával

19. kép Konzolkő a Párkány kapuja előtti szárazárokból

13. Az alsóvár (Párkány)

A 17. századi forrásokban Párkány néven nevezett alsóvárat kezdetben tévesen a vártól viszonylag távol eső, ma Párkányrét nevű területre, a keleti hegynyeregbe lokalizálták.³⁷ A későbbi – a jóval közelebbi, a vártól északkeletre eső, közvetlenül a felsővárba vezető sziklalépcső kezdeténél levő területre való – lokalizálás³⁸ már helyesnek bizonyult. A Párkányról szóló, rendkívül szűkszavú 17. századi leírások alapján korábban mindenki úgy vélte, hogy az elővárat csupán palánk vette körül,³⁹ ma már tudjuk, hogy palánkkal az elővárral szomszédos egykori vadaskertet övezték.

A felsővárnál átlagosan 50 m-rel alacsonyabban elhelyezkedő, mintegy 90x15 m alapterületű Párkányban 2003-tól folyik – egyelőre döntően árkokkal operáló – régészeti kutatás. Ennek eredményeképpen kiderült, hogy a területet vastag, habarcsba rakott kőfal veszi körül. Az alsóvár kapuja a terület délkeleti oldalán nyílt. A kapu előtt széles szárazárok húzódott (19. kép). A Párkányban volt épületek közül egyelőre csak egy, szabálytalan négyszög alaprajzú, nagyjából 5x7 m-es alapterületű, sárba rakott falú kőépület sikerült teljesen feltárnunk a terület északnyugati végén (20. kép). A régészeti megfigyelések eredményei szerint az alsóvár egy bronzkori telep helyén, a 16. század harmincas éveiben épült ki.⁴⁰ Az alsóvár erődítését kiváltó egyik esemény alighanem az volt, hogy Perényi Péter pálfordulása miatt egy Szapolyai-párti csapat rajtaütött Füzerén és felégette a vár alatti (valószínűleg éppen a Párkány helyén volt) istállót.⁴¹ Azt, hogy ezek az istállók eredetileg csak alig védett, holmi faszerkezetű tákolmányok lehettek, jól illusztrálja az akkori országos gyakorlat, melyre egy, 1520-ban magyarországi látogatáson járt cseh főúr levele világít rá. Ebben olvasható, hogy „... a magyar szokás szerint holmi karámokat jelölnének ki nekünk istállók helyébe ...”⁴². Természetesen az alsóvár kiépítése aligha volt független a felsővár kapubástyájának ugyancsak erre az időszakra tehető felépítésétől.

14. A leletanyag

A régészeti leletanyag jellege a korábbi évekhez képest nem változott. Mivel a munka zömét még mindig döntően az omladék eltávolítása jelentette, a leletanyag legnagyobb része a 16-17. századból származik. Ennek döntő többségét – az állatsontok mellett – az egyszerű használati kerámia teszi ki. Ezek jellegzetességeit már korábban ismertettük.⁴³ Továbbra is állítható, hogy, hogy még e kései leletanyagban is a mázatlan, többnyire vörös anyagú, sokszor durva, igénytelen, díszítésükben és peremformájukban is archaikus edények töredékei dominálnak. A finomabb, inkább már fehér anyagú, vékony falú, kívül néha vörös festéssel díszített, belül sárga, zöld, vagy barna mázú edények a jelek szerint csak a 16. század második felétől jelennek meg itt, túlsúlyra azonban sosem tesznek szert.

³⁷ FELD - CABELLO, 1980. 81.

³⁸ SIMON, 2000. 66.

³⁹ FELD - CABELLO, 1980. 78., SIMON, 2000., 66.

⁴⁰ SIMON, s. a.

⁴¹ SIMON, 2000. 12-13.

⁴² T. K. : Lóistállók hiánya 1520-ból. In: Magyar Gazdaságtörténeti Szemle 1900., 282.

⁴³ SIMON, 2000. 134-138, 207-225.

20. kép Épületmaradvány a Párkány északnyugati végén

Mivel a vár birtokosai alig-alig jártak a falak között, a díszkerámia, illetve a luxustárgyak aránya a leletanyagban elenyésző.

A korábbi leletanyag a kutatóárkokból származik. Ezek közül csak a korai, 13-14. századi, vastag falú, vörös és szürke színű, durva anyagú, csiga- és hullámvonallal díszített cserépdarabok válnak el markánsan a későbbi kerámialeletektől, a 15. századnak meghatározható, már döntően vörös anyagú, vállukon hornyolt, vagy bordázott felületű fazekak másai még a 16-17. századi anyagban is megtalálhatóak. Jellemző, de kis számú lelettípus az, a korai leletanyagban megjelenő, belül szürkére égett, azonban kívül fehér színű, sajátosan zsíros felületű, gyakran geometrikus vörös festéssel díszített, a többinél jóval vékonyabb falú kerámia, mely a jelek szerint csak e régióra jellemző.⁴⁴

A füzéri leletanyag legfontosabb részét kezdettől fogva a kályhacserepek, azon belül is a kályhacsempék jelentették. Az igen változatos, a 15. század végétől a 17. század közepéig terjedő időszakból származó csempanyag feldolgozása már megtörtént.⁴⁵ A legutóbbi feldolgozás óta eltelt ásatási idények ezekhez képest nem sok új eredményt hoztak. Néhány, eddig csak töredékesen ismert csempe rekonstruálhatóvá vált, illetve néhány új – 16. századi – típus is felbukkant. Ezek nagyobb mennyiségben olyan helyen – a nagyteremnek az alatta levő pinceszakaszba dőlt omladékában – került elő, ahol kizárható, hogy valaha is cserépkályha állt volna. Ez a jelenség már az 1977-es ásatáson is megfigyelhető volt, amikor a sütőház területéről került elő nagyobb mennyiségű, döntően 16. századi

⁴⁴ Hasonló darabok Regécéről, Komlóskáról, illetve kelet-szlovákiai lelőhelyekről ismertek.

⁴⁵ GYURICZA ANNA: Reneszánsz kályhacsempék Északkelet-Magyarországról. Borsodi kismonográfiák 37. Miskolc, 1992., SIMON, 2000. 82-107., 174-197

21. kép Rekonstruált 17. századi cserepkályha

22. kép Címerpajzs, mely valószínűleg a kápolna szőszékének mellvédjéhez tartozott

kályhacsempe-töredék.⁴⁶ Ezt a furcsa jelenséget azzal magyaráztuk, hogy feltettük: a padlásokon korábbi cserepkályhák bontott anyagát raktározták, akár hosszú ideig is.⁴⁷ Az elmélet azóta írott forrás is alátámasztja: a borsi kastély 1638. évi inventáriumában azt olvashatjuk, hogy az egyik padláson nem kevesebb, mint 200 darab „az Kasteliben valo hazakban rakott kemenczeztül külömb külömb fele festekkel valo megh maradott kaliha vagion”⁴⁸. A leletanyagból több 17. századi kályha teljesen rekonstruálható volt (21. kép). Az eddig összeállított kályhák a pácini kastélyban, a sárospataki várban, illetve a vajai kastélyban kerültek felállításra.⁴⁹

A csekély számú fémlelet döntő többségét különféle korú, méretű és típusú szegek teszik ki. A már közzétett leleteken kívül egy újabb szakállas puska csövének töredéke, további lábbelivasalások, kések, valamint két cigányfűró említhető. Komolyabb jelentősége csak annak a közel száz, különféle típusú köpüs számszeríj-nyílhegynek van, mely egy halomban, a tárház alatti pinceszakaszt kitöltő omladékból került elő, több vas pus-

⁴⁶ FELD - CABELLO, 1980. 72.

⁴⁷ SIMON, 2000. 32.

⁴⁸ MOL E 156 Urbaria et Conscriptiones, Fasc. 2. Nro. 34.

⁴⁹ A rekonstrukciók Szabéni Judit munkái.

kagolyó társaságában. A lelet azt bizonyítja, hogy számszerűjákat még a 17. században is használtak.⁵⁰

Az előkerült kőfaragványok száma 2004 végén 784-re rúgott. Ennek csaknem fele, 371 darab kőtöredék a kápolnából származik (22. kép). Ezek zöme, szám szerint 341 darab a boltozat darabja (borda, homlokív, csomópont). 128 gótikus, zömében későgótikus nyíláskeret-töredék, 106 reneszánsz nyíláskeret-töredék, 12 konzol, illetve konzoltöredék, 14 kályhaelem (kályhaláb és gerenda), 8 kútkáva-darab és 17 ágyúgolyó mellett a többi élszedett, tokhornyos, csaplyukas, vagy egyéb, részben meghatározhatatlan funkciójú és korú fragmentum. A kőfaragványok között 1 darab 13. századi ívsoros párkánytöredék (?) van. Ez egy 16. századi falazatból került elő, valószínű, hogy eredetileg nem a várhoz tartozott, hanem úgy hozták ide építőanyagként. A gótikus töredékek kisebb részben a 14-15. század fordulójáról, többségükben az 1500 körüli későgótikus építkezésből származnak. A reneszánsz faragványok egyetlen periódushoz tartoznak, 1560 körül keletkeztek. A kályhaelemek 17. századi darabok. Az egyszerű élszedett, vagy tokhornyos kerettöredékek pontosan nem datálhatóak. Különösen érdekes lelet volt egy ismeretlen célra és helyre szánt, de befejezetlenül maradt késő reneszánsz vörös márvány kőfaragvány (23. kép).

23. kép Befejezetlen vörös márvány kőfaragvány

⁵⁰ V. ö. GERE LÁSZLÓ: Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból. Az ozorai várkastély monográfiái I. Opuscula Hungarica IV. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2003., 15.

KÖNYVISMERTETÉSEK

IVÁN LÁSZLÓ

A VISEGRÁDI VÁR TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1685-IG

*Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma,
Visegrád, 2004. 259 oldal, 4 helyszín- illetve alaprajzzal*

A kötet szerzője – a visegrádi Mátyás Király Múzeum történész-régész munkatársa – ambíciózus szándékkal bocsátotta útjára a visegrádi felső- és alsóvár épületegyüttesének *írott adatait* feldolgozó monográfiáját. Eltérően az utóbbi évtizedekben született rövidebb tanulmányok és népszerűsítő munkák szerzőitől, Iván László az egyik legfontosabb magyarországi várról egy „megbízható kézikönyv” (10.o.) megírására vállalkozott. Ennek során alapos kritikai elemzés alá vette az eddigi irodalom megállapításait és az abban felhasznált adatokat. Ez a legtöbb esetben a számbavehető elsődleges források lehetőleg legszélesebb körű feldolgozását jelentette, s így egy olyan alapos és ezért hatalmas tudományos apparátust eredményezett – a munka tényleges tanulmányrésze közel 120 oldalából több mint 70 oldalt tesznek ki a jegyzetek – amely már önmagában is megkerülhetlenné teszi e könyvet a további kutatás számára.

Mindezt csak fokozza, hogy a vár történetének pontosan tíz kronológiai egységben való tárgyalását egy „Függelék” követi, ahol néhány fontosnak tartott – bár különösebben nem indokolt – kérdéssel (így I. Károly feltételezett 1323 előtti visegrádi kelezése vagy a korona 1529. évi állítólagos menekítése) külön is foglalkozik, de itt kapott helyet – Hegyi Klára munkájaként – a törökkori várőrségre vonatkozó adatok feldolgozása is. Ezután „Melléklet-forrásközlések” fejezetcím alatt nyolc, eddig kiadatlan forrással találkozhat az olvasó – Mátyás király 1459. évi parancsától, melyben először esik szó külön a felső- és alsóvárról, két 1529. évi iraton át Leonhard von Vels főhadparancsnok három, 1540-ben kelt fogalmazványáig, illetve a vár 1570. évi török házjegyzékéig és Evilia Cselebi leírásáig – az utóbbi kettő kivételével keletkezésének nyelvén. Végül egy jegyzetekkel ugyancsak alaposan ellátott „Adattár” – az ismert visegrádi várnagyok és udvarbírók, a koronaőrök, a törökkori kapitányok és várparancsnokok, majd az őrség létszámadatainak és a vár tartozékainak felsorolásával – illetve egy 30 oldalas irodalomjegyzék zárja a munkát.

Imponáló tudományos munka született tehát, melyben minden bizonnyal sikerült eléget tenni annak a szerzői célkitűzésnek, hogy csak pontos adatok és a tényekre szorítókövetkeztetések szerepeljenek benne. Más kérdés, hogy ennek következtében azután néhol túlzottan is szűkszavúra sikerültek a történeti leíró fejezetek. Bizonyára a visegrádi múzeumban kialakult szigorú „területi munkamegosztással” is magyarázható, hogy a kötetben előzményként sem esik szó a Síbrik-dombi erődítményről. Az azonban nem világos, miért nem olvashatunk felső- és alsóvárban – részben épp a szerző által - folytatott *épületrégészeti kutatások* eredményeiről, azoknak egy ilyen, kifejezetten történeti célú feldolgozásban is

hasznosítható megállapításairól? Az olvasó számára fontos lett volna ismerni Iván László álláspontját a legkorábbi – általa meggyőzően 1251 elé helyezett – felsővár építészeti formájáról, az itt esetleg menedéket kérők elhelyezésének lehetőségeiről vagy épp az 1259. évi oklevél alapján elképzelhetőnek tartott várkapolna helyről. Ugyancsak hasznos lett volna a szerzőnek véleményt nyilvánítani az – okleveles adatok hiányában ugyan csak hipotetikus – a felsővár elkészülte utáni időszakra helyezett alsóvár, s főképp annak hatalmas lakótornya szerepéről. Stratégiai, útelőőrző jelentősége mellett csupán a pilisi ispán illetve a vele általában azonos várnagy lakhelye lett volna ez, a korabeli magyarországi építészeti tekintve egyedülálló építmény? Netalán a korábbi királyi erdőuradalom bizonyos funkcióinak továbbélésével lehetett kapcsolatos emelése? A recenzens csupán arra gondolhat, hogy Bozóki Lajos ezeket a kérdéseket részben tárgyaló – az irodalomjegyzékben ugyan nem szereplő – doktori dolgozatának remélhetőleg hamarosan megjelenő nyomtatott változata javára mondott le Iván László ezen kérdések érintéséről.

Az Anjou-kort tárgyalva a szerző kiemeli azt az általában kevésbé ismert tényt, hogy Csák Máté nem elfoglalta, hanem használatra kapta Visegrád várát I. Károlytól – más kérdés, hogy 1317-ben ostrommal kellett visszaszereznie tőle. Fontos funkcionális kérdéseket érint ugyanakkor az Anjou-uralkodó visegrádi keltezéseinek vizsgálata során – sajnos az ismert adatok csak ritkán nyújtanak biztos támpontot Károly itteni udvartartásának pontos helyszíne vonatkozásában, s így nem ismerjük a vár szerepét a híres, 1335. évi visegrádi kongresszus során sem. A Duna-parti – városbeli – kúria/palota szempontjából mindenesetre lényeges lehet, hogy az 1325-ben említett Keresztelő Szent János templomot Iván László nem a várban keresi.

Sajnos, a régészeti-építészeti szempontokat a késő-középkor vonatkozásában sem tárgyalja – így fel sem veti, hogy egyáltalában hány főt lehetett volna a felsővárban elszállásolni, tekintettel az Anjou-korra helyezett ottani palotaépítkezésekre. Ezért nem meglepő, hogy – a Zsigmond király vendégeként a környéken vadászkorúton résztvevő Ulászló lengyel király útjának rekonstrukciója kapcsán – Damásd váráról csak annyit említ, hogy „romjait a mai Ipolydamásd északi határában található falmaradványokkal azonosítják” (43.o.). Azaz, mintha nem lenne tudomása arról, hogy Miklós Zsuzsa 1984-ben kisebb ásatást is végzett ebben a teljesen szabályos maggal rendelkező, talán már I. Károlyhoz köthető erősségben.¹ Ugyanez vonatkozhat az ugyanekkor a király(ok) által felkeresett Torony(alj)ra is, ahol szintén Miklós Zsuzsa tárt fel egy pálos kolostort.²

Kevésbé érthető ugyanakkor, hogy bár Iván László a „Függelékben” külön fejezetet szentel Kottáner Jánosné híres, az 1440. évi „koronaörzásra” vonatkozó emlékiratait Mollay Károly nevéhez fűződő szövegkiadásnak – úgy a német eredetivel, mint annak fordításával kapcsolatban fogalmaz meg itt néhány, a korabeli tér-megnevezéseket is érintő fontos megjegyzést –, nem foglal állást az ennek alapján a fellegrvár korabeli elrendezésére vonatkozóan eddig elvégzett rekonstrukciós kísérletekről. A korona visegrádi őrzése kérdésével viszont már egy külön fejezetben foglalkozik.

A 15. század részben talán emiatt kisebb terjedelmet kap a könyvben – ez utal a királyi vár az Anjou-koritól eltérő jelentőségére is – de annál bővebb forrásanyagot összegezhett a szerző a 16-17. század vonatkozásában. Kiemelendő, hogy a Mohács utáni

¹ MIKLÓS ZSUZSA: Ipolydamásd várai. In: Váci Könyvek 4. A Váci Vak Bottyán Múzeum Közleményei. Vác, 1989. 7-29. + 20 tábla

² Magyarország Régészeti Topográfiája 9. A szobi és váci járás. Budapest, 1993. 188-192.

hadiesemények beható tárgyalásával bizonyítja, hogy az alsóvár lakótornyának déli része nem a török foglalással kapcsolatosan, hanem I. Ferdinánd seregeinek 1540. évi ostroma során pusztult el, s az ismert adatokból egyértelműen arra következtet, hogy az 1580-as években már a királyi palota és a ferences kolostor is romokban állt.

A recenzens természetesen nem vállalkozhat arra, hogy a kötetben érintett minden kérdésre részletesen kitérjen, s kritikai megjegyzéseivel amúgy sem kívánja csökkenteni a szerző eléggé nem méltányolható érdemeit – tény, hogy munkája eredményeként valóban a visegrádi vár hagyományosan vett *történetének* alapvető monográfiája született meg. Sőt, azt is el kell ismernie, hogy a török hódoltság korát tárgyaló első történeti fejezetben már régészeti adatokat is igyekezett felhasználni a szerző. Befejezésképpen végül azt szükséges különösen kiemelnie, hogy Iván László igencsak meggyőzően cáfolja a vár pusztulásával kapcsolatos eddigi nézeteket. Az általa felsorakoztatott adatok egyértelműen bizonyítják, hogy az 1684. és főleg az 1685. évi ostrom olyan – helyrehozhatatlan – károkat okozott az épületekben és a várfalakban, hogy semmiféle utólagos rongálásra nem volt szükség. Ilyenről sem a török 1685. évi kivonulása, sem az 1686. évi keresztény birtokbavétel, sem pedig a magyar történeti köztudatban mitikus közhellyé vált Lipótféle „várrobbantós” 1702. év kapcsán nem szólnak hiteles források.

Ugyanakkor a hallomások és a sokszor meg sem valósult szándékok értékelése során ajánlatos e korszakban a többi erősség esetében is a körültekintő vizsgálat. Ennek hiányában én a szerzővel szemben nem venném biztosnak Nógrád vára 1685. évi, török aknák általi levegőbe röpítését – más adatok ugyanis ezt nem támasztják alá.³ Ez vonatkozik az Iván László által felsorolt további, 1676 és 1702 közötti várrombolások egy részére is – tényleges megtörténtüket csak az összes forrás egyedi elemzése igazolhatja. Ennek mikéntjére jó példát ad az ismertetett munka, mely – reméljük – etalonja lesz a magyarországi várakkal foglalkozó, további történeti célú kutatásoknak. A recenzens öröme azonban csak akkor lesz teljes, ha – bár a szerző még „*jövőbeni összehangolt történeti és régészeti kutatásokat*” (104. o.) tart szükségesnek – egyszer kezében tarthatja Visegrád várának komplex, történeti-építészeti monográfiáját.

Feld István

BUZÁS GERGELY – TOLNAI GERGELY (SZERK.)

AZ ESZTERGOMI VÁRMÚZEUM KÖTÁRÁNAK KATALÓGUSA

Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2.

Esztergom, 2004., 227 oldal + 12 színes tábla,

nagyszámú, részben számozatlan szövegközti képpel és rajzzal

Közhelynek számít, hogy Esztergom a középkori Magyarország egyik legfontosabb, de ugyanakkor talán legkevésbé ismert központja. Az utóbbi megállapítás nem csupán az egykor itt állt építészeti emlékek nagyfokú pusztulására, de ugyanúgy az eddig feltárt adatok közzétételének fokára is vonatkoztatható. Némi túlzással úgy is fogalmazhatunk,

³ v.ö. TKM Kiskönyvtára 498. 10. o.

hogy az elmúlt negyedszázadban csupán rövid beszámolók születtek egyik első királyi és egyházi székhelyünk újabb kutatási eredményeiről – a legtöbb esetben a szükséges anyagközlések és így a bizonyító anyag nélkül. Ezért csak az elismerés hangján lehet szólni arról a „*fiatal kutatókból álló munkacsoportról*” (5. o.), amely nem csupán arra vállalkozott, hogy feldolgozza s egy önálló kiállításon mutassa be egy különösen fontos forráscsoport, az addig különböző raktárakban őrzött kőfaragványok legjelentősebb részét, de munkájuk eredményeit egy katalógusban közzé is tette. A recenzens ugyan boronghatna azon, miért nem kerültek be az új kiállításba (és a katalógusba) az esztergomi vármúzeum már igencsak elavult „déli” kiállításában található fontos további kőfaragványok, s hogy egyáltalában miért nem az országos Lapidarium Hungaricum-sorozat egy vagy több kötetében került sor az esztergomi kőanyag *egészének* feldolgozására. Mindennek bizonyára megvoltak az objektív és szubjektív okai – szerencsére a katalógus rendszere követi a Horler Miklós és munkatársai által kialakított sémát. Mindenesetre tény, hogy a 40+6 tételben összefoglalt, s a legtöbb esetben – sajnos azonban számozás nélküli – léptékhelyes rajzzal és fotóval kísért 12-16. századi kőanyag közzététele – és néhány esetben behatóbb értékelése – hatalmas nyereség a további építészeti- és művészettörténeti kutatás számára. Külön kell szólnunk a színes táblákról is, melyek még korántsem megszokott tartozékai a hasonló publikációknak.

A Magyar Nemzeti Múzeum Esztergomi Vármúzeuma kiadványsorozatában másodikként megjelent kötet azonban jóval több, mint egy kötári szakkatalógus. Igaz, a Lapidarium Hungaricum-kötetek is tartalmazznak a kötári tételek előtt egy vagy több bevezető-értékelő tanulmányt, jelen esetben azonban bevallottan egy nem teljesen homogén tanulmánygyűjtemény foglalja el a kiadvány első száz oldalát. A bevezetőben olvasható indoklás szerint azon kutatók munkái olvashatók itt, akik éltek a felkínált lehetőséggel, hogy számot adjanak itt az esztergomi várral s főleg annak kőtárával kapcsolatos eddigi munkájukról. Elsőként a bevezetést is jegyző Buzás Gergely tanulmányát olvashatjuk a románkor és a gótika várbeli épületeiről, melyet Klinger László rövid összefoglalása követ a reneszánsz emlékanagyról. Logikusan következik ezután Tolnai Gergely áttekintése a vár erődítéstörténetéről, Horváth István és Vukov Konstantin írásai azonban – az ő nevükhöz fűződik az utóbbi évtizedek legtöbb esztergomi vonatkozású dolgozata – megtörni látszanak a tudományos igényű munkák sorát. Az előbbi tollából itt most egy kutatástörténeti ismertetést, az utóbbitól egy személyes hangú, de felmérési rajzokkal is illusztrált visszaemlékezést olvashatunk. Nem világos azonban, miért épp ezt követi Tolnai Gergely másik írása, melyben a szerző egy újabban előkerült s az egykori érseki székesegyházat ábrázoló rajzról kívánja bebizonyítani annak 16. századi eredetét, jó példát adva a történeti metszetanyag értékelési lehetőségeinek. Végképp érthetetlen azután Szőke Balázs munkájának besorolása – ő a tanulmányfüzért zárva a nem túl nagyszámú esztergomi késő-gótikus boltozati bordaanyag értékelésére tesz kísérletet – anélkül azonban, hogy hivatkozna a katalógusrész megfelelő (35. számú!) tételére vagy épp a tanulmány végén található – számozatlan – fényképekre.

Úgy tűnik, hogy a kötet szerzői és/vagy szerkesztői néha túlzottan a nyomdai (?) határidők nyomása alatt álltak. Talán ezzel magyarázható az is, hogy Buzás Gergely és Klinger László sem utal írásában az egyes említett köelemek kapcsán a katalógus vonatkozó tételeire, sőt, a tanulmányaikhoz kapcsolódó gazdag, de ugyancsak számozatlan képanyagra sem, igencsak megnehezítve ezáltal az olvasó dolgát. Érthetetlen az is, hogy hogyan került a kötet 74-75. oldalára egy 37 tételből álló „kis” bibliográfia, mely-

nek számos tétele – igaz, néhol, mint Gerevich Tibor híres, 1938-ban megjelent könyve esetében, kissé más címmel – a kötetet záró több mint tízoldalas irodalomjegyzékben is megtalálható.

Ha a továbbiakban illetékességi megfontolásokból csak az első három tanulmánynak a világi építészet tárgyaló részeivel foglalkozunk, elsősorban Buzás Gergely és Klinger László munkája kapcsán kell utalnunk arra, hogy fejtegetéseik megfelelő részletességű és jelkulccsal ellátott helyszín- és részletrajzok közzététele esetén sokkal jobban követhetőek lettek volna. Buzás Gergely dolgozatának képmelléklete emellett nélkülözi a forrásmegjelöléseket is, s így csupán sejthetjük, hogy „Az esztergomi vár 1000 körül” vagy „Az esztergomi vár déli épületeinek alaprajza Imre korában” aláírású képek a szerző hipotéziseit kívánják alátámasztani. Tehát nem a hipotézisek megjelenítését kifogásoljuk – Buzás Gergely a kötet bevezetőjében utalt is arra, hogy ezek a kutatómunka lezáratlansága miatt amúgy is változhatnak még – hanem a tanulmányok egy részének hiányos szerkesztői gondozását.

Nem lehet ugyanakkor eléggé értékelni Buzás Gergely bátorságát, hogy az eddigi régészeti kutatások – általa is szóvá tett – közöletlensége ellenére vállalkozott az esztergomi vár középkori építéstörténetének gyökeresen új interpretációjára. Már az eddig megjelent rövid kutatási beszámolókból is számos olyan feltételezéssel találkozhattunk – ilyen többek között az egész Várhegyet körülölelő Árpád-kori kőfal léte – melyek bizonyításával még adósak a vár kutatói. Ezekhez sorolható a szerző új ötlete, miszerint az államalapítás idején a késő-római Solva (eddig ugyancsak felfedezetlen) erődfalai biztosították volna a fontos egyházi-világi székhely védelmét. Ezen értelmezés minden bizonnyal a Buzás Gergely által jól visegrádi Sibrik-domb analógiáján alapul – nem mintha az ott folytatott feltárások eredményeiről túl sok közlemény állna rendelkezésünkre – mivel az ott meghatározott „ispáni ház” és a lakótoronyként említett 14x14 m-es nyugati építmény szerepel azután a 11. század végi esztergomi vár déli részén feltételezett legkorábbi építmények közeli párhuzamaként. Az utóbbiak özül az alig 6x6 m-es déli toronyépítmény új értékelése – miszerint az itt ásató Nagy Emese felfogásával szemben ez nem később, hanem jóval korábban épült volna, mint az északra eső íves fal(ak) – megfelelő, a színteket és falcsatlakozásokat pontosan feltűntető rajzi dokumentáció hiányában a recenzens számára nem meggyőző, bár nem is vethető el. A későbbi kápolnaszentély alapozásában felismerni vélte „*befelé nyitott négyzetes torony*” (8. o.) illetve az ún. „*belső várfalöv*” (uo.) azonban csak a szöveg alapján végképp nem értelmezhető.¹

Nem számít újdonságnak az esztergomi vár kutatásában az a megállapítás, hogy a hegyplató az Árpád-korban két részre oszlott. Nagy Emese egy sáncokkal védett erőseget tételezett fel a magasabb északi részen, melyhez egy kőfallal övezett erődítmény csatlakozott volna az alacsonyabb déli hegynyúlványon.² Horváth István ugyanakkor – legalábbis rajzaiban – kezdetben kétségbe vonta a sáncvár meglétét, majd épp ő volt az, aki néhány éve egy gerendavázás sáncszakaszt tárhatott fel az újkori bazilikától délre. Bár erre vonatkozó megfigyeléseinek részletesebb közzététele még ugyancsak várat magára, Buzás Gergely már értelmezte is azokat dolgozatában. Feltételezése (és rajzi rekonstrukciója) szerint ez egy, a várhegyet az egykori Szent Adalbert székesegyház-

¹ A terület legrészletesebb alaprajza mindaddig: Nagy Emese: Az esztergomi vár a kora Árpád-korban. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. BTM-ELTE BTK. Budapest, é.n. (2004). 51-57., 1. kép.

² L. vázlatos rekonstrukciós rajzát az előzőekben, i.m. 6. kép

tól közvetlenül délre *nyílegyenes vonalban* kettéosztó védelmi vonal fennmaradt része lehetett. Elfogadva Zsoldos Attila elméletét a visegrádi ispán 1079 előtti Esztergomba költözéséről, egyúttal javaslatot is tett az így lerekesztett déli várrész funkciójának meghatározására, azt az ispán fennhatósága alatt álló területként határozva meg. A római eredetű (?) várfalövön belül állt, említett torony és a tőle északra, Nagy Emese által feltárt, mintegy 10 m hosszú, téglalap alaprajzú épület s természetesen maga a sánc korhatározására is vállalkozott – abból kiindulva, hogy Visegrádon még jelentős építkezések folytak Salamon király korában, az ispáni költözködést közvetlenül 1079, az esztergomi *comes* első okleveles említése elé helyezte. Így a torony a korábbi felfogáshoz képest idősebb, a Nagy Emese által a legkorábbi építmények egyikének tartott kőház és Horváth István szerint Géza fejedelem idején már el is bontott sánc jóval fiatalabb lett – az utóbbi esetben még talán a nyitrai sáncvár közvetlen hatását kellene kimutatni, ahol a szlovák kutatás szerint csak a 11. század közepén épült meg a főleg Nyugat-Magyarországról ismert „szélestalpu”, rekeszes-kazettás szerkezetű ispáni vár!

Egy tudományos munka recenziójához illően komolyra fordítva a szót, úgy véljük, az analógiák ilyen – a dolgozat további részein is megfigyelhető – direkt, s ugyanakkor laza kezeléséből csupán hipotézisek egymást erősítő/gyengítő látványos füzére születhet meg. Ezek közé soroljuk a szerző sommás megállapításait – „*A vár és a palota elkülönítése a korszak építészetében általánosnak tekinthető*” (8. o.) – alátámasztani hivatott, széles merítésből származó külföldi párhuzamokat is. Mivel jelen keretek között ezek részletesebb taglalására aligha vállalkozhatunk, csupán arra kívánunk utalni, hogy a tudományos igényű német várkutatás általában nem idézi F.-W. Krahe kötetét, ezek magyar megfelelőjeként ugyanis – nem sértő szándékkal – König Frigyes ugyancsak gazdag rajzi anyagot tartalmazó váraskönyvét említhetjük meg. Nem világos azonban számunkra, hogy miért nevezi a szerző számos esetben hangsúlyosan „várnak” a déli területet, amikor – rajzvázatait és néha szóhasználatát alapján is – ugyanaz a védelmi rendszer övezte volna az északi „palotát” is.

Ugyanakkor a recenzens figyelemre méltónak tartja Buzás Gergelynek a korai uralkodói épület helyére vonatkozó feltevéseit – a várhegy északi oldala esetében ma már (vagy még?) valóban csupán a kevésszámú írott adatra és természetesen analógiákra támaszkodhatunk. A szerző javaslata – miszerint Imre király 1198-ban nem a déli, ma is királyi palotának nevezett épületet, hanem egy, az érseki székesegyház északi oldalán (akkor épp építés alatt) állt uralkodói rezidenciát adományozta volna az érseknek – mindenképp megfontolást érdemel, hiszen az eddig kutatás nem tudta megnyugtatóan értelmezni a későbbi, IV. Bélához köthető újabb eladományozást – ez utóbbi vonatkozna tehát csupán a déli építményre.

Ha a vázlatos helyszínrajzot jól értelmezzük, a szerző szerint a Géza fejedelem korára visszavezethető uralkodói palota az újkori felmérésekből és néhány fennmaradt kőfaragványából 13. század eleji formájában ismert Szent István templomtól nyugatra húzódhatott – ez utóbbi, centrális elrendezésűnek vélt előzménye/nyugati része szolgált volna palotakápolnaként a 12. század első felében –, így bizonyos maradványai még ma is feltárhatóak lennének. A 19. században már teljesen megsemmisült korai érseki lakóhelyet Buzás Gergely ugyanakkor erre az épületegyüttesre közel merőlegesen – s a kápolna közös használatával – képzelettel, s részének tekinti egy, elsősorban újkori források alapján itt meghatározni vélt 11. századi négyzetes lakótornyot. Ez utóbbira már hazai – pécsi – párhuzamot is említett, ugyancsak az (ottani) székesegyház északi oldaláról.

Természetesen részletesen tárgyalta a szerző az ugyancsak teljesen elhordott Szent Adalbert székesegyház egykori formáját, részleteit és azok változásait is. Biztosra vehető, hogy a művészettörténet tudományának képviselői időről-időre új megállapításokra jutnak erről az (egykor volt) fontos épületről, hisz a fennmaradt 18-19. századi dokumentációs anyag, továbbá a nem túl nagyszámú köemlék aligha alkalmas egy mindenki által elfogadható – és ellenőrizhető! – (pre?)koncepció kialakítására. Buzás Gergely mindenestre színes változatban is közzétette saját javaslatát a kötet táblarészében.

A korábban említett tornyos belső falöv (?) illetve az annak déli íves részébe beépített, feltételesen kápolnának vagy közelebből nem definiált öregtoronynak tartott kerek építmény kérdésével részletesebben ugyan nem foglalkozott – ebben a vonatkozásban csak arról olvashatunk, hogy „*feltehetően a XII. század első felében*” a déli „*várban álló ispáni rezidenciát építik ki erődítménnyé*” (8. o.) –, ugyanakkor már ténylegesen létező emléktárgy alapján elemzi a déli „vár” III. Bélához kötött újjáépítését. Úgy vélte, hogy itt először még továbbra is „*egy határozottan erődítmény jellegű épület kialakítására törekedtek*” (15. o.), nem elég világos azonban számunkra, hogy itt pontosan mire gondolt. Az mindenesetre nem túl szerencsés, hogy a későbbi kápolna alépítményeként szolgáló U-alaprajzú építményt „bástya” névvel illette – az építészettörténészek ezt a fogalmat az ágyúk korának általában nyitott, ötszögű építményeire, a késő-középkori források pedig általában magasabb tornyokra használják.

Ilyen lehetett az első (tervezett?) formájában Buzás Gergely által meggyőzően és igen reprezentatív megjelenéssel – de sajnos csak szövegben – rekonstruált nagyméretű új esztergomi lakótorony is, amelynek szerepét és jelentőségét azonban mintha alábecsülte volna a szerző. Anélkül, hogy olyan részletekre kitérne, mint az északnyugati „alépítményben” kialakított középoszlopos terem funkciója és közlekedési rendszere, leszögezte, hogy mindezen építkezések nem eredményeztek funkcióváltozást, „*a lakótorony és a hozzá kapcsolódó várfalak továbbra is csak egy erődítményt alkottak és nem palotát*” (14. o.).

Terminológiai kérdések további boncolása helyett a recenziens abbéli sejtésének kell, hogy hangot adjon, hogy az archaikusabb hevederbordás élkeresztboltozatai ellenére egy igen magas építészeti színvonalat képviselő és véleménye szerint kétségtelenül *uralkodói lakásra alkalmas* hatalmas torony és kapcsolódó építményei szándékos (vagy nem tudatosult) leértékelése csak azt a célt szolgálja, hogy a szerző ezzel is alá tudja támasztani azt az említett feltevését, miszerint 1198-ban Imre király nem ezt az épületet adományozta az érseknek. Így tehát a bordás keresztboltozatokkal és a francia gótika hatásával jellemezhető újabb épületrészek – a középoszlopos tér fölött kialakított reprezentatív tér, a „bástyán” helyet kapott kápolna, a kettő között létrejött előtér vagy épp az északnyugati nagyterem – létrejöttével alakult volna csak ki a várhegy déli részén egy királyi rezidencia, mely már rendelkezhetett a „palota” megnevezéshez szükséges és elégséges feltételekkel, s így nálunk is bekövetkezhett „*a palotaépületeknek a várral való egybeolvadása*” (15. o.).

Az 1930-as években feltárt déli épületek értékelésére természetesen már korábban is számos kísérlet történt, s ennek során nyilvánvalóvá váltak az építkezés(ek) során bekövetkezett tervváltozások is. Buzás Gergely ezzel kapcsolatban számos új és fontos megállapítást tett dolgozatában, melyeket a további kutatás bizonyára jól hasznosíthat majd. Arról azonban még nem sikerült meggyőznie a recenziest, hogy itt nem egy azonos célkitűzésű (azaz egy új királyi rezidencia kialakítására irányuló) építési folyamat *két (vagy több) fázisáról* van szó, amely időben természetesen akár meg is feleltethet a két

uralkodó időszakának. Arról mindenesetre kevés szó esik a tanulmányban, miért kezdett III. Béla kifejezett katonai (?) célú építkezésekhez délen, amikor – a szerző feltevése szerint – ugyanakkor az északi (északnyugati!), még feltáratlan korábbi királyi palota átalakítását is elhatározta volna. Netán valóban az egész várhegy „*nagyarányú átépítése*” (13. o.) szerepelt volna a tervei között?

A tanulmány az Árpád-korhoz képest igen szerény terjedelemben foglalkozik a 14-15. század esztergomi világi építkezéseivel, bár a katalógus számos, ebből az időszakból származó köelemet tartalmaz, nem szólva az utolsó helyreállítás által hangsúlyosan érintett Szécsi-Vitéz-féle érseki palotaépületről. Feltételezhető, hogy Buzás Gergely e kérdés alaposabb tárgyalását az ebben a témában már eddig is számos kisebb tanulmányt publikáló kutatóktól várta.

Klinger László hasonlóképp igen sommás összegzését adja csupán rövid munkájában a reneszánsz építészet „*az Aragóniai ház ... térnyerésével*” (45. o.) induló rövid esztergomi karraierjének, elsősorban a déli palotaegyüttes átépítésének. Mint erre már utaltunk, helyszínrajz – és a katalógusra való utalás - hiányában csak a kérdéskörben különösen járatosak tudják követni a történeti hátteret is nélkülöző fejtegetéseit, így a recenzens számára is ismeretlen marad többek között „*ún. márványterem*” formája és helye.

Tolnai Gergely ugyancsak kockázatos feladatra vállalkozott, amikor az esztergomi vár hadiépitészetét vette számba viszonylag jól dokumentált tanulmányában, mely azonban néhány esetben még további értelmező rajzokat is elbirt volna. Csak sajnálhatjuk ugyanakkor, hogy ennek során nem reagált illetve nem hivatkozott Buzás Gergely előzőekben ismertett munkájára, bár szerkesztőként bizonyára ismerte annak szövegét. Ugyanakkor a kutatás és az értelmezés eltérő lehetőségeit jól jelzik azok az esetek, amikor véleménye eltért szerkesztőtársa álláspontjától. Így már munkája elején feltételezte, hogy Géza fejedelem „*tiszta lappal indult*” (49. o.), azaz (vár)építését nem befolyásolták az itteni korábbi építmények Római falakból véleménye szerint „*nagyobb, összefüggő részleteket még nem sikerült azonosítani*” (uo.), s az Árpád-kori falak sem épültek római előzményekre.

Sajnos, a Horváth István által megtalált sáncszakasz esetében – dokumentációt ő sem közölt róla – csupán utalt a 10-11. századi leletekre, s elsősorban csak a soproni kutatások alapján tételezett fel egy 10. század végi építési időt. A Nagy Emese által a sánc déli oldala közelében feltárt épületről végül még azt sem sikerült bizonyítania, hogy a korai erősségen kívül vagy belül állt-e egykor. Érdekes, hogy míg Buzás Gergely a 6x6 m-es „torony” alig 50 cm széles keleti nyílását ajtóként értelmezte, s ez egyik érve volt amellett, hogy az egy körítőfalon belül, szabadon állt egykor, Tolnai Gergelynél ez már – igaz, igen alacsonyan elhelyezett – ablakként jelenik meg.

Az ugyan a recenzens szerint még korántsem biztos, hogy délen valóban „*sikerült rekonstruálni a XI. századi védőrendszerek nyomát*” (50. o.), s azt sem látja kellőképp bizonyítottnak, hogy a 13. századi (vár)falakat a korábbiakra építették volna rá, azaz úgy véli, hogy a legkorábbi védelmi rendszer még további kutatásokat igényel. Ugyanakkor kétségtelenül igaza lehet abban a szerzőnek, hogy „*az első, biztosabb vonalú erődítés*” III. Béla korából származhat – ha nem is értékeli azt egy kifejezetten nagy építési vállalkozás eredményeként, s nem számol egy erődített illetve egy kevésbé erődített várrésszel. Figyelemreméltóak Tolnai Gergely fejtegetései a vár korai bejáratí rendszeréről – a feltételezett nyugati lejáró kapcsán említett Szent Vid kápolnát azonban aligha tudja azonosítani a témában kevésbé tájékozott olvasó.

Telegdi érsek (1330-1349) idejéből írott források tanúskodnak erős tornyok építéséről, közülük kettőt azonosít feltételeesen a szerző, s elfogadja Nagy Emese 14. századi periodizációját a keleti kapusoros vonatkozásában. Arra is kísérletet tesz, hogy párhuzamok alapján határozza meg az ezen a részen található lőréses-pártázatos fal korát – kár, hogy fotót vagy rajzot nem közöl róla. Sajnos, még nem gyűjtötte senki össze szisztematikusan a pártázatos, váraink-városfalaink ezen fontos védelmi elemeinek megmaradt emlékeit. Így kimaradt Tolnai Gergely szemléjéből Hollókő 13. századi pártázata, a nagyvázsonyi lakótorony lezárása pedig tévesen a 15. század elején épültként szerepel, bár ma is jól látható, hogy az később készült az alsó szinteknél.

A dolgozat fontos megállapítása, hogy a keleti várbejáró kaputornya és kerek ágyúvédműve már Mohács után, feltehetően Várdai Pál érseksége (1530-1543) idején épülhetett. Az előbbi „gatyaszár” lőrési (52. o.) – nem biztos, hogy ez lenne a legmegfelelőbb terminológia a korszak több más várából is ismert többágú lőrésformára – és L-formájú alaprajzi elrendezésének hasonlókorú kőszegi párhuzama keltezik. Az utóbbi meghatározása igen érdekes – „*neve ugyan rondella, azonban a valóságban ez inkább (ágyú-?) torony volt*” (52. o.), itt ugyanis egyértelműen egy egykor többszintes *ágyútoronyról* van szó, amint ez az itt közölt Jaschke-féle metszetből is minden kétséget kizáróan megállapítható. Más kérdés, hogy későbbi átépítése csak további rajzokkal lenne értelmezhető s vizsgálatot érdemelne az is, mikortól nevezik rondellának!

A török foglalás után időszakot érthetően elsősorban a metszetanyag alapján vizsgálta a szerző, s ennek során a legtöbbször nem annyira az erődítések, mint inkább a pusztulás kronológiája rajzolódott ki. Meggyőző az a megállapítása, hogy a lakótorony mai zárt keleti fala – s így e fontos épület legalább részbeni fennmaradása – nem a török foglalóknak, hanem az erősség 1595-1604 közötti keresztény birtokosainak köszönhető. Tolnai Gergely foglalkozott a palotakápolna pusztulásával is, azzal azonban szemlátomást nem számolt, hogy falait nem kellett feltétlenül szétlőni, azokat – a többi épületekéhez hasonlóan – tudatosan vissza is bonthatták. Egy külön e tanulmányhoz készített helyszínrajz hiányában az olvasó ugyan nem mindig tudja, hogy mit értsen a „lovagterem”, a „nagy fogadópalota”, a „gazdasági épület” vagy a „melegvízes fürdő” megnevezések alatt, s „a reneszánsz épületet” is inkább a kápolnától északra keresné, e hiányosságok ellenére végülis jó összefoglalását kapja Esztergom újkori had- és erődítéstörténetének. Öröndetes, hogy a kötet táblái között színes változatban megtalálható a híres, 1756. évi Krey-féle helyszínrajz és keresztmetszet, s mivel az fekete-fehérben Tolnai Gergely munkája 8. ábrájaként is szerepel, jól tanulmányozható a kétféle közlési mód közötti különbség.

A recensens munkáját végezve végül úgy véli, hogy az esztergomi vármúzeum kőtára kapcsán született kötet nagy nyeresége – többek között – a hazai várkutatásnak. Elsősorban Buzás Gergely dobott tanulmányával jó nagy (faragott?) követ az esztergomi vár értékelésének nem kifejezetten csobogó vizébe, s ez csak előre viheti – vagy a bevezetésben megfogalmazott szándéka szerinti ösztönözheti – a további vizsgálatokat. Érdemeiből nem von le sokat az sem, hogy néhány felvetése és hipotézise még kiérleletlen vagy módszertani szempontból vitatható. Reméljük, hogy mindezek hatására nem csak a régészeti kutatások folytathatók még egyszer, de belátható időn belül közzétételre kerül Nagy Emese kandidátusi disszertációja, majd ezt követően összegzi az elmúlt évtizedekben folytatott itteni kutatásait Horváth István is.

LEKSYKON ZAMKÓW W POLSCE*Warszawa, Arkady, 2001.*

A lassan négy éve megjelent Lengyelországi várak lexikonja a Közép-Európai várépítészet újabb kézikönyvét jelenti Friedrich-Wilhelm Krahe és Tomáš Durdík hasonló jellegű katalógusai után. A teljességre ugyan nem törekvő, de rendkívül alapos, képekkel és alaprajzokkal gazdagon illusztrált kötet a középkori magyar várépítészet kutatásához is jelentős segítséget nyújthat, többek között a Lengyelországhoz került Nedec (Niedzica) várának leírásával. A szerzők közül ketten, Leszek Jerzy Kajzer és Stanisław Kołodziejcki régészek, kik közül az előbbi, jelenleg a lódzi egyetem tanára, 1996-tól a Régészeti Tanszék Igazgatója, már legalább 1983-tól kezdve folyamatosan publikál mind konkrét várakkal, mind a várfejlődéssel, ill. a várak társadalmi szerepével¹ foglalkozó tanulmányokat és könyveket. Stanisław Kołodziejcki inkább a történeti Kis-Lengyelország váaira koncentrál, azokról viszont szinte évente ír egy-egy tanulmányt, ugyancsak a 80-as évektől. A harmadik szerző, Jan Salm, a lódzi Műszaki Egyetem Építészeti és Urbanisztikai Intézet munkatársa s ugyanakkor a toruńi egyetem tanára, a védelmi építészet történetének és a műemlékvédelemnek elismert szakértője. A három szerző mellett számos más kutató is részt vett a könyv létrejöttében, akiknek a szerzők köszönetet is mondanak.

A kötet általános bemutatása és felépítése

A most bemutatásra kerülő kötethez hasonlítható, Lengyelországra vonatkozó mű utoljára 1974-ben jelent meg, Bohdan Guerquin tollából, amit halála után tanítványa, Jerzy Rozpędowski kibővítve jelentetett meg újra. Az utóbbi negyedszázad régészeti, építészeti és műemlékvédelmi kutatásai további hatalmas tudásanyagot szolgáltatottak. Ez a kötet lényegében Bohdan Guerquin, akit bátran nevezhetjük „lengyel Gerő Lászlónak”, kezdeményezésének folytatása. Az első könyvében² ismertetett 460 várhoz fontos hozzáadni a korábban megjelent, sziléziai várépítészetre vonatkozó alapvető munkáját is.³ A jelen kötet már 500 várat tartalmaz a mai Lengyelország területéről – függetlenül attól, mely tartományokban épültek és milyen nemzetiségű voltak az alapítók és építők. Vagyis ugyanúgy találkozunk benne a Luxemburgok által építtetett sziléziai, mint a német lovagrend és a kelet-pomerániai fejedelmek által emeltetett várakkal. A szerzők tisztában vannak a mai országhatárok szerinti választás hátrányaival, ezért is – folytatva Guerquin hagyományait – nem lengyel várakról, hanem lengyelországiakról állították össze e lexikont, bár reménykednek, hogy a „lengyel várak” feldolgozására is sor kerül. Meg kell említeni, hogy a lengyel szakértők talán a magyar kollégáiknál is nehezebb

¹ E témában munkássága FÜGEDI ERIKhez és ENGEL PÁLhoz hasonlítható, lásd KAJZER, LESZEK: Zamki i spoloczenstwo, Łódź, 1993.

² GUERQUIN, BOHDAN: Zamki w Polsce, Warszawa, 1974.

³ GUERQUIN, BOHDAN: Zamki śląskie, Warszawa, 1957.

helyzetben vannak. Elsősorban nem is azért, mert számos történetileg és építészetileg is jelentős erődítmény – a magyar helyzethez hasonlóan – a mai lengyel állam határain kívül van⁴

Hasonlóképpen vitathatónak tartják a szerzők a választott időszak határait. Bár maga a vár elnevezés nagyon sokféle épületre vonatkoztatható nem csak a kőből vagy téglából épültekre, hanem a föld-fa szerkezetűekre is, a szerzők mégis kő-téglafalazatú, a fejlett feudalizmus korszakából származó épületeket vettek bele. Lengyelországban a feudális forradalom idejének nevezett 13. század volt az első, klasszikus értelemben vett várak megjelenésének korszaka. Nem olyan rég még az 1230-as évek körül épült Legnica várát tekintették Lengyelország első kővárának, amely inkább emlékeztetett császári *pfalz*okra, mint a lengyel tartományfejedelmek székhelyére. Azonban az utóbbi évek kutatásai, elsősorban Wileński Gródek várában, kimutatták, hogy a mai Lengyelország területén már 1200-tól lehet számolni kővárak jelenlétével. Ez az időpont ugyanakkor a jelen kötet időkeretének a kezdetét is kijelöli. A záróidőpont nem kevésbé problematikus. Hagyományosan (B. Guerquin és S. Tomkowicz) 1530-1550 körüli időponttal zárta a korszakot. Kétségtelen, hogy az utolsó Jagellók ideje komoly változásokat hozott mind a társadalmi fejlődés és átalakulás, mind a hadiépítészet terén. Ugyanakkor a 16. század közepe a középkori várépítészet végét is jelentette, de a 17-18. századi gyenge kezű királyok uralkodása nem járhatott jelentős új, modern erődítmények kiépítésével. Ezért a szerzők a lexikonban tárgyalt korszakot az új kényelmi és reprezentációs igények előtérbe kerülésével zárják, vagyis az új típusú lakóhelyek, ún. *palazzo in fortezza* megjelenésével.

Az itt szereplő ötszáz vár egy tudatos válogatás eredményét jelentik. A szerzők a kötet lexikon jellege ellenére sem törekedhettek teljességre, már csak azért sem, mert még arra a kérdésre sincs válasz, hogy hány vár van Lengyelországban. A kérdés nehézsége ott kezdődik, hogy mi a vár? A francia majd' tízezer és a német négyezernél is több öszszegyűjtött vár után Lengyelország az ötszáz emlékével nagyon szegénynek tűnhet. Bár a szerzők kiemelik, hogy minden bizonnyal ennél jóval több vár lehet (vagy lehetett), mégsem próbálják megbecsülni ezeknek a számát.

A lexikont a szerzők leginkább Fügedi Erik⁵ és N. J. G. Pounds⁶ műveihez hasonlítják, vagyis olyan kötetekhez, amelyek egy katalógus közlése mellett a várakat a társadalmi változások folyamatában vizsgálják; a várak és az emberek kapcsolatát. N. J. G. Pounds és J. Zeune (Joachim Zeune: *Burgen – Symbole der Macht*) után a várakat mint a földesurak biztonságos lakóhelyét és mint a hatalom szimbólumait ismertetik.

Maga a lexikon két fő részből áll. Az első részben a szerzők összefoglalják a lengyelországi várak történetét, bemutatva az európai várépítészet hatásait a lengyel védelmi építészetre, kiemelve a regionális eltéréseket. A második részben levő katalógusban az egyes várak rövid történetét találjuk, bőséges képanyaggal kiegészítve, mind archív képi forrásokkal, mind az épületek jelen állapotát mutató rendkívül igényes színes fényképekkel. Emellett, természetesen, ahol rendelkezésre álltak, alaprajzi felméréseket és rekonstrukciós rajzokat is közöltek. Természetesen az egyes várakról szóló cikkeket nem

⁴ Csak néhány kiragadott példa: Kam'janec-Pogyilszkij (Kamieniec Podolski, p. 57.) és Kremenec végvárai; vagy Pidhirci (Podhorce, p. 65.), a Koniecpolski család várkastélya, Ukrajnában; Báthori István Grodnoi reneszánsz vára Fehéroroszországban, Baltikum várait nem is említve.

⁵ FÜGEDI, ERIK: *Castle and Society in Medieval Hungary, 1000-1437*, Budapest, 1986.

⁶ POUNDS, N. J. G.: *The Medieval Castle in England and Wales. A Social and Political History*. Cambridge, 1990.

lehet összehasonlítani. Az épületekről rendelkezésre álló forrásanyag, az egyes épületek állapota és kutatottsága rendkívül változó. A szerzők ilyen körülmények között igyekeztek nagyjából egységes formában ismertetni az épületeket. Amire ügyeltek az az, hogy az egyes váraknál szerepeljen egykori formájának leírása, a vár alapítója és alapításának ideje, alaprajzi elrendezése, és az idők során az épületet ért átalakítások. Emellett minden egyes szócikknél hivatkoznak az alapvető vagy a legfrissebb szakirodalomra.

A kötet végén szereplő részletes bibliográfia Bohdan Guerquin alább még sokszor szóba kerülő művében levő irodalomjegyzék „frissítésének” tekinthető, vagyis a szerzők igyekeztek tanulmánycímekben bemutatni az utóbbi húsz év lengyelországi várkutatásának nyomtatásban is megjelent eredményeit.

A lengyel várkutatás története

A kötet tanulmányrészre a lengyelországi várkutatás történetével indul. Ezt a szerzők ahhoz a folyamathoz kapcsolják, amely a 18. század végén a középkori várak iránt Európa szerte megélnélkülő figyelemben nyilvánult meg és a romantika idején teljesedett ki. Lengyelországban az ország épített emlékei iránti érdeklődést Szymon Starowolski 17. század végi „*Polonia*” című művével indítják, de a valódi áttörést Adam Naruszewicz nevéhez kötik, aki – számos magyarországi kollégájához hasonlóan egyházi személy lévén, 1787-ben leírta Délkelet-Lengyelország építészeti maradványait. A lengyel függetlenség elvesztése s majd a napóleoni háborúk sokáig hátráltatták a hasonló jellegű munkák megjelenését, és csak 1843-tól kezdve született egyre több, az építészeti maradványok leírásait és rajzait tartalmazó mű, nem említve a napjaink kutatásai szempontjából alapvető jelentőségű művészi felméréseket. Az első szakszerűnek nevezhető érdeklődés a 19. század második felétől indult. Ennek eredményeképpen topográfiai katalógus szerkesztésére és a várak lexikonszerű összegyűjtésére történtek kísérletek, elsősorban az egykori Porosz állam területén, amely magába foglalta Sziléziát, Pomerániát, Warmiát és Kelet-Poroszországot. 1866-ban alakult meg Lengyelország első Régészeti Tanszéke a Krakói Jagelló Egyetem mellett, amelynek az első vezetője Józef Łepkowski lett. Az ő halála után az intézetből kivált a Művészettörténeti tanszék, Marian Sokołowski vezetésével. Ehhez a tanszékhez és az oktatóihoz köthetők Lengyelország első olyan módszeres régészeti kutatások, amelyek célja az álló középkori emlékek tanulmányozása volt. Az Ostrów Lednicki-i ásatások vezetője, Sokołowski mellett egy másik elismert lengyel művészettörténész volt, Władysław Łuszczkiewicz, s az ő nevük alatt jelent meg 1876-ban az ásatások publikációja. Az ő neveikhez köthetők továbbá az első vártipológia és katalógus összeállítása. A krakkói egyetemhez kapcsolódó kutatások mellett fontos megemlíteni a mai Lengyelország területére vonatkozó 19. századi német munkákat is. Szilézia esetében ez leginkább K. A. Müller (1844) és H. Lutsch neveivel fémjelzett, akiknek aprólékos munkáját nem lehet túlbecsülni. Az ő munkájukat koronázta meg Kurt Bimler 1940-1945-ben, Boroszlóban (Wrocław) kiadott ötkötetes „*Die schlesischen massiven Wehrbauten*” című műve. Az északi területek várépítészeténél elsősorban Conrad Steinbrecht neve érdemel említést, aki Marienburg helyreállítójaként (és átépítőjeként), az 1880-as évektől kezdve jelentette meg a német lovagrend építészetéről szóló könyveit. Fontos megemlíteni a két világháború között a varsói politechnikum Építészeti Tanszékén Oskar Sosnowski köré szervezkedő fiatal kutatók csoportját, akik közül a háború után számosan fontos

szerepet játszottak mind a műemlékvédelmi munkálatokban, mind az építészettörténet oktatásában. Többek között Sosnowski tanítványa volt a már említett Bohdan Guerquin is, aki a magyar várkutatók előtt sem ismeretlen. 1978-ben Mieczysław Zlat könyvének megjelenésével (*Zamek średniowieczny jako problem historii sztuki – A középkori vár mint művészettörténeti probléma*), más szakmák képviselői is a várkutató felé fordultak. Az utóbbi időben már egyre inkább nagyobb szerephez jut a régészet, kitöltve a történeti kutatás hiányait és hozzájárulva az épületek részletes építéstörténetének megismeréséhez a föld alatt lévő és az álló falak esetében is. Érdemes megemlíteni, hogy Lengyelországban is, mint Magyarországon, a háború után a főváros óvárosi részének helyreállításához kapcsolódtak az első igazán nagyszabású feltárások. Az ekkor kialakuló módszerek részletesebb leírása és összefoglalása azonban csak 1984-ben jelent meg a jelen kötet egyik szerzőjének tollából.⁷ Nem utolsósorban hozzájárultak a módszertan kialakulásához a lengyel Műemlékvédelmi Hivatal (Pracownia Konserwacji Zabytków) munkatársai, akik nagyon sok várban végeztek kutatást, bár a munkájuk jelentős hányada hiábavaló volt: sem írásban, sem gyakorlatban nem valósult meg.

A várkutatással foglalkozó központok közül az első helyen ki kell emelni Boroszlót (Wrocław), ahol B. Guerquin a Műszaki Egyetemen (Politechnika Wrocławska) megalapította a helyi egyetem Régészeti Tanszékével együttműködő Építészet-, Művészet- és Technikatörténeti Intézetet (Instytut Historii Architektury, Sztuki i Techniki). A Krakói Műszaki Egyetemen az építészettörténeti csoport munkatársait kell megemlíteni, elsősorban Józef T. Frazik és Janusz Bogdanowski. Ugyancsak Krakóhoz köthető a Kis-Lengyelország történeti földrajzát feldolgozó középkorász csoport,⁸ amely munkássága jelenti a várak társadalmi és településtörténeti kontextusban való vizsgálatának az alapját. Különleges helyzetben van Toruń mint a német lovagrendi várak kutatásának lengyelországi központja. Bár még jó néhány említést érdemlő kutatócentrum van, mint például a varsói Műszaki Egyetem (Oskar Sosnowski), vagy a Lengyel Tudományos Akadémia (Adam Miłobedzki és Andrzej Grzybowski), de már csak a terjedelmi korlátok miatt sincs lehetőség az összeset bemutatni.

A várak csoportosításának lehetőségei

Külön fejezetben foglalkoznak a szerzők a vártipológia lehetőségeivel. A leginkább kézenfekvő kétféle csoportosítás a várak szétosztása kő és téglából ill. síkvidéki és magaslati (hegyi) típusokra. Az utóbbi csoportosítás a hadtörténet és a középkori védelmi módszerek szempontjából teljesen érthető. Ezekben az esetekben a természetes terepet hasznosították, helyenként azt a védelem kívánalmaihoz igazítva. A magaslati várnál elméletben az lenne az ideális, ha az épület a környezete legmagasabb, meredek szakadékokkal övezet sziklán helyezkedne el. Ilyen várak tényleg léteztek, mint például Chęciny (Chojnik) Szudétákban, Jelenia Góra mellett. Azonban inkább mondható általánosnak az a helyzet, amelynél a vár a környék egy központi, a völgyet, vagy a tágabb környezetét uralkodó, de viszonylag alacsony helyén épült. Vitatható, hogy a védelmi szempontoknak

⁷ KAJZER, LESZEK: Wstęp do badań archeologiczno-architektonicznych, Łódź, 1984. Itt érdemes megemlíteni ugyanennek a szerzőnek a régészet és építészettörténeti kutatások módszertani kapcsolatait alaposabban érintő művére: KAJZER, LESZEK: Wstęp do archeologii historycznej w Polsce, Łódź, 1996.

⁸ SIKORA, FRANCISZK: Słownik historyczno-geograficzny średniowiecznej Małopolski, 1971-től, Warszawa

megfelelő, legmegközelíthetlenebb helyzet mennyire jelenthetett a középkorban tényleges biztonságot, és ha jelentett is, milyen mértékben befolyásolták azt az olyan gyakorlati szempontok, mint a kortárs építészeti technikák vagy egyszerűen a vízellátás biztosítása. Hasonló kérdés a síkvidéki váraknál is felmerül, amikor az épületek az enyhén tagolt terep határozott mélyedéseiben helyezkednek el, morénahalmokkal körbevéve (például Sadłowo). Talán az uralkodó pozíció helyett itt inkább a rejtőzködés mellett döntöttek, ugyanis a várat néhány száz méterről már nem is lehetett látni.

Visszatérve a várak vízellátásához a szerzők újra kiemelik, hogy ez a legfontosabb szempontok egyike volt. Ezt vagy kútfúrással, vagy ciszterna kiépítésével igyekeztek megoldani. A víz, természetesen, a síkvidéki váraknál konkrét védelmi szerepet is játszhatott. Számos olyan vár van Lengyelországban, amely szigetre vagy félszigetre épült, mesterségesen elválasztva a szárazföldtől. A Lengyel Tóvidékek terepe olyan helyzetekre is lehetőséget adott, amikor egy-egy épületet két tó közötti földszorosra építettek. A síkvidéki várak helyzeteire külön tipológia is született: „földnyelvi”, „mocsári” stb. várak, amit akár váranként lebontva lehet folytatni.

A téгла- és kőváraknál ugyancsak nyilvánvaló a csoportosítás alapja. A szerzők ugyan kitérnek a kőépítészeti fontosságára a középkor folyamán, megemlítve annak esetleges szimbolikus szerepét is. Mindenesetre a téглаépítészeti kialakulásának és regionális jelentőségének egyetlen alapvető oka van: használható helyi kőanyag hiánya. Ez jellemzi a teljes Német-Lengyel alföldet. A glaciális üledékekben viszonylag gazdag terület alap kőanyaga mindig is gránit volt. Megmunkálása nehéz, időigényes és az eredmény gyakran nem felelt meg a várakozásoknak. A téглаépítészeti megjelenésével e kőanyag felhasználása visszaszorult. Lényegében megmunkálatlanul használták ezeket a kőtömböket az alapozások készítésénél, ill. a felmenő – *opus emplectum* típusú – falak belsőjének kitöltésénél. Fontos még megemlíteni, hogy „tisztá” kő- vagy téglavárral nem nagyon találkozunk. A terméskőből vagy nagyolt kőtömbökből épült várak esetében, a nyílásoknál gyakran használtak téglát; és fordítva: a téглаépületeknél az épületszobrászati elemek gyakran készültek faragott kőből (ez Magyarországon is így volt, elég csak a gyulai várra, vagy az alföldi kolostorokra gondolnunk). Ugyanakkor a várak középkori állapotában, amikor a falak jelentős felülete vakolt volt, a felhasznált építőanyag egyáltalán nem volt nyilvánvaló.

Az írott forrásokból és a régészeti ásatásokból jelentős számú, a várakhoz szervesen hozzátartozó faépületről tudunk. Ezek a fa- ill. agyaggal vagy téglával kitöltött favázak többnyire a vár melléképületei voltak. Egy 1426-os oklevél tanúskodik arról, hogy Kórnik várában csak a főépület, a tornyok és a kerítőfalak voltak tartós anyagból, az összes többi fából. A 16-17. századi leírások alapján arra lehet következtetni, hogy általában az alsóvár teljes beépítése fából történt.

Az irodalomban szereplő csoportosítás kötöttsége, amely szabályos ill. szabálytalan alaprajzúakra osztja a várakat nyilvánvaló. A terephez alkalmazkodó hegyi várak elrendezése általában szabálytalan, a síkvidékiek viszont, általában szabályos – négyszögletű alaprajzúak. A helyzetet a statisztikai adatok és azon tény alapján, hogy Lengyelország déli részére szabálytalan, míg az északra szabályos várak jellemzők, mégsem lehet törvényszerűnek elfogadni. Így több síkvidéki vár oválishoz közelítő, szabálytalan alaprajza jelenti az egyik kivételt (Bolesławiec, Sieradz, Kurozwęki), és ugyanakkor szabályos négyszögletű alaprajzot mutatnak Rożnów vagy Lanckorona hegyi várai. A síkvidékiek esetében a „szabálytalanság” oka gyakran a fa-föld szerkezetű előzményekben rejlik.

A szerzők a mai Lengyelország területének geomorfológiai tulajdonságaiból kiindulva a színük alapján is csoportosítják a várakat, vagyis fehér, vörös és fekete. Igazából egyik sem ismeretlen Magyarországon (gondoljunk csak a Fehérvárokra, a Vörösvárra ill. Csongrádra), de éppen Csongrád esete mutatja, hogy a lengyel és a magyar fekete várak nem hozhatók kapcsolatba. A Kis-Lengyelországot nevezik a szerzők a fehér várak területének, ahol változó korú, de általában világos színű mészkő az alap építőanyag. A Szudéták várainál már sötétebb árnyalatok dominálnak, ahol – bár van mészkő és világos homokkő is – az alapanyagot mégis többnyire a különféle magmás kőzetek jelentették: gránit, gneisz és gabbro. Főleg az utóbbi zöldes színe (Wien vára) és fekete bazalt (Gryf vára) érdemel említést. A Lengyel-alföld várainak többsége a téglafalak miatt, értelemszerűen vörös vár. Ugyan vannak ott is mészkőlelőhelyek, mégis, az ottani mészkő leginkább a habarcskészítéshez szolgáltat alapanyagul. A 14. század végétől, a 15. század közepéig határozott tendencia mutatható ki a téglaeépítéssel elterjedését tekintve a hegyvidéki területeken is. A sziléziai területeken kevésbé követhető folyamat, Kis-Lengyelországban fogható meg leginkább, például Wojciech Jastrzębec építkezésénél Rytwianyan a 15. század első felében. A téglából épült vár falait az észak-európai építészetre jellemző, sötétebbre égetett téglából kirakott rombuszos motívumokkal díszítették (lengyelül: zendrówka). A svédek által a 17. században lerombolt Sandomierz várának díszítése lehetett még hasonló.

Ahogy a fentiekből kiderül, az egyes várak építéséhez igyekeztek helyi anyagot használni, minimálisra csökkentve a szállítási költségeket. Ugyanakkor a síkvidéki várak építése különböző műhelyek létrehozásával indult, amelyeknek fontos eleme volt a téglaegető.

Az egyes típusok fejlődésénél a szerzők nagyobb hangsúlyt helyeznek az ún. castell-, vagyis a négysaroktornyos, nagyjából szabályos alaprajzú típus megjelenésére. A „hagymányos – össze-vissza tornyos” alaprajz a középkor folyamán végig megtalálható Európa minden országában. Ez viszont, jobb híján kastélyvárnak nevezhető típus – a szerzők szerint – leginkább a római légiós táborok szerkezetére emlékeztet, amely befolyásolta volt a Karoling-kori rezidenciák – *pfalz*ok – építészetét. Az antik mintákhoz közelebb álló épületegyüttesek az Ottók korára váltak igazán összetett, hangsúlyozott védelmi szereppel rendelkező központokká. Ilyenek voltak Hohenstaufok 12-13. századi várai is, amelyeknek komoly hatása volt Közép-Európa várépítészetére. Ugyancsak a 12-13. század fordulóján a II. Fülöp Ágost Franciaországában jött létre a másik, talán még az előzőnél is fontosabb, ún. francia kastélyvár típus. Ez mind Lombardia, mind Közép-Európa országainak (Ausztria, Cseh és Magyar királyságok, ill. a dél-lengyel területek is) egyaránt jellegzetes várformája lett. Valószínűleg ugyanebből a körből vezethető le a német lovagrend vártípusa is. Egy harmadik kastélyvár-forma is kialakult Dél-Itáliában, II. Frigyes udvarában.

A várak szerkezete és elemei

A vár egyes szerkezeti részleteinek talán legfontosabb eleme, a szerzők szerint a torony. A toronynak, amely a vár uralkodó épülete volt, két alaptípusát különbözteti meg a várkutató: a kettős szereppel rendelkező lakótorony (*donjon – wieża mieszkalna*) és védekezés utolsó helyszíneként szolgáló öregtorony (?) (*bergfried – wieża ostatecznej obrony*). A lakótorony lényegében megfelel egy függőleges elrendezésű, 2-4 szintes erő-

dített lakóháznak. Ezzel szemben az öregtorony nem volt alkalmas tartósabb lakóhelynek. Természetesen voltak olyan várak is, amelyekben nem volt torony, hanem a körítő falon belül a földesúr kő- (tégla) háza (a lengyel forrásokban *kamienica wielka*) mellett különféle faépületek álltak. A szerzők a tornyok alapján, J. Rozpędowski tipológiájából kiindulva (1978a) négy típust különböztetnek meg: lakótornyos, öregtornyos, torony nélküli és több tornyos várak, ahol az utóbbi típusnál akár lakó- és öregtorony is állhatott a várban. A kerítőfalak tornyainak szerepe jelentősen átalakult a tűzfegyverek megjelenésével és a harcászat átalakulásával. Amint azt a magyar várkutatás is kimutatta a tűzérési támadás ellenében a tornyok masszívabbak, alacsonyabbak és falaik vastagabbak lettek; ez a folyamat végül a bástyák ill. az új erődítmény-rendszerek megjelenéséhez és a középkori várak teljes elavulásához vezetett.

A várak funkcióját tekintve a katonai szerep nem kérdéses és alaposan elemzett. Fontos azonban mindig tekintettel lenni arra, hogy a középkorban a vár elsősorban biztonságos lakóhely volt. Kezdetben a domináns védelmi szerepnek rendelték alá a kényelmet. Ahogy növekedett a várak reprezentációs szerepe úgy váltak azok egyre kényelmesebbé, a késő középkor folyamán már megfelelő az uralkodó osztály igényeinek. Emellett a várak az uradalmi élet mind mezőgazdasági, mind kézműves részének központjai voltak. Ettől valamiben különbözött a városok mellett épült várak szerepe. Az előbbi védműveivel gyakran egybeépülve, közös védelmi rendszert alkottak, annak ellenére, hogy a polgárság és a várúr érdekei gyakran ellentétesek voltak. A kettő viszonya a középkor folyamán sokat változott, a vár kezdeti egyértelmű domináns helyzete, elsősorban Sziléziában, visszaszorult, míg máshol sikerült közös nevezőre jutni. Voltak olyan helyzetek is, ahol egy-egy földesúri tulajdonú vár (akár egyházi is) a város közepén helyezkedett el, külön városfallal kerítve, mintegy „város a városban” formában, és, természetesen, a városétól eltérő joghatóság alá tartózva.

A vár és a falu közötti kapcsolatból a szerzők kiemelik, hogy az kölcsönös volt, és amennyire egy-egy falu fejlettsége, előnyös helyzete befolyásolhatta az egyes várak felépítésének helyét, ugyanannyira lehetett hatással is egy-egy felépült vár a hozzá tartozó uradalom demográfiai és településszerkezeti viszonyaira. Kérdéses ugyan, hogy az egyszerűnek tűnő képlet, mely szerint gazdaságilag a vár volt ráutalva az uradalma falvaira, azok pedig katonailag a várra, ez mennyire működött a valóságban. Továbbá a kötet nem tér ki arra a problémára sem, amely jól ismert a magyarországi várkutatásban, hogy ti. a kezdetben a vár volt az uradalom tartozéka, s ez az Árpád-kor után megfordult.

Érdekes a várépítések költségeiről szóló fejezet, amelyben a szerzők számszerűleg is érzékeltetik egy ilyen vállalkozás rendkívül magas költségigényét. Összehasonlítva ezt a lengyel nemesség későközépkori jövedelmeivel az derül ki, hogy a nemesi jogállású családok mindössze 10%-a rendelkezett megfelelő anyagi háttérrel egy-egy vár felépítéséhez. Az uralkodói várak költségeihez idéznék is egy példát. Jan Szymczak (1988) számításai szerint Nagy Kázmér által építtetett várak költsége váranként átlagban 12 ezer grivnya volt, ami önmagáért beszél, ha összehasonlítjuk a királyi kincstár évi 70 ezer grivnyás bevételével, és hogy ilyen várakból Nagy Kázmér legalább harminchatot építtetett.

Minden egyes vár a kerítőfala által határolt épületek együttese volt. Ezek közül a szerzők kiemelt helyen vizsgálják a torony szimbolikus jelentőségét és a kapu ill. kapuvédművek fejlődését. Természetesen az utóbbiak fejlődése és összetettsége a magyarországi várépítészetben sem ismeretlen, és Lengyelországban is hasonló tendenciát

mutat, elég csak végigtekinteni Bobrowniki, Wenecja vagy a krakkói püspök már a 16. század elején épült siewerzi vár ilyen építményeit. Időnként, ha nem volt más torony, a kaputorony volt a vár domináns épülete. Ez még inkább igaz az újkori erődtípusoknál, ahol a tűzéség miatt a tornyok egészen a falak szintjére szorultak vissza, egyedül a kapurész tartotta meg a függőlegesen is kihangsúlyozott szerkezetét.

A kapuátjáró feletti térben nagyon gyakran rendeztek be kápolnát. További kápolna lehetett a lakószárnyban is. A várkápolnák építészeti formái rendkívül változatosak voltak. Racibórzban például a szabadon álló, gazdagon tagolt falfelületű, gótikus kétszintes épület méltán érdemelte ki a „sziléziai Sainte Chapelle” nevet (bár napjainkig túl sok nem maradt belőle). Ugyancsak említésre méltó Marienburg (Malbork) várának kétszintes kápolnája, amelynek poligonális szentélye látványosan díszíti a konventsárny négyszögletes tömbjét. A konvent legfőbb szentélyének tekintett kápolna emeleti része alatt található a német lovagrend nagymestereinek temetkező helye. A szerzők kitérnek még a többi belső épületre is, a földesúri lakószárny, különféle formáira, a gazdasági és személyzeti épületekre ill. a vár önellátását elősegítő pékségre és sörfőzdére is.

A lengyelországi várépítészet kezdetei

Ideje lenne végre áttérni a lengyelországi várak fejlődésére. A szerzők B. Guerquin kronológiáját átvéve négy periódusra osztják a várak történetét. Az első korszak 1230-1320 között tartott, a már említett, első álló – klasszikus várként ismert – épület építési idejétől (Legnice) Łokietek Ulászló koronázásáig, amikor a várépítészet királyi kezdeményezéssé vált. A kötetben Legnice várával kezdődik az első korszak tárgyalása. A vár építtetője Szakállas Henrik (Henryk Brodaty, meghalt 1238-ban), sziléziai herceg és felesége, Merániai Hedvig az akkori Lengyelország leggazdagabb földesurai voltak. Folytatva apja gyümölcsöző kolonizációs politikáját, Henrik alatt Szilézia az ország legfejlettebb és leggazdagabb tartományává vált. Henrik alapította a híres trzeboni kolostort, ahová Hedvig férje halála után visszavonult, s ahol el is temették. A herceg rangja és szoros nyugati kapcsolatai, többek között közvetlenül a császárral, segítséget jelentettek a korábbi, belül faépületekkel beépített, föld-fa sáncú vár átépítésének elindításában. Maga az átépítés 1230 körül indulhatott, bár erre nincs közvetlen írott adat. A régészeti kutatások fényében úgy tűnik, hogy Wileński Gródekben állhatott egy olyan vár, amit a 12. század második felére lehet keltezni, vagyis Legnicénél korábban épülhetett. Maga Boroszló mint Alsó Szilézia fővárosa a korai időtől fogva erősített hely volt. A korai föld-fa várat előbb kőből, majd téglából építették ki; de amikor a városban a 13. század közepére megszilárdult a püspöki fennhatóság, a helyi herceg áttette székhelyét a folyó bal partjára, ahol addigra új várat építtetett fel. Bár a várból csak nagyon csekély maradványok ismertek, feltételezik, hogy szabályos alaprajzú, négysaroktornyos épület lehetett. Egy másik régió székhelyén, Opolében ugyancsak egy korábbi sáncvárat építettek át I. Kázmér uralkodásának vége felé, 1228-ban. A folyamat jól ismert az írott forrásokból, ugyanis az 1229/30-ban meghalt uralkodó pénzügyi lehetőségein messze túltett ez a vállalkozás. Így az opolei vajda, Klemens és testvére, Wierzbicka segítették ki az uralkodót, természetesen jelentős adományok fejében. A 13. század közepén már számos, a fentiekhez hasonló erődtípus lehetett Szilézia területén. Mindez a régió különleges helyzetére mutat, amely jelentősen eltért Lengyelország többi területétől. A várépítési folyamat a

század második felében felgyorsult, talán itt sem függetlenül a tatár támadástól, amely 1241-ben Legnica falait is elérte. Mindenesetre 1300 körül Szilézia területét már beépítették különféle alaprajzú, szerkezetű és méretű várakkal.

Lengyelország többi részének helyzete ettől eltérő képet mutatott. Az egykori, a magyarországi várispánsági rendszerre emlékeztető várszervezet átalakulása az uralkodói várak egy részének egyházi fennhatóság alá jutásával gyorsult fel. A régi sáncvárak, ennek ellenére fennmaradtak és még a 14. században is használatban voltak. Legjobb példa erre Sieradz vára, az egyik fejedelemség székhelye, ahol a földesúr, Leszek Czarny a 13. század végén felújíttatta és megmagasíttatta a sáncokat, és a faépületek mellé gótikus rotundát építtetett. Hasonló mondható el a plocki püspökök pułtusi váráról, amit az 1368-as litván támadás után kezdtek el kőből átépíteni, s ez a folyamat még a 15. század folyamán is tartott.

A 13. századot – a szerzők szerint – a fejedelmi várak korszakának lehet nevezni (czas zamków książęcych). Ekkor az erősített épületek építése a regaliák részét képezte. A 13. század közepéig minden lengyel uralkodó és herceg következetesen élt is azzal a joggal, hogy dönthesse egy-egy vár felépíthetéről, így magánvárak létezését a szerzők nem tekintik megalapozottnak. Az első eltérés ettől a szabálytól az 1252-es év, amikor Bolesław Wstydlwy a kis-lengyelországi Gryf nemzetségből származó Ruszczai Klemens vajdának jogot adományozott egy magánvár felépítésére. A 13. század végétől már sok hasonló engedély ismert. A korszak jelentős központjának, a krakkói Wawel hegy 13. századi beépítettsége nem nagyon ismert. Annyi biztos, hogy föld-kő-fa szerkezetű sáncai voltak, belül pedig több kőfalú egyházi épület volt. A világi épületek, többek között a 11. századi *palatium* szinten teljesen ismeretlenek. Vannak egyértelmű adatok arra, hogy Bolesław Wstydlwy, aki a tatár támadások után igyekezett gondoskodni országa megfelelő védelméről, több kőépületet emeltetett a várban. Nem hagyható ki itt az a részlet sem, hogy felesége Kinga (Kunigunda) volt, az éppen hasonló gondokkal küszködő magyar király lánya. A szerzők a magyar udvar közvetítő szerepét látják a nyugati hatások megjelenésében az egyik „titokzatos” lengyel vár esetében Pieninyben (Krościenko).⁹ A vár a magyar várkutatás által menedékvárnak nevezett várak tipikus helyzetét mutatja. Magasan a hegyekben, Dunajec folyó felett épült a 13. század második felében, és a kötet szerzői is egyfajta refugiumként értelmezik, ahová az esetleges tatár támadások elől menekülhettek a fejedelem családja és Sary Sadek klarisszái. Érdekes még két várat megemlíteni Kis-Lengyelország területén. Az egyik, Lipowiec, Muskat püspök alatt épült ki kőből, a másik, ugyancsak püspöki építkezés, a Muskat elődje által építtetett Sławkow vára. Ez utóbbi a kevés kastélyvár típusú épület egyike volt ezen a területen. A régió várépítészete a cseh megszállás idején lendült fel erőteljesen, a 13. század végén, és II. Vencelnek valószínűleg jelentős szerepe lehetett ebben. A 13. században még gyenge, s elsősorban a lengyel és nyugat-európai támogatókból élő német lovagrendi állam a porosz felkelésekkel volt elfoglalva. A 13. század harmadik negyedének végétől indult meg a lovagrendi téglavárak építése. Nem említve az azonosítatlan és csak a forrásokból ismert Vogelsang – első keresztes várat, a legkorábbinak Toruń nevezhető. Az 1251 után épült vár még messze volt a rendre később jellemzővé vált szigorúan szabályos alaprajztól. Éppen ez a toruńi vár mutatja, hogy a német lovagrendi vártípus már egy helyi fejlődés eredménye, minden jel szerint az európai minták alapján. Tomáš Durdík kutatásaiból

⁹ Sajnos, úgy tűnik túl sok minden nem maradt a várból.

kiindulva a szerzők szerves kapcsolatot látnak a 13. század közepétől II. Přemysl Ottokár udvarában megjelenő kastélyvárak és a későbbi német lovagrendi szabályos alaprajzú erősített kolostorok között. Az ilyen várak ismertek Csehország és Magyarország területén, Ausztriában, és Lengyelországban. II. Ottokár közismerten a német lovagok egyik legfőbb patrónusa volt. A későbbi keresztes vártípus a 13. század utolsó negyedétől jelent meg (Panowo Biskupie, Rogózno, Golub), s lényegében egy ciszterci kolostoralaprajzra szerkesztett, szabályos alaprajzú erősített konvent képét mutatta.

A lengyel kutatóknak is kijutott a „kisvár” problémából, csak éppen fordítva. A forrásokban gyakran említett, általában *wildhaus*ként szereplő épületekről régészetileg szinte semmit nem tudni. A 19. században vadászházaknak rekonstruálták ezeket. Talán a csehországi tvrz-ekhez lehet hasonlítani, ha már megerősített épületeknek tekintik.

A várak virágkora

A 14. század egész Közép-Európában virágkornak tekinthető. A lengyel királynak, Nagy Kázmérnak olyan kortársai voltak, mint IV. Károly császár, Károly Róbert és fia, Nagy Lajos, akit a lengyelek egyszerűen Magyar Lajosként (Ludwik Węgierski) ismernek. E század Lengyelország történetében is viszonylagos nyugalmat és stabilizációt hozott, eltekintve a német lovagrenddel vívott háborúktól északon, litvánok támadásaitól keleten és északkeleten és az 1380-as évek helyi háborújától Nagy-Lengyelországban. Ezt a B. Guerquin által 1320 és 1410 közé sorolt korszakot a „királyi várak” időszakának hívják (epoka zamków królewskich). Ezt leginkább Nagy Kázmér várépítő tevékenységéhez köthető. Mivel a Piastoktól örökölt várszervezet várai elavultak és már rég nem voltak alkalmasak sem közigazgatási, sem katonai feladatok ellátására, az uralkodó új várszervezet kiépítésébe kezdett. Jelenleg a kutatók 36 várról tudják kimutatni, hogy ekkor épült fel vagy át. Lényegében Kázmér 37 éves uralkodása egy nagy építési kampány volt, mely során új, modern várak épültek, a városokat falakkal vették körül, új székesegyházak létesültek stb. Ugyan az uralkodó ezen tevékenysége jelentős terhet rótt az államkasszára, az a tény, hogy mégsem okozott ezzel pénzügyi összeomlást, arra mutat, hogy a bevételek elég magasak voltak és rendszeresen befolytak. Sajnálatos módon napjainkig nem készült még el monografikus feldolgozás Kázmér korának várépítészetéről és az általa építtetett épületek összehasonlító vizsgálatáról. Nem tudni pontosan, hány várat is érintene ez a folyamat, ráadásul az ismertek közül egyik sem maradt meg eredeti állapotában, sőt, a többségből csak csekély romok állnak. Annyit lehet csak elmondani, hogy ezek a várak mind funkcionálisan, mind szerkezetileg nagyon eltérőek voltak. Elsősorban a királyi adminisztratív központokban és a vajdaságok székhelyein épültek (csak néhányat említve: Kalisz, Brześć Kujawski, Łęczyca, Sandomierz, stb.). Számos megkezdett építkezés nem fejeződött be a király életében, hanem folytatódott Nagy Lajos s utódai alatt, és bár a királyok származása változott és az adományozások révén a várak tulajdonosai is, mégis, maga a társadalom, vagyis a várak tényleges használói nem. Érdekes esetet jegyeztek fel az írott források. Egy mester, aki éppen 600 grivnyát szállított a volhiniai Vlagyimir várának építéséhez, a király halálának hírére megfordult és visszatért a fővárosba. A korszak várai között egyértelműen Wawel áll az első helyen mint az ország fővárosa. A belsejében kiépült gótikus egyházi létesítmények többsége napjainkig fennmaradt, a védelmi rendszerek nagy része azonban a későbbi átépítések

miatt eltűnt. Az biztos, hogy a Nagy Kázmér által megkezdett erősítéseket 1393-1394-ben Jagelló Ulászló építtette ki, megmagasítva a falakat és új tornyokkal egészítve ki az épületegyüttest. A krakkói székhely mellett volt egy uralkodói rezidencia Szydłowban, amelyet ugyancsak Kázmér kezdte kiépíteni, de már csak Nagy Lajos fejezhette be. Nem lehet kihagyni az egyház várépítéseit, amely ekkor, leginkább Kázmér egyik tanácsnokának, gnieźnói érseknek, Jarosław Bogoria Skotnickinak jelentős befolyásából profitált. A számos templom, kápolna, érseki palota mellett az egyetlen megmaradt világi épületként is kitűnik Uniejow vára.

A korszak természetesen a 13. század végén meginduló magán várépítések folytatását is jelentette. A német lovagrend elleni 1327-1332 évek harcai végképp megmutatták a föld-fa szerkezetű várak korszerűtlenségét, így azokon a területeken is megtörtént az áttérés a tartósabb anyag használatára. A század második felében, leginkább Nagy Lajos halála után, a nagyobb földesurak egyre inkább függetlenedni akartak a központi hatalomtól. Az egyik leghírhedtebb Nałeczów nembeli Chomiązi Mikołaj, akit a kortársak, az általa 1383-ban építtetett vára után, Wenecia-i ördögnek hívták. Nem volt sokkal jobb híre a Gołańcz várában székelő Pałuk családnak sem. Minden ilyen, a 14. század végén épült magánvár a nagy kiterjedésű családi uradalmak központjában helyezkedett el, s részben felelős volt azok védelméért.

Ebben a korszakban egyre inkább csökkent a sziléziai területek Lengyelországhoz való kötődése. A helyi várak történetében a huszita háborúk jelentettek a legnagyobb törést, amikor is a várak egy jelentős része végleg elpusztult, másokból rabló lovagok tanyái lettek (pl. Czocho, Jamno, Nowy Dwór, Podskale stb.). Hasonlóképpen Mazowia sem kötődött erősebben a lengyel koronához, bár Płock városfala 1353-ból éppen a Nagy Kázmér féle fennhatóság idején épült. A terület bekebelezése csak 1462-ben kezdődött, s eltartott egészen 1526-1529-ig. A mazowiai várépítészetre a szomszédos lovagrend volt nagy hatással. Itt még két személy neve is említést érdemel. IV. Siemowit (meghalt 1426-ban), aki sikertelenül küzdött a lengyel korona elnyeréséért, majd a kudarc után megszervezte (magának) a vitatott nyugati orosz területeket, és a saját kezébe vette a kolonizáció irányítását. Az ő szabályos alaprajzú, téglából épült várának maradványai láthatók Rawa Mazowieckában, amelynek az alapterülete vetekszik Nagy Kázmér nagyobb váraival. A másik személy Janusz I. Starszy (meghalt 1429-ben), akinek ötvenéves fejedelemsége Mazowia történetében legalább annyit jelentett, mint Kázméré Lengyelországban. Janusz több vár építtetőjeként és egy udvarház-hálózat megszervezőjeként is ismert. Ez utóbbiak, kisebb védelmi jelentőséggel, leginkább fából épültek. Valószínűleg egy ilyesmi épületet tártak fel Zakroczymanban. A fejedelem jelentősebb várai: Czersk és Varsó (Warszawa), a régi és az új főváros ill. Ciechanow, az északkelet felé való terjeszkedésnek politikájának kiindulópontja.

A német lovagrend területén a 13. század végétől kezdődő és az 1409-es évvel, Ragneta (Ragnit) várának felépülésével záródó korszak során épült várak a keresztes lovagrendi várépítészet virágkorát jelentették. Nagyon fontos elem, hogy ugyanabban az időben, amikor még folytak Ragneta várának utómunkálatai, Bytówban 1390-1405 között egy teljesen más szerkezetű várat emeltek, amely sokkal jobban alkalmazkodott a tűzértség elleni védekezéshez. Ez mutatja, hogy már a grünwaldi csata előtt megjelent a lovagrend építészetében az ágyúkkal számoló vártípus is. A Rend anyagi gondjai, amelyek háttérben elsősorban a Lengyelországgal vívott folyamatos háborúk álltak, nem tettek lehetővé nagyobb beruházásokat a 13-14. század fordulója után. A leghíresebb várak építését és

átalakítását Marienburgban (Malbork) szintén még a 15. század előtt fejezték be. A vár épületegyüttes három részből állt. A legrégebbi része, a Felsővár (Zamek Wysoki), ahol Szűz Máriának szentelt kápolna is található. A 14. század folyamán az egykori elővárat ún. Középvárrá (Zamek Średni) alakították. Ez volt a rend közigazgatási központja, innen történt a tartomány irányítása. A hivatali épületek mellett itt helyezkedtek el az előkelő vendégek számára fenntartott lakóépületek, és itt épült fel 1318-1324 között a Nagy refektórium. 1383-ban a Középvárban megkezdték a nagymesteri palota építését, amely inkább a rend hatalmát szimbolizáló lakótoronyszerű erődítmény volt. Az alsóvár (Zamek Niski) a német lovagrend államának legnagyobb raktára és élelmiszertárolója volt. A 15. század elejének lengyel háborúiban a marienburgi vár nem tudott komolyabb ágyúzásnak ellenállni, ezért a korszaknak megfelelően az 1418-1420 években modernizálták, az ekkor épült erődítményrendszert 1441-1448 között kibővítették. Lényegében ez volt a német keresztes várépítéssel utolsó korszaka, mert az 1466-ban aláírt toruńi békét követően a váraik többsége már lengyel kézen volt.

A Jagellók kiterjedt területű és soknemzetiségű Lengyelországa már nemigen hasonlítható össze Nagy Kázmér királyságával. A német lovagrend legyőzése és a huszita háborúk a 15. század első felében a hadviselés és a haditechnika jelentős átalakulásával és, ehhez kapcsolódóan, a várépítéssel fejlődésével jártak. A század második felére, amit H. Samsonowicz „a lengyel középkor arany őszének” nevezett, leginkább a történelmi „tarkaság” volt jellemző, ami megnyilvánult az uralkodók változásában is és az ország összetételében is. A századforduló utáni Lengyelország kulturális fejlődésére a Magyar Királyságnak jelentős hatása lehetett, ugyanis Jagelló Zsigmond gyerekkorát Budán, a bátyja mellett töltötte, a megboldogult Mátyás király Európa-hírű udvarában, Közép-Európa művészetének és az új kulturális áramlatainak központjában.

A 15. századot lehet bátran nevezni Lengyelországban a magánvárak korszakának (czas zamków prywatnych). Ennek megfelelően a szerkezetükön és a méretükön is erőteljesen tükröződtek az építetők igényei és elvárásai. Meglátszott azonban a lovagrendi várak lengyel elfoglalásának hatása, elsősorban azok védelmi megoldásainak elterjedését tekintve. Ugyanebben a korszakban épült ki 1502-1536 között az új királyi reneszánsz rezidencia a krakkói Wawel hegyén. A 16. század második negyede már az erődített nemesi udvarházak széles körű elterjedésének kezdete. Ezek alapján tette B. Guerquin az 1530-as évekre a lengyel várépítéssel harmadik korszakának végét. Jagelló Ulászló hosszú ideig való uralkodása nem járt olyan látványos várépítésekkel, mint Nagy Kázméré a 14. században, azt a keveset azonban, amiről tudni mégsem szabad lebecsülni. Számos Kázmér-féle vár építése ekkor fejeződhetett be (pl. Sieradz), de ekkor épült ki az uralkodó kedvenc tartózkodási helyének számító Nowy Korczyn. Számos, kifejezetten katonai célú erődítmény is épült ebben a korszakban, leginkább a keresztesekkel vívott háborúkban. Ehhez egy jó példa, a Toruń várával szemben, a folyó túlpartján 1425-ben, Jagelló Ulászló parancsára alapított Dybów.

A tűzérség elterjedésével járó várfejlődést tekintve a lengyel kutatóknak van egy nagyon érdekes elképzelésük a kerek bástyák megjelenését és kialakulását illetően. Közismert, hogy a bástyák megjelenése a 15. század közepére tehető Itáliában, ahol a ténylegesen ismert első példája az 1422-ben épült nápolyi Castel Nuovo. Ugyan a német lovagrend építézetében az ágyútorony feltűnése Marienburgban az 1418-1420 és 1441-1448-as átépítéseknel, minden jel szerint, itáliai kapcsolatokkal magyarázható, két másik várnál ez már nehezebben mutatható ki. Így a szerzők, természetesen további kutatásokat

sürgetve, feltételezik, hogy a huszita háborúk hatására Európa ezen a vidékén is, Itáliától függetlenül alakulhatott ki a kerek bástyás védőrendszer. Az egyik ilyen példa, Żnin melletti Wenecja, amelyet 1420-ban gnieznói érsek vásárolt meg. A szabályos alaprajzú várat 1435-36-ban újabb falövvvel vették körül, amelynek négy sarkához alacsony hengeres tornyokat építettek. A tervezőt Wenecja esetében a gnieznói érsek tüzérének személyében, Oseki Grzegorzben látják. Bobrowniki várának 1411 után épült, az előzőhöz hasonló, szabályos külső falövet hasonlóképpen értelmezik a szerzők, bár a négyzetes tornyokat, amelyek ráadásul nem állnak ki a falsíkból nem lehet bástyának nevezni; annyi meg már nem maradt belőlük, hogy ágyútornyoknak nevezzük.

A magánvárak közül a többség már csak minimális katonai szerepet játszott. Ilyen volt Oporowski család Oporówban épült vára. Az 1424-1454 között kiépült Pińczow vára is inkább nevezhető erődített rezidenciának, ahol a palotaszárny lakótoronyszerűen épült ki. A fellebb említett két vár mind püspöki alapítású és tulajdonú volt, ezekhez képest kifejezetten szerények voltak a világi földesurak várai, amelyekhez példaként meg lehet említeni Radziki Duże egyszerű négyszögletes alaprajzú várat, ahol a kaputorony mellett csak a palotaszárny épült tartósabb anyagból. Már csak a későbbi magyar vonatkozásai miatt is érdemes megemlíteni Dębiński (Dembinszky) család 1470-1480-ben Dębno-ban kiépült várat, amely, a szerzők szerint, Lengyelország legizgalmasabb erődített rezidenciája, s megjelenésében már inkább a korai újkor udvarházai felé mutat.

A várak alkonya

Az utolsó korszakot a rendi Lengyelország folyamatos hanyatlása és szüntelen háborús állapotok jellemezték. A régi nagy családok a 16. század végére kihaltak, s az új elit kiemelkedésének ideje jött el Leszczyński, Lubomirski, Koniecpolski, Potocki és Zamoyski családok képében. A várépítészet szempontjából ez az időszak volt az ágyútornyos várak elterjedésének ideje is. A török támadásoktól való félelem állt a bástyás vártípus elterjedésének hátterében. Az ilyen várak az 1530-as évektől jelentek meg. Sziléziában 1510-1538 között Jawor átépítése egy ismertebb példa erre, ahol az új külső falgyűrűt kerek tornyokkal tagolták. Boroszlót is megerősítették, és ekkor bontották le Lengyelország egyik legfontosabb román stílusú apátságát Olbinban. Legismertebbek, bár rosszabbul fennmaradtak az egykori lengyel korona délkeleti végvárainak ágyútornyos átépítései a 16. századból. Fontos megemlíteni a hadmérnöki munkákhoz kapcsolódó fennmaradt anonim elméleti traktatust a 16. század első feléből. A német nyelvű *Rei tormentariae* című mű az ágyútornyoknak már két alaptípusát különbözteti meg: föld-fa szerkezetű, másképp *bolwerk*, és falazott.

Lengyelország két legismertebb kerek ágyútoronynak nevezhető védelmi építménye a fromborki Radziejowski-torony, amely még 1448 előtt épülhetett, és a krakkói barbakán, a 15. század végéről. Az ágyútornyos várakhoz visszatérve, jelentős állomást jelentett a fejlődésükben Przemyśl kiépítése 1512-1553 között; ekkor a négyszögletes vár három sarkán kerek, a negyedik sarkán négyszögletes torony épült. 1580-ban Jakub Krasicki egykori fortaliciuma helyén Krasieczynben új szabályos négyzet alaprajzú vár épült, sarkain négy masszív, bár még viszonylag magas ágyútoronnyal (sok szempontból a bonchidai kastély 16. századi periódusával rokonítható); ezt 1597-ben egy mágási család rezidenciájává alakították át. További említésre méltó 1586 és 1616 közötti időben épült ágyú-

tornyos várakkal találkozhatunk Jazłowiecban, Brzeżanyban, Klewańban, Zółkiewben, stb. Tenczynben viszont, egy korábbi várhoz építettek ágyútornyokat, és hasonlóképpen jártak el Siewierzben is. A gótika hagyományai elég erősek voltak, annyira, hogy még találkozzunk gótikus-reneszánsz stílusúnak nevezett várakkal. Az 1527-1535 között felépült Maciej Drzewicki érsek rezidenciája Drzewicében egy jó példa erre (napjainkig viszonylag jó állapotban fennmaradt).

Az első „igazi” újkori rezidencia Lengyelország területén 1585-1595 között épült fel. A Książ Wielkiben épült kastélyt Santi Gucci építész tervezte Piotr Myszkowski püspök részére. A szabályos alaprajzú, tiszta olasz ízlésű, rizalitos épületet a védelmi építmények teljes hiánya jellemezte. Ennél korábbi lett volna egy másik típust képviselő várkastély – *palazzo in fortezza* – Rożnówban, amelyet építész, Jan Tarnowski 1561-es halála miatt soha nem fejeztek be. Annál jobban ismert Zamość vára, amit ideális reneszánsz városnak tekintenek. A bástyás védőövvvel körbevett városban volt Jan Zamoyski hetman és kancellár palotája, ugyanakkor a várostól falakkal elválasztva, mintegy citadellát képezett. A hasonló erősített rezidenciák emeltetése leginkább pénz kérdése volt, a szakképzett építészekből időnként már több volt.

A 16-17. század fordulójától egyre fontosabb volt a délkeleti határok védelme, ami az olyan erősített településekre támaszkodott, mint Kamieniec Podolski, Okopy (később Okopy Św. Trójcy), Kudak és számos más. Természetesen az állandó támadásoknak kitett területeken csak igen gazdag családok engedhették meg maguknak egy-egy rezidencia fenntartását. Nem véletlen, hogy az 1630-as évek második felében nem egy egyszerűen gazdag személy, hanem kiemelkedő hetman, Stanisław Koniecpolski volt az aki a Lwówtól (Lemberg) keletre fekvő Podhorcéban (Pidhirci), vagyis a török-tatár és kozák támadások által állandóan veszélyeztetett területen emeltette az új *palazzo in fortezza* típusú rezidenciáját. Nem maradhatott el tőle Krzyżtopór Ossoliński Łańcut és Wiśnicz Nowy erősített rezidenciáival. Az utóbbit egy ötszögű bástyás övrendszerrel vették körbe, a palota már a klasszikus barokk számmisztika elemeit mutatja: 4 saroktorony, mint a négy évszak; 12 terem, ahány hónap; 52 szoba a hetek számának megfelelően; és, természetesen 365 ablak. Szimbolikus a család hatalmas címerével díszített vár sorsa: felépítése után alig több mint 10 évvel már elpusztult. Mindezek mutatják, hogy komoly védelmi szerepet a 16-17. század fordulójától már csak erősítmények tudtak ellátni. Ennek megfelelően bízták meg Lubomirskieiek Gamery-i Tylment a rzeszowi uradalmuk székhelyén, Rzeszowban levő váruk átépítésével, ami meg is valósult, négyszögletű bástyás, védőöv formájában. A svéd támadások után bástyákkal erősítették meg a częstochowai Jasn Góra pálos kolostorát is. Lényegében ezek voltak az utolsó kísérletek a lakóhely és erőd ötvözésére. A 18. századtól már nem találkozunk erősített rezidenciákkal, udvarházakkal, kastélyokkal. Ezzel eljött az erődök korszaka.

KUTATÁSI JELENTÉSEK

SÓOS ZOLTÁN

A GÖRGÉNYSZENTIMREI VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSA ÉS FELMÉRÉSI EREDMÉNYEI (2003-2004)

A görgényszentimrei vár és birtok – habár többen is foglalkoztak a témával – soha nem képezte egy komoly kutatás részét. Azonban több fontos részletet dolgoztak fel, így a birtok újkori urbáriumait, a vár alatti kastély építéstörténetét, illetve egy államvizsga keretein belül a birtok és a vár történetét.¹ Nem meglepő, hogy az egykoron fontos várról keveset írtak, az Erdély középkori építészetével foglalkozó szerzők, mint pl. Entz Géza, ugyanis egyrészt a vár szinte teljesen megsemmisült egyrészt az 1708-as pusztító ostrom miatt, másrészt a 18-19 századi uradalmi építkezéseknél használták fel a vár maradványait, másrészt pedig kevés írott forrás maradt fenn róla.

Az egykori várról az 1699-es Visconti féle metszet illetve az 1652-es leltár alapján alkothatunk hozzávetőleges képet. Az okleveles említések, illetve a már említett Visconti metszet, ami több ponton hibás, nyilván nem elegendő a vár képének illetve jelentőségének hiteles rekonstrukciójához. Ennek egyetlen feloldási lehetősége egy átfogó régészeti feltárás lenne. Ez azonban jelentős anyagi támogatást feltételez, ugyanis a vár területe megközelítőleg három hektár, a nagyobb területek feltárásához erdőirtásra lenne szükség. A vár első régészeti kutatására 2003-ban került sor ami 2004-ben folytatódott. Lévén, hogy a régészeti anyag feldolgozása egy hosszabb folyamat eredménye, ezért csak a legfontosabb leleteket tárgyaljuk, illetve az előkerült építészeti részleteket.

A görgényszentimrei vár építésének pontos oka egyelőre nem ismeretes, de feltehetőleg a Károly Róbert uralkodásának kezdetét követő belháború tette szükségessé egy erős királyi vár építését a Felső-Maros mentén. 1228-ban a marosvécsi várat a Tomaj nemzetségnek adományozta II. András király és ezt követően nem volt egyetlen királyi vár sem a felső marosmenti kiterjedt birtoktesteken. A régióban lezajlott birtokcserék, a hűtlenné lett Kacsics nemzetség illetve a Tomaj nemzetség közt, a magyar királyság más területein is jól követhetők (Nógrád megye). Habár kevés adatunk van a 14. század eleji belharcok felső maros menti résztvevőiről, annyi kiderül, hogy 1319-ben és 1323-ban a hűtlen Ipot fia, András, jószágait elkobozták és ugyancsak Tomaj nembeli családtagoknak juttatták.²

Valószínű a helyi zavargások, illetve egy királyi központ hiánya vezetett a szentimrei vár építéséhez. Adott volt egy igen kiterjedt birtoktest, amely a Görgényi havasok jelentős részét magába foglalta amihez általában 24-25 falu és egy mezőváros tartozott, az

¹ URSUTIU ADRIAN, KOVÁCS ZSOLT (Államvizsga, 1999, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár). DÉNES JÓZSEF: A görgényszentimrei vár és uradalom. (Államvizsga, 2002, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár).

² CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. V/644.

adományozások függvényében.³ Az oklevelek vámokat is említene. A Görgény völgyét az 1700 m magas Görgényi havasok veszi körül ami kizárja, hogy a völgyön keresztül kereskedelmi útvonal haladt volna, tehát a vár közelében nem feltételezhetünk vámot. Feltehetőleg a Maros völgyében lehettek királyi vámszedőhelyek, ugyanis itt haladt el a Segesvár, Marosvásárhely, Szászrégen, Beszterce, Moldva kereskedelmi útvonal. Ugyanakkor a várhegyről jól lehet látni a mindössze tíz km-re levő Maros völgyét és Szászrégen városát, így ideális volt a helyválasztás.

A vár első okleveles említése 1358-ból való. 1443-ban I. Ulászló király, hű szolgálataiért Hunyadi Jánosnak adományozta a várat,⁴ amelyet 1445-ben Újlaki Miklós a saját várai közé számított, de Görgény mint honor birtok szerepel nála, lévén, hogy 1442-1446 közt székely ispán. V. László 1453-ban örökjogon Hunyadi Jánosnak adományozta, azonban később 1457-ben ismét a királyi várak közt szerepel.⁵ 1459-ben Lábatlani László székely ispán már itt ad ki oklevelet, 1465-ben az erdélyi alvajda, aki görgényi várnagy, a vajda utsítására összegyűjti a vár fenntartására szükséges élelmiszert.⁶ A vár, leszámítva néhány évet, összefüggött a székely ispáni funkcióval, gyakorlatilag ezzel a funkcióval együtt ruházzák át a görgényi várnagyságot.

A vár újkori története kevésbé ismert. A 16. század folyamán az erdélyi fejedelemség létrejöttéig a székely ispánok birtoka, 1570 után mindvégig az erdélyi fejedelmek ellenőrzése alatt maradt. A szentimrei vár és birtok a 16-17 században élte fénykorát, a fejedelmek több gazdasági funkcióval látták el a birtokot, mint pl. a jól jövedelmező papírgyártás. Később üveg- és kőedénygyárat létesítenek a birtokon.

A vár a Görgény folyó völgyében egy 500 m magas, a völgy közepén emelkedő dombra épült, összetétele vulkáni tufa. A vár jelentős mértékben elpusztult, mindössze néhány falszakasz illetve fal nyomvonal maradt fenn. Fennmaradt az egykori várba vezető út, amelyen a dévai várhoz hasonlóan spirál alakban, követve a terep szintgömbjét, lehet megközelíteni az építményt. A legjobban az északi, északkeleti fal maradt fenn, helyenként 15 m magas. Az 1652-es várleltárból ismeretes, hogy a várnak három kapuja volt, alsó, középső, illetve ó-kapu. Az egykori alsó kaputól a kazamatás bástyáig a falak 8-15 m magasban állnak.

A vár trapéz alakú alaprajzát az ágyúteraszok kiépítésével nyerte a 17. században, egyelőre nem ismeretes, hogy a 17. századi erősítések helyén voltak-e korábbi építmények. Amint az alaprajzból kitűnik a vár legrégebbi Anjou kori része a mai vár közepén elhelyezkedő platón lehetett. A 14. század közepén épült első vár megközelítőleg négyzet alakú. Ekkor épülhetett az Ókapu. A várat a 15. század első felében tovább bővítik, feltehetőleg Hunyadi János idején. Ekkor épül ki a középső és alsó kapu, illetve az alsó és az ókapu közti szakaszon található kettős falrendszer, „Zwinger.” A középső kapu fölött, a várplató északi sarkában található a körülbelül 14 m mély és 3,80 m átmérőjű négyzet alakú ciszterna. A vár platóján semmilyen épület nem maradt fenn, azonban jól kivehető a platót lezáró dél-keleti fal nyomvonala illetve néhány 14-15. századi torony falcsonkja.

³ A birtokhoz tartozott: 1 város-Szent Imre, illetve Szent Márton, Adorján, Kásva, Hodák, Libánfalva, Orsova, Kincses, SzentMihály telke, Alsó és Felső-Oroszi, Alsó és Felső-Köhér, Sorbháza, Nádasd, Péterlaka, Kakucs, Bölkény illetve Belkény, Hétkükk, Petele, Radnótfája, Körtvélyfája, Telek és két azóta eltűnt helység Hohihi és Szelveszter. Ezek közül Körtvélyfája később el lett adományozva. A várhoz tartoztak még az oklevelekben meg nem nevezett vámhelyek. Csánki. V/639

⁴ CSÁNKI, V/670, ENTZ GÉZA: Erdély építészete a 14-15 században. II/294.

⁵ ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája.

⁶ CSÁNKI, V/671.

Ezt követően, a 16. század közepéig nem voltak jelentős építkezési munkálatok a várban. Az Izabella királyné nevéhez fűződő építkezésekről keveset tudunk, valószínű, hogy elsősorban a falakat javították, illetve a belső épületeket bővítették, korszerűsítették. Ekkor került beépítésre a vár falába Izabella királynő címere, amelynek az 1960-as évek óta nyoma veszett.

A vár utolsó jelentős építési fázisa, átfogó felújítása, I. Rákóczi György nevéhez fűződik. A munkálatok elsődleges célja a görgényi vár korszerűsítése, átalakítása a modern haditechnika, a tűzérés követelményeinek megfelelően. Az építkezések 1639-ben kezdődtek és 1641-ben fejeződtek be. Ekkor fejeződik be a vár platójának leegyenestése, épül ki a ma is látható ágyúterasz és a kazamatás bástya és ekkor nyeri el a vár végleges trapezoid alakját. Az ágyúteraszt a vár déli részén alakították ki és a vár alatti völgyet ellenőrizte, míg a kazamatás bástya, amely a sárospataki bástya mintájára épült,⁷ a vár legsebezhetőbb északi felét védte. A várhegytől északra fekvő és annál magasabb Szőlőhegy kiváló terepet kínált az ellenséges tűzérésnek, ezt ellensúlyozandó épült a bástya. A bástyát egy mély sánccal, illetve egy, a sáncon túl levő magas földtöltéssel erősítették. A munkálatok jelentőségét jól szemléltetik a fennmaradt adatok, amelyekből kiderül, hogy több mint háromezer szekér követ hordtak az építkezésekhez. A várban zajló munkálatokkal párhuzamosan épül a váralján található reneszánsz udvarház.

A korszerűsítések tették lehetővé, hogy a Rákóczi szabadságharc idején, 1708-ban, a védők több mint öt hónapig tudták tartani a várat a császári seregek ellen. Az ostrom során a vár jelentős részben elpusztult, a még megmaradt romok egy részét az udvarház 18-19. századi bővítéskor elhordták.

A régészeti kutatások összefoglalása

A régészeti kutatások elsődleges célja a várépítés periódusainak megállapítása és a váron belüli épületek azonosítása volt. A két év kutatásai során összesen hat kutatóárkot és három szelvényt nyitottunk. A kutatás két területre összpontosított, a ciszterna környékére és a vár platójára. Ezen kívül egy-egy szelvénnel vizsgáltuk az alsó kapu feltételezett helyét illetve a kápolna környékét.

A vár platóján három kutatóárkot (S1, S3, S5) és egy szelvényt nyitottunk (C5). Az S1, S3 kutatóárkok csekély eredményt hoztak, az S1 északi végében egy 15. századi habarcslemezt azonosítottunk, a kutatott terület többi részén 20-30 cm mélységben jelentkezett a vár leegyenestett sziklaplatója. Az S5 kutatóárok déli felében egy körülbelül 1m mélyen levő kővel kirakott járósíntre bukkantunk. A járósínt felett több mint egy méter vastag töltésréteg volt, amely nagy mennyiségű 18. század eleji vaságyugolyó töredéket (1708-as ostrom), 15. századi sarkantyútöredéket, több számszerűhegyet, 15-16. századi kőgolyót, illetve 16-17. századi kályhacsempe töredéket tartalmazott.

A C5 szelvényben mintegy 50 cm mélyen egy kompakt 30 cm vastag nagy kiterjedésű habarcslemez került elő, amelyben két utólag mélyített csatornát alakítottak ki, feltehetőleg, vízelvezetés céljából. A habarcslemez alatt egy körülbelül 40 cm réteget tártunk fel amely nagy mennyiségű házikérámiát, illetve állatcsontot tartalmazott. A szelvény déli sarkában egy falcsonkot azonosítottunk. Feltehetőleg a 14-15. századi konyha hulladékát

⁷ Kovács András

A görgényszentimrei vár alaprajza (2004). Lépték: 1:1000

találtuk meg. A 15. század második felében tereprendezés folyamán bontották el a régi konyhaépületet, és került a hulladéokra a járószintként szolgáló vastag habarcslemez. A habarcslemez egy 15. századi kőműves csákány datálta, illetve szórványos kerámiatöredék. A konyhát az előkerült kerámia típusa alapján a 14-15. század elejére datáltuk. A kerámia zömét házihasználatú edények képezték, jelentős részük lassúkorongon készült, sőt előfordultak kézzel agyag hurkából készített edények is. Ez nem meglepő, hiszen a közeli Moldvában még a 15. század második felében is használják ezt a típusú házikerámiát és valószínű, hogy Erdély keleti felében is elterjedt lehetett még a 14. században.

A második kiemelt kutatási terület a ciszterna környéke volt. Itt két kutatóárkot (S2, S6) és egy szelvényt (C2), nyitottunk. Az S2, C2-ben feltártuk egy 17. századi épület falait, amelynek belsejét téglapadlóval burkolták. Az épület a ciszterna közvetlen szomszédságában, ettől északra helyezkedett el. Az S6 árokban az épület északkeleti záródását vizsgáltuk. Kiderült, hogy egy ötszög alaprajzú 17. századi olaszbástya falait azonosítottuk, amelynek az északi és keleti oldala a 14. századi falra volt ráépítve. A bástya bejárata az északnyugati oldalon volt kiképezve, ahol egy körülbelül 1,5 m széles téglából kiképzett küszöböt tártunk fel. Itt a várfal és a bástya közt mindössze 2 m távolság volt. A bástya téglapadlója alatt egy korábbi négyzet alakú bástya visszabontott falcsontjaira bukkantunk ami szintén a várfalra volt ráépítve. Az téglapadló fölött mintegy 1,5 m omladékrétegben nagy mennyiségű zománcozott reneszánsz kályhacsempét találtunk, amelynek közeli analógiája a gyergyószárhegyi ásatásokon előkerült végtelen motívumos illetve olaszorsós csempe. A kályha valószínűleg a bástyában állhatott. A téglapadló alatti zárt réteget jól datálta az innen előkerült számszerijhegy illetve a számszerij, csontból faragott forgószerkezet töredéke a 15. századra. Ezt a kormeghatározást erősítette meg az innen előkerült töredékes kerámia lelet is.

Az S6 szelvény északi felében a bástya külső oldalát kutattuk. A felszín enyhén lejtett, a külső feltöltődés a bástya illetve fal pusztulásának az eredménye volt. A kutatóárok

mélyítése során előkerült a középső várkapu faragott sarok foglalata, amelybe a kapu faszerkezete volt beleillesztve. Ez alatt előkerültek az egykori kapu faragványai, a küszöbök rajta a sérült alsó sarok foglalát, felette a kapu szárköve, amelyen számos surlódás nyom volt megfigyelhető és erről indult a kapu íve. Egy negyedik kőfaragvány a kapuív felső szerkezetéből származott, ezt a küszöbön találtuk meg, az előző három faragvány in situ megmaradt. Az alsó két kőnek négyzeteses profilja, míg az in situ megmaradt ív részleten egyszerű élszedés volt. Az ív felső illesztési felületén látható volt egy kereszt alakú kőfaragó jel. A leszakadt középső ívrészlet szintén élszedett volt. A hely szűke miatt nem sikerült feltárni a kapu másik szárkövét és a zárókövet. A szárkő után egy vakolt falsík következett, amely után 1 méterre egy 40 cm-re bemélyített kb. 1,60 m hosszú fülke következett szintén vakolt falsíkkal. A felső sarokkötől az említett fülke végéig jól kivehető volt a boltindítás nyoma, illetve a leszakadt boltozatot a kapuküszöb környékén találtuk meg. Mindez arra utal, hogy nem csak egy egyszerű várkaput tártunk fel, hanem egy 15. század első felében épült kaputorony szerkezete került elő, amelynek a belső felén helyezkedett el a feltárt kapuszerkezet, faragott kövek. A középkori járószint kb. 5,5 m mélyen helyezkedett a mai szinthez képest. A kaputorony szintén az 1708-as ostromban pusztult el, ennek bizonyítéka, hogy a későközépkori járószinten az említett ostromból származó ágyúgolyórepeszeket találtunk. A jelentős mennyiségű omladék megakadályozta, hogy feltárjuk a kaputorony külső felét.

Habár nincsenek datálójellegű leleteink a kaputoronyra vonatkozóan, az írott források illetve a kapu stílusa alapján a 15. század első felére tehetjük ennek építését. Az 1642-es leltár három kapuról beszél, ókapu, középső és alsó kapu. Valószínű, hogy az ókapu az Anjou kori építési fázishoz tartozik, míg a másik két kapu a Zwingerrel a 15. században épült ki. Ezt látszik megerősíteni az S4 kutatóárok, amellyel az alsó kaput próbáltuk beazonosítani. Itt is jelentős mennyiségű omladék nehezítette a munkát. Az azonban kiderült, hogy az alsó kapu a közelben lehetett, ugyanis 2,5 m mélységben több faragott, kapuelemet találtunk, amelyeken H alakú kőfaragó jel volt. Az itt előkerült faragványok stílusuk alapján a középső kapu faragványaival egykorúak.

Utolsóként a vár északi felében a 18. században épített kápolnát kutattuk. A 17. századi leltárból tudjuk, hogy itt állt a sütőház. A szelvényben mindössze szórványleletanyagot, illetve két korábbi járószintet találtunk.

A 2005 évben szándékunkban áll a középső kapu további részleteinek a feltárása, a konyha feltárása, illetve az ókapu helyének az azonosítása. Jelen cikkben csak a legfontosabb ásatási eredményeket ismertettük, mivel úgy gondoljuk, hogy mindeddig nem kapott kellő figyelmet a görögényszentimrei vár kutatása, habár az valószínűleg a királyi magyarországi legjelentősebb várai közé tartozott. A vár méretei és eddig előkerült részletei alapján, stílusa és fontossága alapján leginkább Dévához, Zólyomhoz, Solymoshoz lehetne hasonlítani. Az azonban bizonyos, hogy mivel ferleeső távoli helyen van nem bővült az előbbi várakhoz hasonlóan palotákkal és látványos rezidenciális épületekkel. Habár a vár a székely ispánok tartózkodási helyéül szolgált, ezek udvartartásáról nagyon keveset tudunk, ha egyáltalán volt ilyen, hiszen a funkciót sokszor maga az erdélyi vajda tölti be, akinek megvan a rezidenciája, Gyulafehérváron. Hosszú távú szándékaink közt szerepel a középső torony részleges rekonstrukciója, konzerválása, a meglévő falak konzerválása, illetve a vár feltárása amely meggyőződésünk, hogy sok új érdekes és hasznos információval fog szolgálni a magyar várkutatásnak.

GYERGYÓSZÁRHEGY, LÁZÁR-KASTÉLY. RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK, 1999-2004

A egykori Gyergyószék népes nagyközségében álló, a 19. század közepétől gazdátlan kastély pusztulását helyi kezdeményezés és intenzív lobby akadályozták meg az 1960-as években, kezdeményezve a teljes épületegyüttes felújítását. A Székelyföld egyik legfontosabb és mindenképpen a legnagyobb szabású világi jellegű műemlékének széleskörű helyreállítását régészeti kutatások előzték meg 1963-77 közt és 1982-ben. Tarisznyás Márton, Molnár István, Zrínyi András, Keresztes Gyula, Kovács Dénes, később pedig Mariana Beldie-Dumitrache és Luminița Munteanu vezetésével, melyekről azonban csak szűkszavú jelentések láttak napvilágot. Számottevő épületkutatás nem folyt.

Egy 1999-ben Szárhegyen megszervezett konferencia alkalmával – melyen az akkori OMvH és ÁMRK néhány szakembere is részt vett – ismét felmerült a kastély helyreállításának folytatását és az infrastrukturális munkákat előkészítő szakszerű kutatások elvégzésének igénye.

Ezt követően a kolozsvári Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány által a NKÖM éves pályázatain elnyert támogatással sikerült egy Erdélyben egyedülállóan népes, rendszeres nyári régésztábort megszervezni a Kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem hallgatóival. A kutatások elsődleges feladata az északkeleti épület, az ún. „Asszonyok Háza” tervbe vett műemléki helyreállításának alapot nyújtó illetve annak előfeltételeit biztosító feltárás volt.

Miután az 1999-ben végzett falkutatás nyomán körvonalazódott az épülettömb álló részeinek szerkezeti elkülönítése és relatív kronológiája, elkezdődtek a régészeti feltárások, melyek során 1999-2004 közt több, mint negyven szelvényt nyitottunk elsősorban a várkastély falai által közrezárt udvar északkeleti részében a középkor folyamán felépített épületrészek egymásutániságát, korát és kiterjedését tisztázandó. Vizsgálhatókká váltak segítségükkel a mai járószint alatti falszövetek és az egymásra épült alapozások, nagymértékben elősegítve a korábban elbontott falak és az álló épület részei közötti viszonyok értelmezését.

A kutatások napfényre hozták egy Mátyás- vagy II. Ulászló-kori, a pinceszinten kéttraktusos, tömörszerű épület alapjait, melyet feltehetően a Lázár család legelső szárhegyi udvarházával azonosíthatunk és amelyhez valószínűleg már ebben a korai fázisban védőfalak csatlakoztak. A 15. század végére – 16. század elejére datálható kályhacsempék kerültek elő körülötte, de hasonlóakat találtak a kapuépület és az északnyugati Hosszú palota alatt is, így valószínűsíthető, hogy már ekkor beépítették a mai kastély által elfoglalt terület jórészét. A kapubástya alatt három, a 15. század dereka és 1532 közé keltezhető építési fázisban emeltek a kapubejáratot kísérő egy-, illetve kéthelyiséges épületeket, ezeket a 60-70-es években tárták fel. A két utóbbi periódusban a kapuhoz kétoldról védőfalak csatlakoztak, részben a maitól eltérő nyomvonallal és a keleti illetve a nyugati oldalon is jelezték a védőfal meglétét. Az udvar kirajzolódó méreteiből ítélve a rezidencia kiemelkedő jelentőségének mutatkozik és a még bizonytalan korú alapfalak egy részének

helyzete valamint a csempeletek alapján elképzelhető, hogy egyazon védőfalon belül több lakóépülettel is számolhatunk.

Lázár I. András fiai 1532-ben egy új kapuépületet – a mai magvát – emelnek a déli homlokzat közepére, melynek kocsiáthajtójára néző falait ma is látható kváderdíszes festéssel és az 1532. évre utaló felirattal látják el. Építkeznek az északkeleti részen is, ekkor a (mellék)épületek – ez a jelenlegi ásatások során derült ki – a mai keleti várfalon kívülre húzódtak ki.

Lázár IV. István, Csík-, Gyergyó- és Kászsorszék főkirálybírója bonttatta el a korai udvarházat s az alapozások némelyikét felhasználva egy jóval nagyobb szabású épületet emelt a helyére. Ennek a 17. századi leltárban leírt újabb, későközépkori, nagyméretű loggiás Bethlen-kori udvarháznak az alapfalait 1999-2004 közt tártuk fel.

Valószínűleg csak ezt követően építi fel a bővített kapubástyát közrefogó pártázatos déli védőfalat, sarkain egy-egy ólász típusú bástyaszerű sarokpavilonnal 1629-31 körül.

Lázár IV. István a középkori szabálytalan, „organikus” kialakítású védőfalas főúri rezidencia átépítésével egy méreteiben impozáns, Erdélyben páratlan belső udvaros, téglalap alaprajzú sarokbástyás épületegyüttest hozott létre. Ennek már csak a terepadottságokat tekintve is csekély hadászati szerepe mellett elsősorban a reprezentativitása és az udvartartás változatos színtereinek utilitárius funkciói domináltak.

Az új déli kastélyhomlokzat elkészülte után elbontják az udvarháztól keletre eső 16. századi épületrészeket és felépítik a keleti védőfalat, melynek belső északi sarkában kap helyet az új sütőház és konyha. Ezután az udvarház és a védőfal közti gyilokjárós szorost boltozott helyiségekkel építik be és kelet felé 12 oszloposra (27,8 m) hosszabbítják a loggiát. Az udvar északnyugati sarkában épül fel a széki gyűléseknek helyet adó Hosszú palota, a közepén pedig a végrehajtás kellékeként egy tömlőc.

A grófi címer elnyerő Lázár Ferencnek az utóbb említett építkezéseivel a kastély éppen a 17. század végére, közvetlenül az őt ért legsúlyosabb pusztítások előttre nyerte el legpompásabb kialakítását. A császári csapatok által a Rákóczi-szabadságharc alatt végzett 1706-1707 évi dúlások és tűzvészek elsősorban a legfontosabb lakótömböt, a Lázár IV. István által emelt udvarházat súlythatták. A leégett épület földemei és falai beomlottak s csak a keleti védőfal mentén húzódó épületrész bizonyult megtartásra alkalmasnak. Ezt átalakítva és észak felé bővítve hozták létre több fázisban a ma is álló ún. Asszonyok Házát, mely barokk külsőt kapott és örökölte elődje legfőbb lakófunkcióit. Majd egy újabb kaput nyitottak a keleti várfalon. Lázár Ferenc később a kapuépület tömbjébe szándékozott áthelyezni a rezidenciális funkciókat, ezért azt észak felé egy traktussal illetve tengelyében egy árkádon nyugvó zárterkéllyel, kelet felé pedig egy újabb, védőfalhoz simuló szárnyal bővítette.

Az 1748 évi újabb tűzvészt követően a kastély fokozatosan kezdte elveszíteni rezidenciális szerepét, lebontották az udvartartás működéséhez szükséges tucatnyi 17-18. századi melléképületét és lassan pusztulni engedték lakóépületeit is. A 19. század közepén már csak néhány helyiségét lakták, romosodását szemléletesen rögzítik leírói.

* * *

A 2003-2004 évi régészeti kutatások az Asszonyok Házától nyugatra valamint keletre az előző évi, a külső szivárgórendszer telepítésének felügyelete alkalmával végzett mentőásatások során előkerült épületelőzmények alaprajzának tisztázására terjedtek ki el-

sősorban. A kutatásban és a feldolgozásban Darvas Lóránd, Kovács András, Emödi Tamás, Molnár Zsolt, Kémenes Mónika, Györfi Zsolt, a BBTE hallgatói illetőleg a Csíki Székely Múzeum és a Gyergyószentmiklósi Tarisznyás Márton Múzeum működtek közre.

Az 1999-től folyamatosan folyt ásátások 2004-ben elakadtak, mert az addigi Nemzeti Örökség Program illetve az NKA kutatási támogatás határon túli kiírása megszűnt. Mindazonáltal a tervezett csatornázási és vízvezeték-telepítési munkálatok átfogó ásátások elvégzését igényelnék ezek nyomvonalain, a kivitelezés elkezdése e kutatások nélkül visszafordíthatatlan károkat okozhat a régészeti lelőhely területén. Márpedig tekintettel a földmunkák meglehetősen kiterjedt hálózatra, az ásátások elvégzése több hónapot és nagylétszámú kutatócsoportot igényel, erre pedig az érintett múzeumoknak nincs megfelelő költségvetési kerete.

FELD ISTVÁN

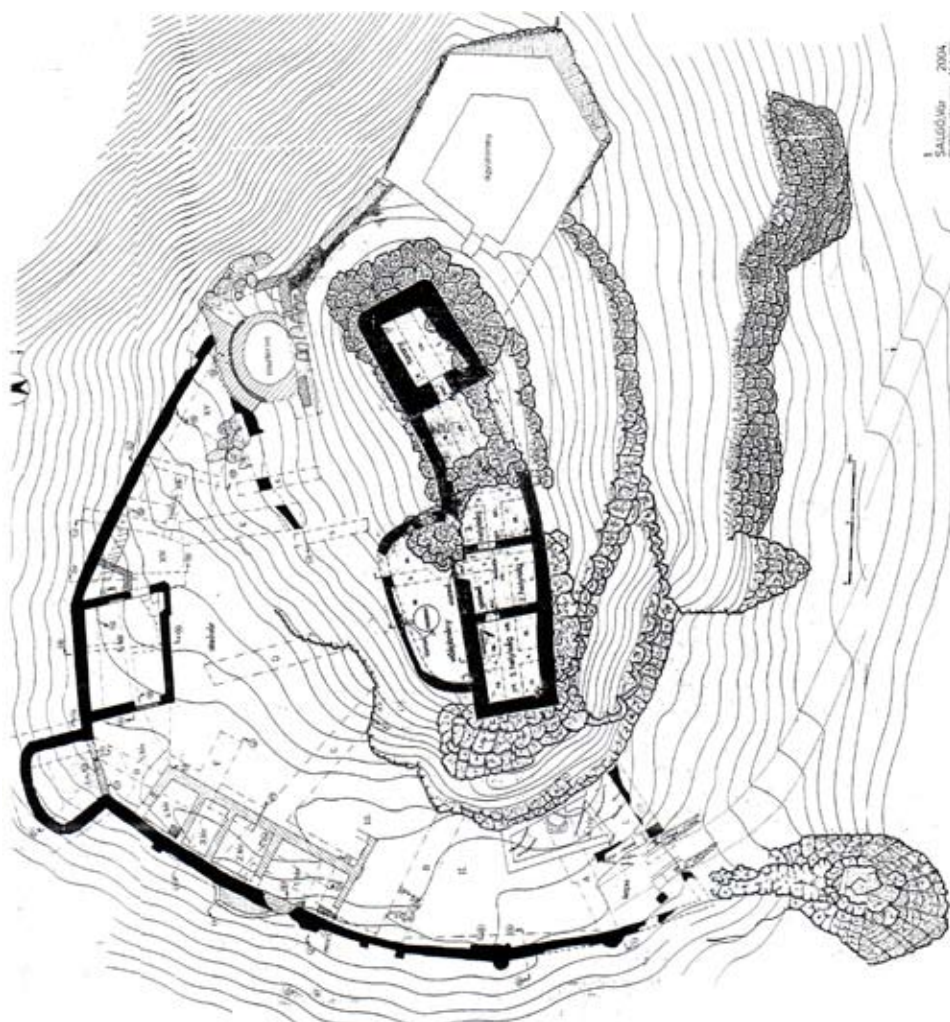
SALGÓTARJÁN-SALGÓ VÁRA 2004. ÉVI ÁSATÁSA

A Kincstári Vagyoni Igazgatóság megbízásából 2004. augusztusában már ötödik éve folytatódott a vármaradványok helyreállítását előkészítő ásátás. Ebben az évben három fő feladat megoldása szerepelt a kutatási tervben: 1.: az északon, már részben az udvarszint alatt elhelyezkedő, korábban is ismert, de mindeddig nagyrészt a munkák során keletkezett törmelék tárolására használt nagyobb falazott tér feltárása, 2.: az ettől keletre található terület kutatásának lezárása, az itt található nagyméretű fatuskó kiemelése után, végül 3.: az ún. nagyciszternát és az ötszögű ágyútoronyot összekötő várfal és kapcsolódó elemeinek tisztázása.

Munkánk során – a továbbra is anyagdepóként használt északnyugati negyede kivételével – a sziklafelszín jelentkezésének megfelelő utolsó, közel vízszintes járószintig sikerült feltárnunk a vár legnagyobb méretű – 8x6 méteres belvilágú – terét, melynek a várfallal egyidős falai közül a keleti és déli több mint 2 m magasságban áll. Az újkorban erősen bolygatott betöltése alsó részén még megfigyelhettük az építési és pusztulási rétegek maradványait s emellett tisztázhattuk nyugati kapujának – itt a küszöbkö is megmaradt – egykori formáját.

A kelet felé kapcsolódó, egykor a várudvarhoz tartozó, nyitott területen befejezhetjük a rétegek és az itt korábban megfigyelt jelenségek (vastag építési-pusztulási rétegsor, habarcskeverőhelyként értelmezett maradványok, továbbá egy ismeretlen funkciójú, szabálytalan alaprajzú, vékonyfalú saroképítmény) elemzését és ezt követően itt egy rézsús terepszintet alakítottunk ki.

Ezután az alsóvár keleti részén, az ún. nagyciszterna mellett, az attól délre húzódó, részben korábban is ismert, már a hegyoldalba épített, kelet-nyugati fal megmaradt részleteit bontottuk ki. Megállapíthattuk, hogy az eredetileg nyugat felé, a felsővár megközelítését szolgáló feljáró irányába folytatódott – itteni záródását csak további feltárás tisztázhatja. Kelet felé ugyanakkor egy derékszögben északra forduló fal kapcsolódott hozzá, mely eredetileg befuthatott a ciszterna északkeleti részén az elmúlt évben kibontott falcsomokhoz. Így kiderült, hogy a bazaltoszlopok alkotta beugrásban kialakított

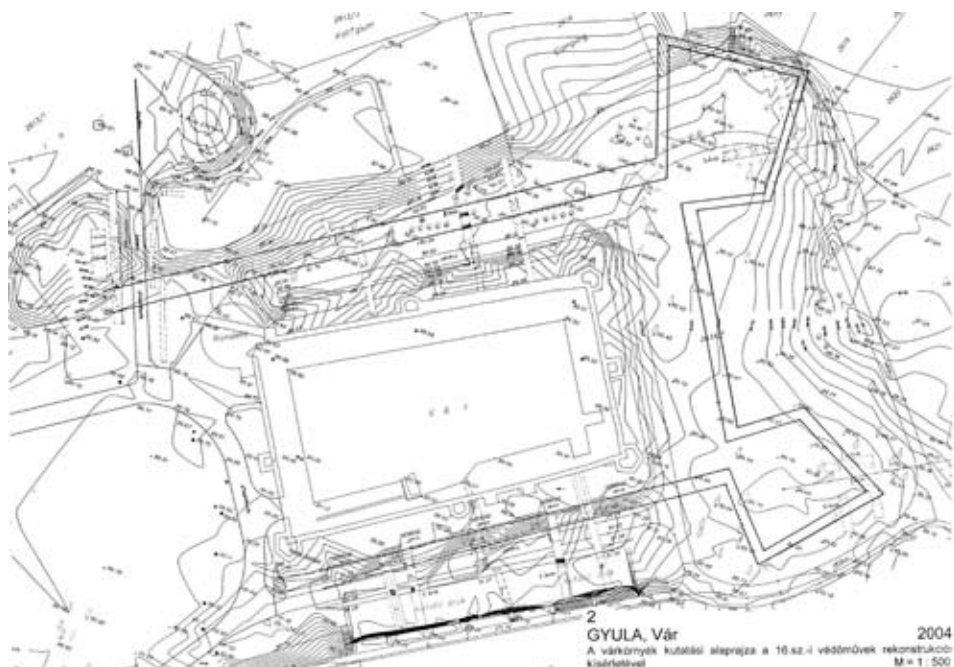
ovális vízgyűjtőt egykor egy közel négyzetes, átlag 90 cm-es falvastagságú építmény foglalta magába. Ez kelet felé mintegy toronyszerűen kiugrott a vár védelmi rendszeréből s itt a felső részen a ciszterna mellett még bizonyos fedett térnek (vagy tereknek) is helyet biztosított. A falcsatlakozások azt bizonyították, hogy először ez az említett építmény illetve a vastagfalú ágyútorony épült meg, s csak ezt követően készült el az azokat összekötő, már a sziklafalhoz támaszkodó (vár)fal, melynek szélesebb alapozására csak egy 80-90 cm vastag felmenő rész támaszkodott. Úgy tűnik, ez a meglehetősen csekély – 80-100 cm-es – falvastagság jellemző az alsóvár építményeinek többségére, s ez a megfigyelt falelválások ellenére azok közel egykorú voltát látszik igazolni. Ugyanakkor több rétegmegfigyelés és az előkerült leletanyag is amellettszól, hogy a teljes alsóvár a várkaputól az ágyútoronyig egyetlen építési folyamat eredményeképp a 16. század közepének közelebből meg nem határozható időszakában jött létre. Csupán a nyugati palotaszárny tekinthető egy későbbi – de ugyancsak még 1554 elé helyezhető – periódus emlékének.

A GYULAI KÜLSŐ VÁR 2004. ÉVI ÁSATÁSA

A középkori téglavár 2005 májusában befejeződő újabb helyreállítás után a kezelő Gyula városa tervezi környezetének, azaz 16-17. századi külső erődövek a rendezését illetve bemutatását is. Ennek előkészítésére került sor 2004. március-áprilisában egy, az álló várépület környezetének egészére kiterjedő – azonban az egykori külsővár déli, ma részben az Almássy-kastély és parkja által elfoglalt területet nem érintő – szondázó ásatásra.

Ezen a területen 1960-ban már Parádi Nándor is nyitott két-két, a téglavár falaira merőleges kutatóárkot, s magunk 1997-ben további két árokkal vizsgáltuk a rétegviszonyokat. Újabb kutatóárkaink – a vár falszorosának sarkára épített kerek ágyútoronytól délnyugatra nyitott két árok kivételével – úgy nyugaton, mint keleten ugyanebbe a rendszerbe illeszkedtek. Ennek megfelelően mindenütt közel azonos vonalban jelentkeztek az egykori fa-földszerkezetű kötőgátak nagyobb (30-50 cm) átmérőjű cölöplyukai. Ugyanakkor a kötőgátak pontos szélessége még nem volt megállapítható, ma a nyugati szélesebbnek tűnik a keleti oldalon emeltnél. Kifejezett átépítések nyomait nem találtuk az egységes sárga agyagos „sáncföldben”, ami természetesen nem zárja ki az újabb korban esetleg elhordott egykori felső részek későbbi módosításait.

A nyugati a kötőgáthoz az ágyútoronytól délnyugatra vizsgált területen később (?) egy sokkal kisebb átmérőjű cölöplyukakkal jellemezhető külső védőmű épült, melynek

pontosabb meghatározása azonban további vizsgálatokat – nagyfelületű feltárásokat – igényel.

Munkánk fontos eredménye volt a két északi bástya homlokvonalainak meghatározása – ezt az általunk nyitott, a téglavár homlokzataira merőleges, illetve azzal párhuzamos árkokkal elég megnyugtatóan el tudtuk végezni a vár szerencsés módon máig beépítetlen területén. Azonban hangsúlyoznunk kell, korántsem biztos, hogy a bástyaépítmények külső vagy épp belső síkját tudtuk az itt talált s a kötőgátaknál megfigyelttel egyező cölöplyukakkal feltárni. Ez ugyancsak csak további, felületi feltárással lesz lehetséges. Ebből is adódhat a bástya „falainak” kötőgátakéhoz mérten vélt kisebb szélessége. Átépítésekre itt sem bukkantunk, az egységes agyagfeltöltés jellemzői voltak ugyanakkor azt itt különösen nagyszámban feltárt hatalmas ún. sáncszegek.

Bár a kutatott terület nagysága ezt megbízható szinten még nem tette lehetővé, mégis megkíséreltük az egykori védőművek elvi rekonstrukcióját is – feltárási eredményeink mellett felhasználva a terület rendelkezésünkre álló finom szintvonalas felmérését. Bár az így megjelenő bástyák formája és mérete – főleg az északnyugati esetében – igencsak torznak tűnik, semmiképp sem tekinthető elfogadhatatlannak, hisz itt az ún. olasz bástya rendszer egy viszonylag korai hazai alkalmazásával van dolgunk.

Kutatásunk fontos megállapítása volt ugyanis, hogy nem az 1562. évi Mirandola-féle terven megépítendőként ábrázolt bástyákat tártuk fel – azok véleményünk szerint meg sem épültek – hanem az ugyanott már létezőként feltüntetett két kisebb északi védőművet. Bár azokat ugyanezen a rajzon az általunk meghatározottnál jóval kisebb méretben ábrázolták, a teljes alaprajz – elsősorban a ma is álló várépületre vonatkozó – arányrendszere vitathatatlanra teszi, hogy a feltehetően 1552 után – ekkor került a vár királyi kézre – végzett erősítési munkák eredményeit határozhattuk meg.

Munkatársak: Gál Viktor és Szatlóczki Gábor régészhallgatók.

A KUTATÁS ÉS DOKUMENTÁLÁS MÓDSZEREI

GYÖRFY ILONA – VAJDA JÓZSEF

VÁRAK FELMÉRÉSE INTEGRÁLT MÉRÉSI ELJÁRÁSSAL (IMS) (A fotogrammetria építészeti alkalmazásának gyakorlati reprezentánsai)

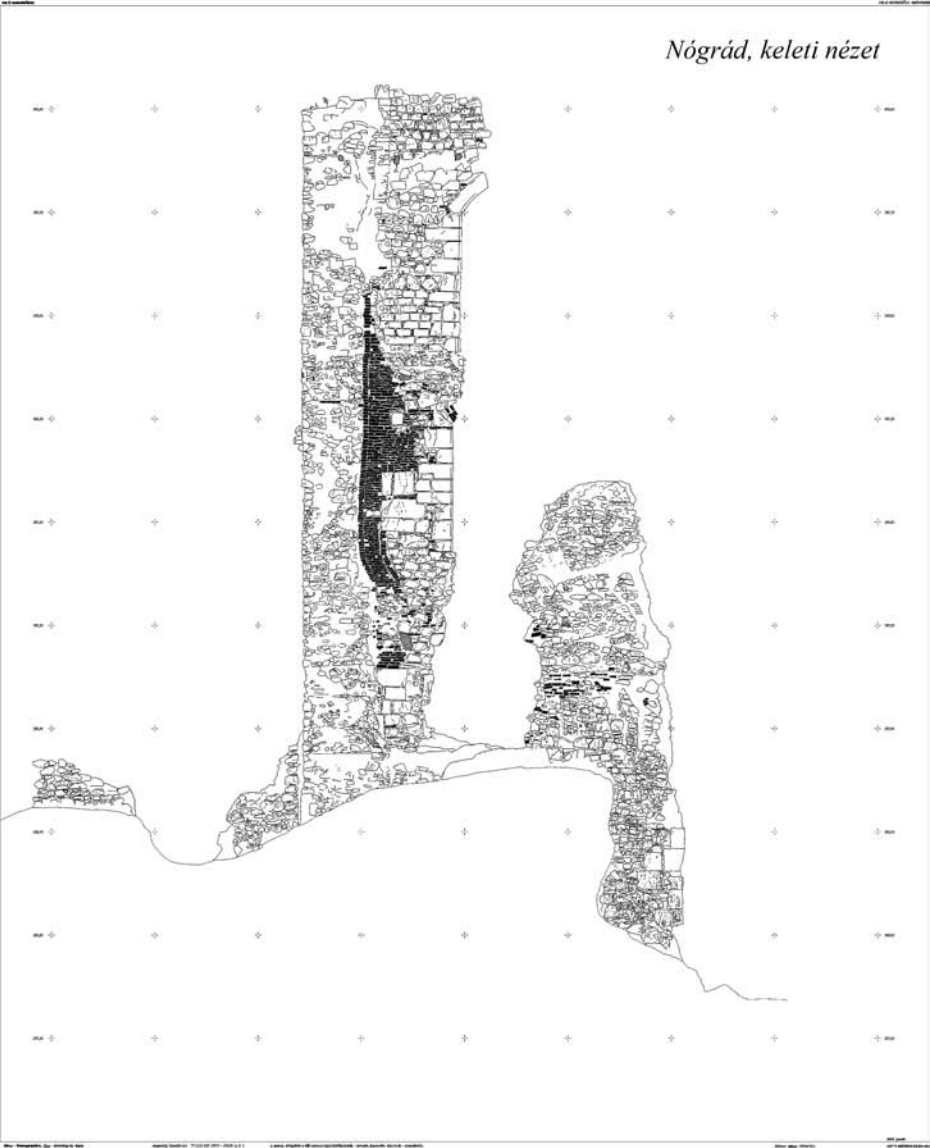
A műemlékvédelmi tevékenység elengedhetetlen része az építészeti és régészeti örökségek *in situ* korrekt geometriai dokumentálása, amely szolgálja a módszertanában egyre gazdagodó falkutatást és régészetet az épület történeti megismerésében: segít kiolvasni az eltelt korok, évtizedek, évszázadok lenyomatait. Az emlékanyag történeti megismerése azonos az örökség tér-idő, szellemi és geometriai összefüggéseinek megértésével, mert kiolvasandó az idők szelleme és fenntartandó a történelmi folyamatosság a műemlékvédelem során.

Ezen írás a hazai műemlékvédelem területén alkalmazott speciális mérési-feldolgozási technológia gyakorlati eredményeiből mutat be konkrét példákat: olyan értékmentő, értékmegőrző alapidokumentációkat, melyek „kiindulási és találkozási pont”-ként szolgálhatnak egy adott műemlék helyreállításánál a munkában résztvevő szakemberek – kutatók, régészek, művészettörténészek, építészek, szaktervezők, kőszobrász-restaurátorok, festőrestaurátorok, PR szakemberek stb. – részére.

A technológia hardver, szoftver és emberi erőforrás tekintetében rendkívül flexibilis és feladatbarát. Adatnyerés oldaláról 3D irányított lézerméréssel diszkrét pontthalmaz (pontmező), digitális fotóalapanyag, de lehet 3D lézer-scan is. A feldolgozás adatátviteli, számítási kiegyenlítési, transzformációs és CAD szerkesztési modulok felhasználásával és közvetítésével történik. A végeredmény olyan digitális dokumentáció, mely az adott létesítményről vektor-raszter (hibrid) formában nyújt geometriai információt, olyan formában hogy léptékfüggetlensége következtében bármilyen méretarányban nyomtatható rajzi formában, de a digitális formátuma által az Internet segítségével multipolaritású felhasználást tesz lehetővé. Ezt az eljárást a legkülönbözőbb stílusjegyű és korú műemlékeken „teszteltük” sikerrel, magunk és kiváló kollégáink örömeire.

Mielőtt a konkrét várbeli felhasználás és eredmények tükrében idéznék néhány példát, a sokszínűségét tekintve felsorolnék néhány elvégzett munkát, a teljesség igénye nélkül: a jáki templom és kapuépítmény, a zsámbéki templomrom, a sopronhorpácsi templom, a soproni „Kecske-templom”, az Esterházy-kastély Fertődön, a szikszói, a szentesi és a tompai (Szent Anna) templomok, az esztergomi királyi vár és kápolna, a visegrádi fellegvár és királyi palota, a Szent András monostor, a Budapest belvárosi plébániatemplom, a budavári Mátyás (koronázó) templom ... és a sort még folytathatnánk. A módszer sikeresen szolgált külföldön is és világörökségi helyszíneken: ANGKOR templomváros, Preah KO projekt (Kambodzsza), Senlis, St. Frambourg kápolna (Franciaország), Palmers Ház, Bécs (Ausztria), Bellefontaine (Franciaország).

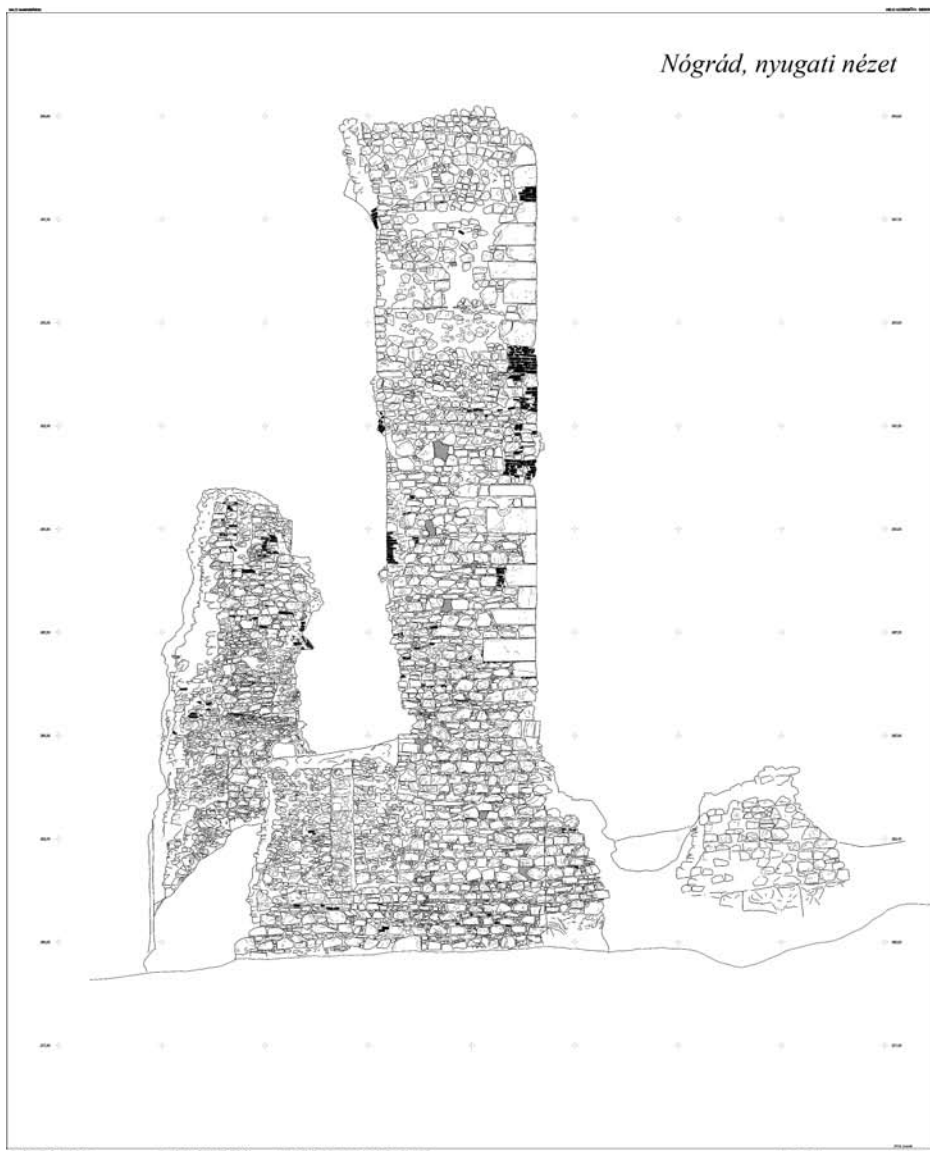
Az alábbiakban néhány hazai vár vonatkozásában az elvégzett feladatokról: a pécsváradai várban teljes körű alaprajzi felmérés készült 1:50, 1:25 léptékben, s ugyan-

Architectural drawing of the eastern view of the ruins of Nógrád. The drawing shows a large, irregularly shaped stone structure with a central, darker, more solid section. The structure is surrounded by a grid of small, diamond-shaped markers. The drawing is oriented vertically, with the top of the structure at the top of the page.

Nógrád, nyugati nézet

NÓGRÁD VÁRA
Nyugati nézet

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

Országos vártérkép

csak ebben a méretarányban az észak-nyugati palotaszárny homlokzatainak, valamint a várudvar teljes falfelületéről. A dokumentáció a teljes körű kutatást és a leendő tervezést hivatott támogatni (színes raszter ortofotó feldolgozás készült).

A visegrádi Fellegvárról készült egy több szelvényre eső, teljes körű, 1:50 léptékű alaprajzi dokumentáció, a felső várudvar falmaradványairól 1:25 léptékű falszöveti ábrázolás, valamint a ciszternákról részletes rajz.

A gyulai várról régészeti és falkutatói célból külső és belső homlokzati kiértékelés történt M=1:20 léptékben, falelvások, téglastruktúra ábrázolással alkalmassá téve a dokumentációt a megfelelő periodizációk ábrázolására. A horizontális és vertikális metszetek 1:50 léptékben készültek további kutatási és tervezési céllal.

A füzéri várkapolnáról 1:20 léptékben készült belső falnézet és metszetek falszöveti megjelenítéssel, a különböző szinteken horizontálisan szeletelt metszővonalak a függőlegestől való kihajlásokat és vízszintes elmozdulásokat mutatják, ábrázolják.

A nógrádi vár öregtornya falmaradványainak 1:25 léptékű fotogrammetriai kiértékelése valamennyi falhibát, kváder és téglaszerkezeti kialakítást autentikusan ábrázol. Különösen szemléletes a kandallólenyomat megjelenítése. A dokumentáció alapadatul szolgál részleges és teljes rekonstrukciós rajz és elképzelés elkészítéséhez is.

A csókakői vár felmérési és feldolgozási (CAD) struktúrája egy kicsit eltér az előzőektől, annyiban, hogy nem csak ortogonális 2D rajzokat generáltunk, hanem a 3D alapadatokból drótváz-modellt hoztunk létre, majd ennek térbeli forgatásával a vár építészeti szerkezete bármilyen nézetből előállítható. A falfelületeket esetenként fotorealistikus módon, illetve a falfelület transzformációs modelljének integrálásával jelenítettük meg.

Az esztergomi királyi vár és várkapolna felmérésével kapcsolatban elsősorban a restaurálással kapcsolatos feladatok megfogalmazását kellett figyelembe venni. Ennek megfelelően vektorgeometriai építészeti vázszerkezetre a faltöredékek és freskómaradványok képi raszter-állományait transzformáltuk. Ennek következtében olyan digitális anyag került elkészítésre, amelyből – megfelelő nagyítással – a restaurálásnak megfelelő részletek elemzése is lehetővé válik. Ez esetben is elkészítettük a térbeli modellt, sőt egy bizonyos útvonalat is generáltunk (beperegés), aminek következtében egy rendkívül látványos 3D animáció jött létre.

Természetesen a lehetőségek szinte határtalanok ezen a területen; a megjelenítésnek és formának szinte csak a fantázia szab határt. Az egyes rekonstrukciók a hozzájuk tartozó geometriai megjelenítés, az egyes periodizációk ábrázolása ma már természetes fogalmak ebben a műszaki „környezetben”.

RADU LUPESCU

ERDÉLYI VÁRAK DIGITÁLIS BEMUTATÁSA

A magyarországi Castrum Bene Egyesület azon célkitűzése szellemében, hogy az egykori magyar királyság teljes területén található várak tudományos kutatását és népszerűsítését előmozdítsa, 2004-ben háttérintézményi segítséget nyújtott egy erdélyi szakemberekből álló várkutató csoport munkásságához. A kutatócsoport jelenleg a következő

tagokból áll: Adrian A. Rusu, Szőcs Péter, Soos Zoltán, Lupescu Radu. Az együttműködés értelmében sikeresen pályáztunk a Hírközlési Minisztérium által meghirdetett „eVilág – digitális tartalom és kultúra (hazai kulturális javak a digitális világban)” című pályázatának C. programjára (a határon túli magyar kultúra digitalizálása). A pályázat az egykoron Magyarország részét képező, jelenleg Romániához tartozó területeken fekvő várak kutatására vonatkozott.

A többéves kutatás első eredményeit összefoglalva készült el a www.erdelyivarak.hu weboldal. A weboldal kettős célt szolgál: egyfelől gyors tájékoztatást nyújt azok számára, akik csak felületesen érdeklődnek a várak iránt, másfelől pedig olyan részletesebb adatokkal szolgál, amely a komolyabban érdeklődők, illetve a szakemberek igényeit is kielégíti. A kétlépcsős megoldás első szintjén rövid leírás található minden egyes objektumról egy fotó kíséretében. A második szint jóval részletesebb: leírja aktuális állapotát, bemutatja birtoklás- és építéstörténetét, illetve bibliográfiai tájékoztatást is nyújt. Ezt egészíti ki a gazdag fotódokumentáció. Mivel a szerzői jogszabályok szigorú betartása keretei között lehetett a weboldal tartalmi részét megvalósítani, régi metszetek, alaprajzok egyelőre nem kerülhettek bemutatásra. A weboldal az alábbi, első sorban romos, pusztulófélben levő várakra terjed ki:

Bihar megye: Körösszeg, Adorjánvár (Szalárd), Bélavár (Várasfenes)

Szatmár megye: Aranyosmeggyes, Erdőd

Szilágy megye: Valkóvár (Alsóvalkó), Szilágycseh, Szilágysomlyó, Almásvár (Váralmás), Aranyosvár (Kőd)

Máramaros megye: Kővár (Berkeszpataka), Szinérvár

Beszterce megye: Csicsóvár (Csicsógyörgy)

Kolozs megye: Bonchida, Egeres, Kozárvár, Sebesvár, Szentbenedek, Léta

Fehér megye: Alvinc, Diód, Küküllővár, Torockószentgyörgy

Szeben megye: Nagytalmács, Szelindek, Vöröstorony

Hunyad megye: Déva, Krivádia, Kolcvár (Malomvíz), Marosillye, Rekettyefalva

Arad megye: Solymos, Világosvár

Temes megye: Csákvár, Zsidóvár

Krassó-Szörény megye: Boksánbánya, Drankó, Illyéd, Krassóvár, Mehádia, Szentlászlóvár, Szinice

A weboldal teljes anyaga, CD-re írva, a Castrum Bene Egyesületnél is hozzáférhető.

További négy megye alábbi fontosabb várai várnak még feldolgozásra, ezt újabb szakember bevonásával tervezzük megoldani:

Maros megye: Görgényszentimre, Fehéregyháza, Keresd, Szászbonyha, Szászkézd, Szentdemeter

Hargita megye: Csíkcicsó, Firtos vára, Gyergyószentmiklós

Kovácsna megye: Bikszád (Vápa vára), Ikafalva, Kézdiálmás, Torja (Bálványosvár)

Brassó megye: Alsórákos, Földvár, Köhalom, Apáca, Barcarozsnyó.

VÁRAK NÓGRÁDBAN

A Castrum Bene Egyesület 11. vándorgyűlése alkalmából felkeresett erősségek

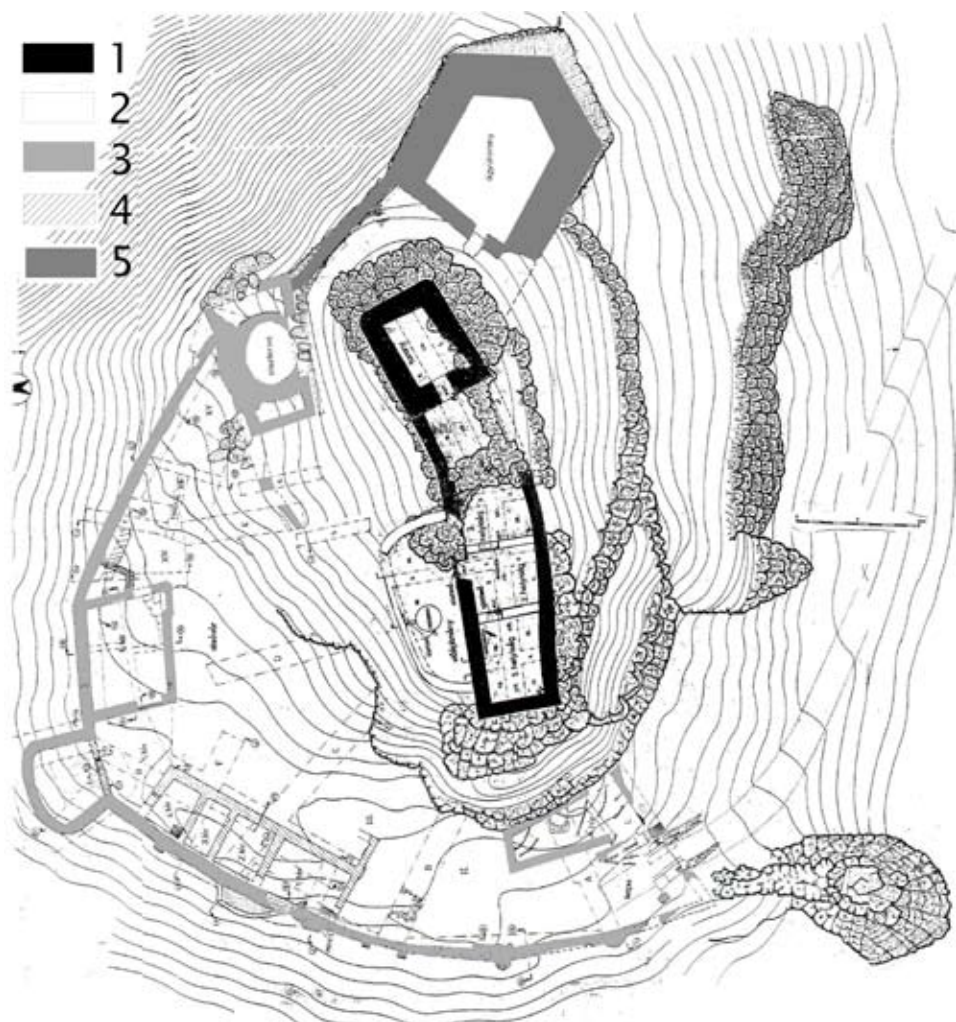
FELD ISTVÁN

SALGÓ VÁRA

A Salgótarjántól É-ra, Salgóbánya, az egykori bányásztelepülés felett emelkedő 625 m magas sziklacsúcs nem csupán az itt található várrom miatt számít már régóta a környék kedvelt kirándulóhelyének, de az innen feltáruló körpanoráma, látványos bazaltoszlopai és a Petőfi itteni látogatását megörökítő emléktábla ugyancsak meghatározó elemei vonzerejének. Emiatt már 1938-ban kilátóvá építették ki Lux Géza tervei alapján – de természetesen ekkor még minden régészeti kutatás nélkül – a romok legjobban megmaradt részét, a sziklagerinc legmagasabb pontján emelkedő torony csonkját. 1981-ben kezdődött meg s ma is tart a romok rendszeres régészeti feltárása és az azt követő falkonzerválás-helyreállítás, Feld István régész illetve előbb Máthé Géza, utóbb Mőga Sándor építészek irányításával, kezdetben az akkori Városi Tanács, majd az 1996-tól a Kincstári Vagyoni Igazgatóság anyagi áldozatvállalásával.

Ennek köszönhetően napjainkban már helyreállítva látogathatók a felsővár romjai – a csupán a legalsó szintig ránk maradt – toronycsonk védőtetőt kapott és ismét kilátóként szolgál, a hozzá Ny felől csatlakozó, lépcsőzetesen ereszkedő falak mellvédmagasságig kiegészítést kaptak, visszaállításra került a korai várkapu és az előtte feltárt ciszterna. Megépültek a közlekedést biztosító falépcsők is. A hegy É-i pihenőjén kialakított kifli-alaprajzú alsóvár külső várfalai a minimálisan szükséges mértékben ugyancsak végig felfalazásra kerültek, beleértve az ÉNy felé kiugró íves védőmű és az ÉK-i nagy vízgyűjtőt egykor magába foglaló építmény hasonló bemutatását. Megkezdődött a várhoz felvezető út védelmét szolgálni hivatott, a torony lábánál kialakított hatalmas ötszögű ágyútorony falainak kiegészítése is. A további évek feladata lesz az egykor a várfalhoz támaszkodó – ma részben ideiglenesen visszatemetett – épületszárnyak maradványainak konzerválása, a külső várkapu végleges formájának kialakítása s végül természetesen a romok megfelelő „üzemeltetésének” megvalósítása is.

A salgói vár építtetője a Nógrád megyében ekkor különösen jelentős szerepet játszó Kacsics-nemzetség tarjáni vagy salgói ágának őse, Illés fia Simon vagy inkább ennek fia, Miklós (1280-1308) lehetett, maga a vár csak 1341-ben jelenik meg az írott forrásokban. A tőlük leszármazó birtokosaik később két családot alkottak, akik – bizonyára az adott falvakban állt udvarházaik után – Rapiaknak illetve Szőlősieknek nevezték magukat. Ők 1460-ban veszítették csak el, amikor a cseh huszita „bratrik” kezébe került s visszafoglalása után Mátyás király híveinek, a Szapolyaiaknak juttatta, kiknek számos itteni várnyagát ismerjük. 1526 után előbb a Rászkaiaké, majd 1544-től Bebek Ferencé, aki 1548-ban

A salgói vár építési periódusai

1. 1300 körül – 2. 1500 körül (?) – 3. 1541 után – 4. 1550 körül 1. fázis – 5. 1550 körül 2. fázis

Derencsényi Farkasnak adta el. A török 1554-ben – a hagyomány szerint csellel – foglalta el. 1593-ban minden bizonnyal Prépostváry Bálint csapatai ostromolták meg és döntötték ágyúikkal végleg romba.

A régészeti kutatások eredményei alapján az első salgói erősség csak a hegycsúcs keskeny, nyújtott sziklatömbjét foglalta magába. A legmagasabb ponton felépített, 7,5x9,5 m-es külső méretű torony egykor bizonyára több emeletre tagolódott, s alkalmas lehetett arra is, hogy a vár urai szükség esetén lakás céljaira használhassák. A toronnyal egybeépített, szabálytalan téglalap alaprajzú várfalak eredetileg ugyanis csak egy nyitott udvart kerítettek, ahol továbbá – így esetleg fából készült – építmények nyomai nem kerültek elő. Az alsó részen, É felé nyíló, egyszerű élszedett profilú kökeretes kapujának küszöbköve *in*

situ került elő, az omladéokban feltárt eredeti keretelemek állapotuk miatt nem voltak már visszahelyezhetőek. A vár építési idejét a falak melletti feltöltésből előkerült csigavonalas-kettősperemes fehér fazekak határozzák meg – az 1300 körüli évtizedekre.

Csupán feltételezhető, de nem bizonyítható, hogy a Szapolyai-birtoklás idején, tehát a 15. század második felében illetve a 16. század elején került sor a felsővár addigi nyitott udvarának beépítésére, azaz egy – a földszinten legalább háromszatú – emeletes palotaépület kialakítására és a korai várkapu előtti vízgyűjtő létrehozására. Ezen építkezések korhoz kötése ugyanis az egykor a felsővárban állt kályhákat alkotó – talán az ún. besztercebányai kör kései típusaihoz sorolható – csempék datálásának kérdése.

Biztos azonban, hogy az alsóvár több szakaszban, de minden bizonnyal egy építési folyamat során megépült védőműveit már a Mohács utáni időszakra kell helyeznünk. Együtt épült az íves várfallal a kiugró ÉNy-i „torony” mellett a várrész legnagyobb, 10x8 külső méretű, kissé a szint alá mélyített alsó részében megmaradt építménye, ugyanakkor a mintegy 15x15 m-es, néhol a 3 m-t is meghaladó falvastagságú ágyútorony az előbbieknél valamivel később is készülhetett. A farkasveremmel nem rendelkező, bizonyára egyszerű D-i várkapu K-i oldalán feltárt „őrségház” korhatározásához nincsenek támpontjaink, de az oszmán foglalkókhoz kell kötnünk a közepén állt kemencét. A legkésőbb – talán már a Derencsényi-birtoklás idején – a Ny-i várfal belső oldalához támaszkodó 6 m széles, a földszinten négy, minden bizonnyal boltozott épületszárny készült el – jelenlegi visszatemetve – mely az előkerült reneszánsz profilú nyíláskeretek alapján lakóépület, s nem gazdasági építmény lehetett. Nyitott kérdés, hogy a részben itt megfigyelt, de elsősorban a felsővár egykori emeleti részeihez köthető, faváz-aszagszerkezetű épületrészek – melyek az 1593. évi ostrom során az alsóvár ÉK-i udvarára zuhantak – még az 1544 előtti építkezésekhez köthetők-e, vagy a félévszázados török birtoklással hozhatók-e kapcsolatba.

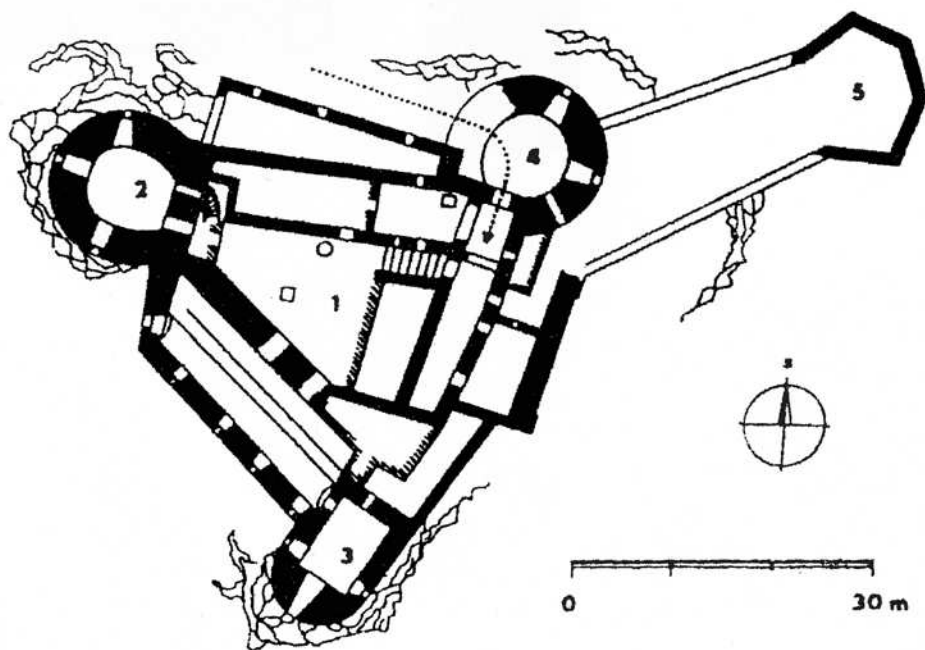
Irodalom

- FELD ISTVÁN: Jelentés a salgói vár 1981-83. évi régészeti kutatásáról. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, X. Salgótarján, 1984. 213-263.
 FELD ISTVÁN: A salgói vár történetének és építésének korszakai. In: Salgótarjáni Új Almanach, II. Salgótarján, 2002. 217-237.

FELD ISTVÁN

SOMSKŐ VÁRA

Közvetlenül a csupán 1924-ben meghúzott az államhatár szlovák oldalán – az alatta csak a felépítését követően létrejött magyarországi falutól így kerítéssel elválasztva – 526 m magas, geológiai értékei – így az ún. bazaltlegyező – miatt is jelentős bazaltcsúcon emelkednek a Kárpát-medence egyik leglátványosabb ágyútornyos hegyivarának romjai. A ma már mindkét országból látogatható erősség falainak helyreállítását az 1970-80-as években kezdte meg – nem épp szakszerű módon és minden előzetes régészeti kutatás

Somoskő várának alaprajzi vázlatja (1: várudvar, 2-4. ágyútoronyok, 5. elővédmű)

nélkül, sokszor műrészleteket is elbontva – a szlovák műemlékvédelem helyi részlege. Ennek során tetőt kapott a Ny-i ágyútorony és részben visszaépítették az egykori födé-
meket a D-i ágyútoronyban is. A munka azonban félbeszakadt, nem került sor az összes
falmaradvány állagvédelmére sem, ezért a már megerősített-konzervált részek is pusztul-
nak. Jelenleg tervezik a műemlékvédelmi munkák folytatását a vár környékén kiépített
természetvédelmi tanösvény felújítása kapcsán.

A várat a Kacsics nemzetség Illés ágából származó Illés fia Péter emeltethette 1246
és 1268 között, vagy pedig az ő fiai, Leusták és Ják a 13. század utolsó évtizedeiben. Az
utóbbiak 1310 körül Csák Máténak engedték át, kinek – s korábbi birtokosainak – halála
(1321) után a király kezébe került. 1323-ban – ez a vár első okleveles említése – Károly
Róbert kedvelt híve, Szécsényi Tamás kapta adományként. Ezután utódai uralták a család
kihaltáig (1460). Ezután a guti Országh és a Losonci-család kezébe került, magát a várat
később csak a Losoncziai birtokolták. Fülel és Salgó 1554. évi török kézre jutatása után a
hódoltság területébe beékelődve még több mint két évtizedig végvár volt, csak 1676-ban
esett el. A tizenöt éves háború elején, 1593-ban foglalták vissza. A 17. században Bocskai,
Bethlen és Thököly is elfoglalta, majd II. Rákóczi Ferenc kurucainak is megnyitotta ka-
puját. 1711 után még sokáig használható állapotban voltak épületei, de a karbantartás hi-
ánya miatt a 18. századra a vár nagyrészt rombadőlt, bár Nógrád monográfusa, Mocsáry
Antal 1826-ban még számos, ma már ismeretlen részletét látta.

Régészeti adatok és a maradványok monografikus feldolgozása hiányában csak feltételezhető, hogy a vár legkorábbi formájában kb. 25x25 m-es kiterjedésű, szabálytalan négyszög alaprajzú lehetett, É-i oldalán egy lakóépülettel, ÉK-en bejárattal. Középkori kiépítéséről jelenleg több nem tudható, nem tudjuk, mikor épült ki a K-i szárny vagy a külső falak egy része. Funkcióját illetően ugyanakkor figyelemre méltó, hogy Losonczi Zsigmond 1501-ben a várban keltezett.

Az erősség mai formáját alapvetően meghatározza a 16. század közepére helyezhető alapos át- és kiépítése, amikor nem csupán egy viszonylag modern védelmi rendszerrel vették körül, de lakóépületeit is reneszánsz műrészletekkel (nyíláskeretek, baluszteres folyosó/erkély) gazdagították. A feltételeesen Losonczi Istvánhoz köthető építkezés emlékét többek között egy, ma a magyar oldalon álló ún. Petőfi-kunyhóban elhelyezett címeres kőfaragvány – talán a várkapu tartozéka – őrzi. Az ekkor kiépült, közel háromszög alaprajzú védelmi rendszer – melynek köszönhető, hogy az erősség Fülek közvetlen közelében is még évtizedekig keresztény kézen maradt – a korábbi vármag sarkainak ágyútornyokkal való megerősítését és az azokat összekötő falak védhetőségének fedett védőfolyosókkal, kazamatákkal való fokozását jelentette. A legnagyobb méretű Ny-i, kerek ágyútorony négy, nagyrészt lőrészekkel áttört szintre tagolódik, talán alacsonyabb lehetett a D-i nyújtottabb alaprajzú védőmű. Az ÉK-i ágyútorony magába foglalta az erősség bejáratát is. Tőle tovább K felé egy teljesen még nem tisztázott formájú elővédmű kapcsolódik egy nyaktaggal a várhoz.

FELD ISTVÁN

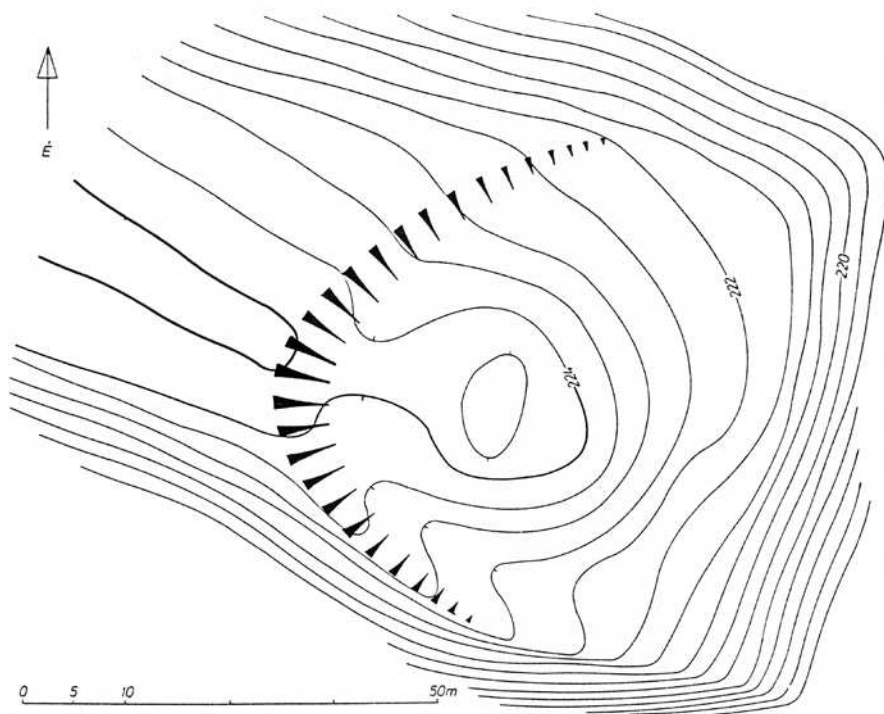
LUCFALVA-POGÁNYVÁR

Közvetlenül a Nagykeresztúrról Márkházára vezető országút és a lucfalvai bekötőút kereszteződése felett ÉNy-ra, alacsony, K-Ny-i irányú dombhát K-i végén található az erősen szétszántott objektum maradványai. Eredetileg kis kerek dombot vett körül egy árok, de maga a domb már alig ismerhető fel, s az elmosódott árok is csak a dombhát Ny-i folytatása felé követhető. A dombhát egyenes D-i oldala igen meredek, itt a 20. század 1. felében malom és házak álltak – ezekkel kapcsolatban vághatták le a domboldalt. A kis domb átmérője 10 m, a körárok átmérője 50 m körül lehetett. Patay Pál, majd Gábor Judit 12-13. századra helyezett cserepeket talált itt, de ásatásra mindeddig nem került sor. Mindezek alapján a „tipológiai alapon korai várak” egyik jellegzetes képviselőjének tekinti az eddigi kutatás, melynek feltételezhető birtokosával/építtetőjével – s ennek megfelelően funkciójával – azonban még nem foglalkozott. Felmérését Nováki Gyula és Sándorfi György készítette el.

Irodalom

NOVÁKI GYULA – SÁNDORFI GYÖRGY: Nógrád megye középkori várai. I. In: Műemlékvédelem, XXXV. (1991)

Lucfalva-Pogányvár szintvonalas felmérése

RÁCZ MIKLÓS

SÁMSONHÁZA-FEJÉRKŐ VÁRA

A Sámsonháza melletti Fejérkő várának felmérését, szondázó régészeti kutatását és részleges falkonzerválását az Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ 2003-ban végezte el.

A vár első említése, mint Sámsonháza birtokhoz tartozó „várhely”, azaz elpusztult vár, 1409-ből maradt fenn, ekkor a Kókai rokonság – a várhely jelenleg ismert legkorábbi birtokosai – fiági kihálása révén a király rendelkezik vele, később a szomszédos Tariak szerzik meg. Az ő birtokukban említik utoljára a várat, ekkor is elpusztultként, 1472-ben.

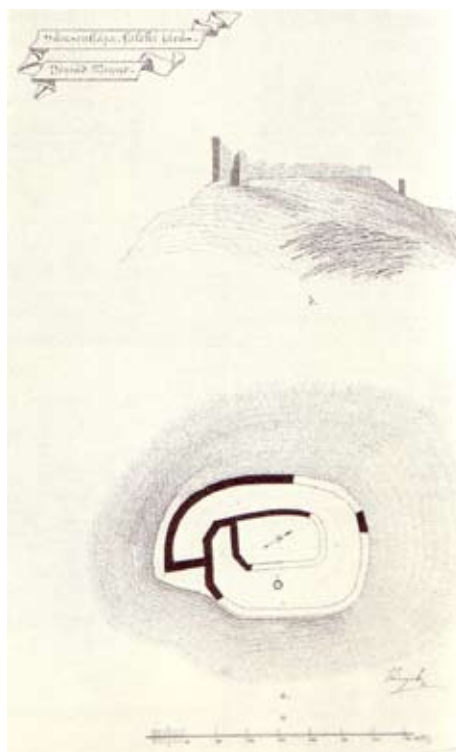
A várból tekintélyes falmaradványok maradtak fenn az újkorra, s bár a 18. században a hitelesnek tartható hagyomány szerint a közeli mátraverebélyi (szentkúti?) templom építéséhez a vár köveit használták fel, ma is áll egy jelentős, és több kisebb falvonulat. A vár romjairól a 19. század második felében Könyöki József készített alaprajzot és látképet, akkor még jóval több falmaradvány látszott a felszínen. Az általa rekonstruált alaprajz azonban részben biztosan – legalábbis a kutatott rész vonatkozásában – pontatlan.

Az ásátás során a legjobban fennmaradt északi oldalt kutattuk, itt előkerült egy, az itteni épületrésznél korábbi palánkfal részlete, ami egy első, kisebb területű, talán belső kőépülettel is rendelkező várra enged következtetni.

A kővár északi épületrésze egy legalább háromszintes épületszárny, melynek külső, északi fala magasan fennáll, az épületnek délen egy feltételezett udvarra nyíló nyílását, feltehetőleg ablakát találtuk meg. Az épületrész mintegy 2,5 m vastag külső falában falkötő gerendák (gerendahelyek) rendszerét figyeltük meg és mértük fel. Az épületrész pusztulását a földszint padlóját fedő vastag hamus, faszenes réteg jelzi, melyben Árpád-kori leletek kerültek elő. Ezen az épületszárnyn kívül bizonyosnak látszik egy, Könyöki által ábrázolt, ÉK-en húzódó bejárat falzoros, mely talán egy keleti kapuhoz vezetett. A vár ciszternája a nyugati oldalon, valószínűleg egy falszorosban helyezkedett el. A ma ismert kővár fennállása a korábbi periódust és a pusztulásra utaló körülményeket figyelembe véve igen rövid volt, s a 13. század második felére tehető. A jelentős rommaradványok későbbi felhasználására, újjáépítésére a középkorban jelek szerint nem került sor.

A vár középkori neve: Fejérkő a helyben bányászott, új korában igen fehér, a környező vulkáni hegységben ritka kőanyagból eredeztethető.

A kutatást Rácz Miklós, a falkonzerválást Mőga Sándor irányította, az újabb, még közöletlen felmérés Szökrőn Péter, Tölgyesi Levente és Rácz Miklós munkája.

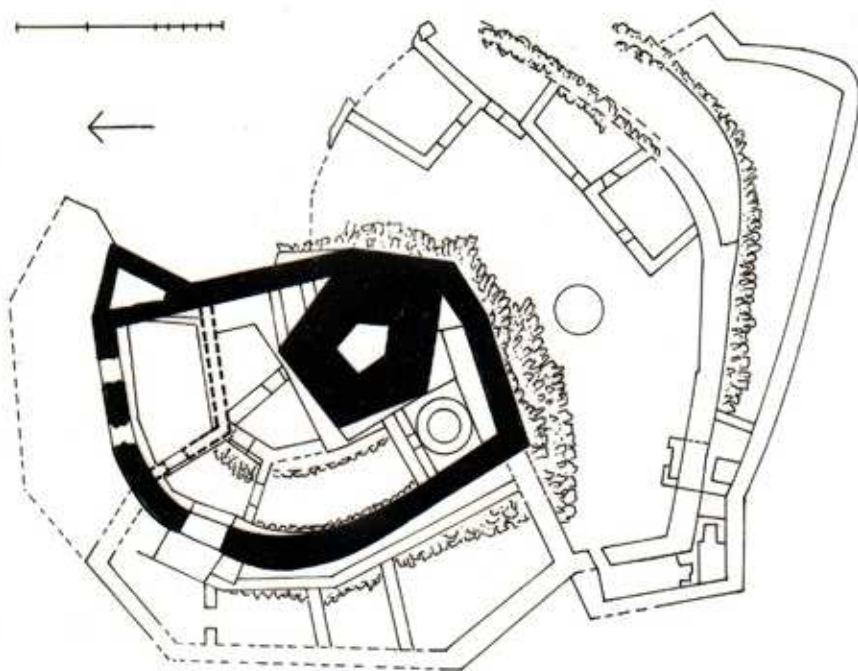

*Sámsonháza-Fejérkő vára
Könyöki József rajza*

FELD ISTVÁN

HOLLÓKŐ VÁRA

A Világörökség részét képező falu feletti hegygerinc Ny-i végén, alig 362 m magasságban állnak egyik legjelentősebb – de tájképi megjelenését tekintve talán legszebb s legismertebb – középkori hegyivárunk romjai. Az 1966 és 1969 között Kozák Éva által itt vezetett ásátást követően csak több mint húsz év múlva fejeződtek be Mende Ferenc, majd Kremnicsán Ilona tervei alapján helyreállítási-konzerválási munkái. Ezek a magasan álló falakkal ránk maradt belső vármagban alapvetően a szerkezetek megerősítését,

*Hollókő várának feltárt maradványai az első építési periódus kiemelésével
(vastag szaggatott: korai lakóépület ÉK-en)*

az egykori emeleti szintek és nyílások bemutatását, továbbá a közlekedési rendszer visszaállítását célozták. A falsorosokban és az alsóvárban csak az alacsonyabban fennmaradt falakat konzerválták, de a D-i, egykori gazdasági épületben fedett kiállítóteret is kialakítottak. Újabbán ismét felmerült az igény magasan álló tornyának lefedésére valamint az elpusztult ÉNy-i belső falak kiépítésére.

A várat 13. század második felében építtette a Kacsics-nemzetség Illés ága – Illés fia Péter vagy fiai. 1313-ban Károly Róbert a várat elfoglalta és hűtlenség miatt elvette Péter fia Mikostól – ő ugyanis Csák Mátét támogatta – és az ugyancsak Kacsics-nembeli Szécsényi Tamásnak adta. 1324-ben ugyanő kapta Baglyaskő és Sztrahora várakkal együtt, amelyekbe 1327-ben iktatták be. Családjáé maradt egészen annak 1460. évi kihaltáig, 1388-ban „Hollókői” Frank itt tartotta székhelyét, unokája, László 1442-ben itt keltezett. Ezután a guti Ország és a Losonczi-család szerezte meg, magát a várat később az Országok birtokolták. Ali budai pasa hadjárata során 1552-ben került török kézre, 1593-ban Prépostváry Bálint szerezte vissza. 1663-ban ismét az oszmánok foglalták el, s birtokolták 1683-ig. Hadászati szerepe ezután megszűnt, azóta rom.

Mivel a feltárásokról csak előzetes jelentések láttak napvilágot, még korántsem tisztázott a vár építéstörténetének számos kérdése. Biztosnak tűnik, hogy a legkorábbi erősséget a sziklatömb peremén körbefutó, lényegében szabálytalan ovális alaprajzú várfal alkotta, amely a legmagasabb, DK-i részen egybeépült az ötszög alaprajzú toronnyal. E

várfal a Ny-i oldal kivételével ma is nagyrészt eredeti magasságában áll, jelentős szakaszán megmaradt illetve kiegészíthető volt a legkorábbi védőpártázat. Ugyanakkor a torony minden kétséget kizáróan az ún. öregtoronyok egyik legjobb hazai példája, melyet csak keskeny lőrésablakok világítottak meg s ahol csak a harmadik (?) szinten nyílt eredetileg bejárat – lakásra már csak csekély belmérete miatt sem volt alkalmas.

Nem egyértelmű ugyanakkor a legkorábbi lakóépület(ek) helyének meghatározása. A legvalószínűbb, hogy az ÉK-i sarokban helyezkedett el az első „palota”, ebből csak a boltozott alsó (pince)szint maradt meg, de itt egy korábbi gerendafödém fészkei is előkerültek. A mintegy 10x5 m-es belvilágú tér felett legalább egy lakószinttel számolhatunk, bár a pártázatok hiánya ezen a részen akár egy további szintet is elképzelhetővé tesz. Újabban azonban az is felmerült, hogy a vármag teljes ÉNy-i része beépült már a 13. században, azaz Ny-on egy keskenyebb, de hosszabb tér és az ÉNy-i várkapu mögötti kisebb előtér alkotott volna az említett ÉK-i térrel együtt egy L-alaprajzú palotát, melynek földszintjéről lehetett elérni a talán már ugyancsak korán kialakított DNy-i ciszternát. Ezek szerint csak az öregtorony É-i oldala előtt rendelkezhetett volna a vár egy kisméretű, szabálytalan alaprajzú udvarral, ide lépcső vezetett volna fel a várkaputól s ide nyílottak volna egykor a lakószárnyak ajtói és ablakai.

Ugyanakkor nem kizárt, hogy ez utóbbi elrendezés már több építési periódusnak köszönheti létrejöttét – mindenesetre biztosnak tűnik, hogy a belső udvart viszonylag későn osztották meg egy közfallal – ekkor e részt talán teljesen be is építették. Nem tudjuk, hogy erre a beépítésre közelebből mikor került sor, ahogy még azt sem világos, hogy egy vagy több késő-középkori építkezéssel kell-e számolnunk. Az mindenesetre kétségtelen, hogy legalább a jobban megmaradt É-i részen – amennyiben a korai lakószárnyak csak pince+földszintre tagolódtak – két újabb emeletet építettek valamikor a 15-16. században, s ez ÉNy-on a korábbi pártázatos fal jelentős emelését (és új pártázat kialakítását) is szükségessé tette. Míg az alsó szintek egyszerű gótikus ajtókeretei nem alkalmasak pontosabb korhatározásra, az emeleteken csak maguk az ekkor már a külső várfalat áttörő ablakfülkék voltak meghatározhatóak. Eredeti helyén az É-i falban csupán egy gótikus kandalló – bordás boltozat indításával egybeépített, s később belső köpenyfállal eltakart – részlete maradt ránk, s emellett még több – főként már reneszánsz – ablakkeret is előkerült az ásatások során. A legvalószínűbb mindenesetre az, ha a legjelentősebb építkezéseket a guti Országok birtoklásához kötik. Ezek végeredményeképpen a korai vár egész területe több szintben lakótereket kapott – érthető, hogy ezzel kapcsolatban az öregtoronyt is meg kellett emelni egy további emelettel.

A korai vármagot É és Ny felől falszorosok övezték, D felől egy nagyobb területet magába foglaló, félköríves fallal körülvett alsóvár csatlakozott hozzá, mely utóbbi D-en ugyancsak rendelkezett egy kapuszorossal. Mindezek kronológiája az eddig ásatási közlemények alapján nem teljesen egyértelmű. Az biztos, hogy az alsóvár vastag fala DNy-i részén létezett egy korábbi, farkasveremmel ellátott kapu, lényegében szemben a belsővár feljárójához szolgáló, nagyrészt elpusztult bejáratokkal. Később e kaput elfalazták, s tovább Ny felé egy külön kaputornyot emeltek, melyen keresztül már derékszögben megtörve vezetett az út a várbelső felé, ekkor épülhetett ki maga a D-i kapuszoros is. Nem valószínű, hogy ezek közül a korábbi már a 14. századból származna, s ez vonatkozik a Ny-i feljárók/falszorosok korhatározására is. Itt inkább – elsősorban az említett palotaépítkezések kapcsán – a 15. századra gondolhatunk. Kérdés, hogy nevezhető-e kifejezett kaputoronynak a belsővár bejárata előtt feltárt építmény? Ugyanakkor úgy tűnik, jogosan

számol 16-17. századi építkezésekkel az ásató az alsóvárban, főként az ott feltárt épületek esetében. Figyelemre méltó, hogy nem ismerünk egyetlen olyan részletet sem a várból, mely a 16. század modern hadiépítészetére emlékének lenne tekinthető.

Irodalom

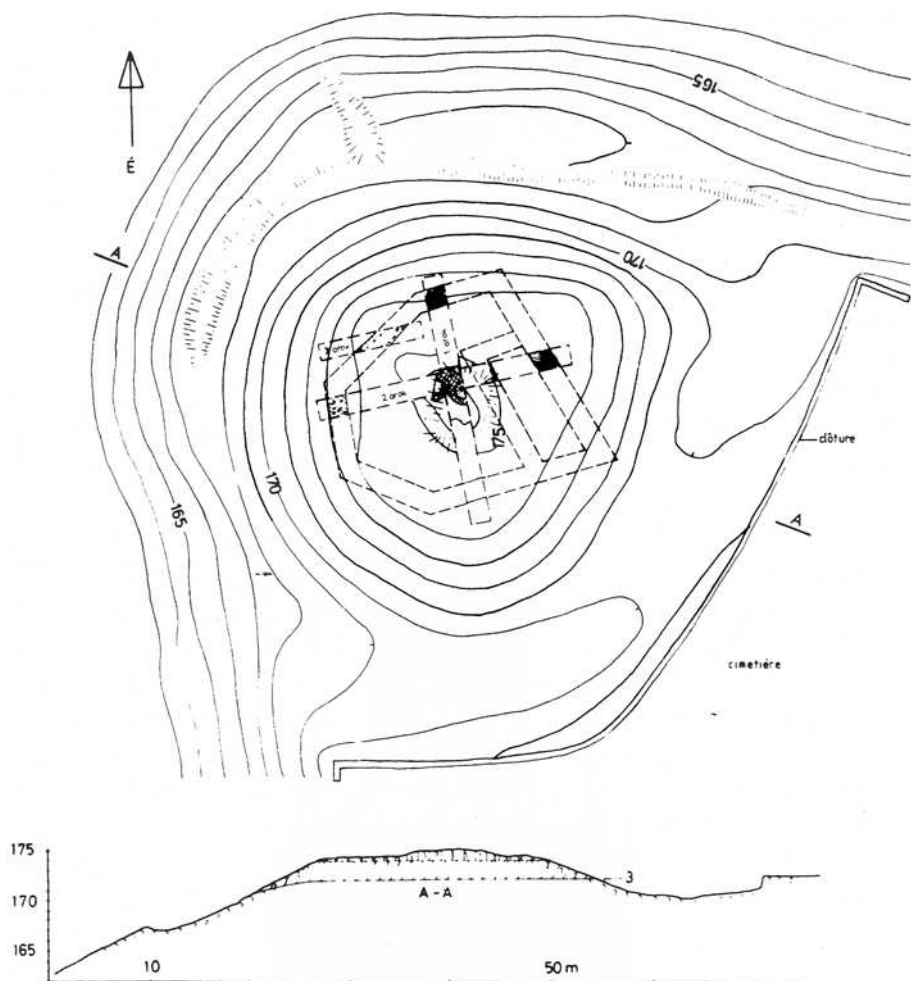
- A. KOZÁK ÉVA: A hollókői vár ásátása. *Archaeologiai Értesítő*, 99. (1972) 167-187.
 A. KOZÁK ÉVA: A hollókői vár kutatása. In: *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 21. (1975) 23-51.,
 A. KOZÁK ÉVA: *Hollókő, várrom*. TKM Kiskönyvtára, 550. Budapest, 1996.

JUAN CABELLO

SZÉCSÉNY-STRÁZSAPART

A kisméretű erősség Szécsény középkori belvárosától mintegy 400 m-re ÉNy-ra, egy széles dombhát É-i végén helyezkedik el. A széles és lapos, ÉNy-DK-i irányú – a tengerszint felett mindössze 175 m magasán elhelyezkedő – dombhát meredek lejtővel csatlakozik a tőle É-ra húzódó patak árterületéhez. A domb É-i, mintegy 60-70 m-es szakaszát egy DNY-ÉK-i irányú, jelenlegi formájában 9-10 m széles és 2,5 m mély árokkal választották le. Az árok külső vonalában a 19. században létesített zsidó temető kerítőfala húzódik. Ez a széles árok a domb K-i, É-i illetve Ny-i oldalán erősen összeszűkül, csupán 150 cm széles és 80-90 cm mély, s végül elérve az ÉNy-i részt, besimul a domboldalba. A topográfiai viszonyokat tekintve kijelenthetjük, hogy az ÉNy-i oldalon – ahol a domb a legmeredekebb – eredetileg sem volt szükség védőárok létesítésére. Amint láthatjuk, a kb. 70x50 m alapterületet lehatároló árok egy nem túlságosan kiemelkedő platót határol le, amely kb. 7-12 m-el magasabban húzódik, mint az árok. A várba a bejárás minden bizonnyal D felől történt, azonban ennek régészeti bizonyítékait egyelőre nem leltük meg.

A feltárás során itt négy kutatóárkot és egy szelvényt nyitottunk, mellyel meghatározhattuk a beépített terület nagyságát. Az itt elvégzett kutatás eredményeként még nem áll módunkban a vár pontos alaprajzi elrendezését felvázolni. Csak annyi bizonyos, hogy a leírt mély árkon belül mintegy 17x19 m-es alapterületen egy sok(hat- vagy nyolc)szögű, habarcsba rakott törtkőből épített, 190-200 cm vastag fal húzódott. A kutatás során megállapíthattuk, hogy e várfal nagy részét már a középkor folyamán kiszedték. A keskeny, kb. 4 méter belméretű, szintén habarcsos kőfallal határolt lakószárny a K-i várfalszakaszhoz támaszkodott, udvari falának É-i vége pedig a várfal ÉK-i sarkához. Figyelemre méltó, hogy míg a várfal É-i szakaszának alapozási árkat közvetlenül az agyagos altalajba mélyítették, addig a többi szakaszt már a sáncárok kialakításakor kitermelt és a plató területére felhordott agyagos feltöltésbe ásták be. A szilárdítás érdekében a várfal kitűzött nyomvonalában, a tervezett fal szélén ebbe az agyagos feltöltésbe cölöp-párokat vertek – számos szakaszon a cölöpket még vízszintesen fektetett gerendákkal is összekötötték. Magának a falnak az építését egy vékony habarcsaljzat elterítése után kezdték meg. Majd 50-60 cm-e magasság elérésekor újabb agyagos rétegekkel töltötték fel a területet,

Szécsény-Strázsapart, ásatási alaprajz

melynek felszínéről folytatták a fal építését. Az így kialakított, mesterségesen létrehozott felszín alkotta végül a középkorban a járószintet.

A kutatás során nagyrészt fehér anyagú kerámia került elő. Az edények többsége konyha célokra készült, peremük lekerekített és enyhén kihajló, de megtalálható közöttük a néhány gyengén profilált darab is. Testükön körbefutó spirál és párhuzamos vonaldísz található. Említésre méltó az a nagytetű edény, melynek nyakán körbefutó becsipkedéses díszítés található, majd a vállán spirál- a hason viszont körbefutó párhuzamos vonalak húzódnak. A fémleletek közül kiemelendő egy gótikus kulcs, melynek fogantyúját négykarélyoss mérmű díszíti.

A várat a 13. század utolsó harmadában – feltehetően – Kacsis nembeli Farkas építhette. A 14. század elején fia, a környék nagyrésztét megszerző Szécsényi Tamás hagyhatta fel használatával – bontása már minden bizonnyal akkor megkezdődött.

DRÉGELY VÁRA

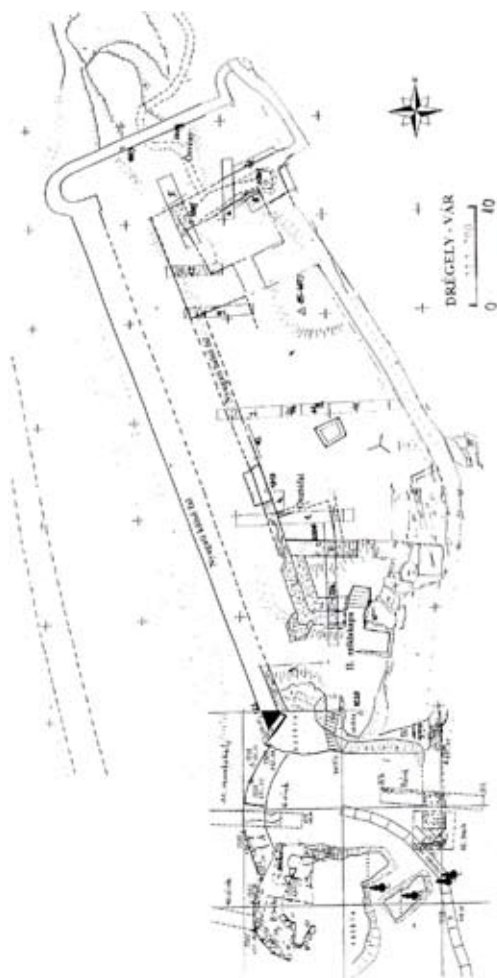
A vár a Börzsöny délkeleti részének egy sziklagerincén 444 méter magasságban áll. A környező településekhez képest is 240 méter relatív magasságban, azoktól viszonylag messze helyezkedik el.

A vár első említése 1285-ből származik, akkor a Hont-Pázmány nemzetségé. 1311 után Csák Máté birtokába kerül, de 1321 után már Hont vármegye központjaként jelenik meg. 1328 és 1366 között három várnagyát is említik. 1390-ben királyi adományként a Tari család tulajdonába kerül. 1424-ben Zsigmond király visszacseréli, majd az esztergomi érsekek tulajdona lesz a török időkig. Feltehetően Mohács után kezdik megerősíteni,

de 1551-re löporrobbanás miatt erősen megrongálódik, így felmerül felhagyása is. 1552-ben közel 150 fő védi Szondi György vezetésével a rosszul felszerelt várat. Négy napig tudják tartani az erőseget életük árán. A romos várról 1600 körül készül miniatűr metszet. Az irodalmi kultusz ellenére később is kevés hiteles ábrázolás született a romokról. A legismertebb Könyöki rajza. Az első pontos alaprajzi felmérést Sándorfi György, Nováki Gyula és Miklós Zsuzsa készítette el. Hivatalos ásatás is csak 2000-től folyt a várban, bár vadásatók és ereklyegyűjtők többször is beletúrtak.

A Drégelyvárért Alapítvány és a Kincstári Vagyoni Igazgatóság közreműködésével évek óta folyik a vár álló falainak falkonzerválása, balesetvédelmi veszély elhárító megerősítése. A kezdeti időkben, 1988-tól az északi és nyugati külső falak megfogása, illetve a nyugati fal kipusztult falsíkjának visszaállítása folyt. Ekkor készült az északi falon a kiromlott lőrés helyére egy neogót ablak is. A 90-es évek végére a munkák eljutottak egy olyan fázisba, amikor a régészeti kutatás már megkezdhetetlen volt.

Az eddigi kutatások alapján a Könyöki-féle alaprajz kicsit módosult. A közel észak-déli irányú hosszú gerincen legalább három részből álló kővár épül,

Drégely, ásatási alaprajz

melynek nagyobb kiterjedésű palánkokkal védett külső védelmi vonalai is voltak. A sziklagerincke, annak déli negyedében egy udvart faragnak. Az udvart délről egy sziklacsónk, keletről és nyugatról épített fal védte. A kapuja a keleti fal sarkában nyílhatott. A sziklacsonkon egy késői lőkamrás patkótorony került elő, de feltehetően már a korai időkben is állt itt valami. Az udvar sarkában egy ciszterna vagy kút feltételezhető. Az udvarról egy szűk sziklafolyosón lehetett a középső várba jutni. A sziklába vájt bejárat ajtókeretének csak a helye van meg. A szűk belépőből ítélve kétszárnyú ajtóval reteszelt. A meredek kőlépcsőn csak gyalogos közlekedés folyt. A középső vár a szikla derekára épült külső nyugati fal és a felsővárat határoló belső nyugati fal közötti hosszú falközből és az északi és déli oldalon kialakított kisebb udvarokból állt. Az északi udvar külső falain két kisméretű korai patkótorony maradt meg. A nyugati külső falat vastagon megköpenyezték az ágyúk ellen.

A középső várból ismét egy sziklába vésett, lépcsős folyosón lehet feljutni a felső várba. A folyosónak kérdéses a reteszelése. A felsővár udvarára jelenleg egy késői kapun lehet kilépni. A felsővár a korai időkben egy délről és nyugatról palástfallal kerített sziklaudvarból áll. Az északi oldalának korai lezárása nem tisztázott. A keleti oldalon csak a 16. század fordulóján húznak falat. A nyugati palástfal mellett feltehetően kétszintes épület húzódott a kezdetektől. Legalsó padlója fölötti pusztulási rétegből báni denár került elő. A helységsor udvari kőfala késői. A korai épület favázás lehetett. A palástfal déli végét a 16. század elején beköpenyezik, a sarkot ötszögű támpillérrel támasztják meg és így egy trapéz alaprajzú tornyot alakítanak ki. Az udvar északi végén is robosztus torony épül boltozott pincével, csigalépcsővel. Feltehetően az utolsó építkezésként az udvar északi felébe még egy ciszternát is kialakítanak.

A kutatás egyértelművé tette, hogy az 1552-es ostromban romossá vált várat nem építik újjá, de használják még a 17. században is.

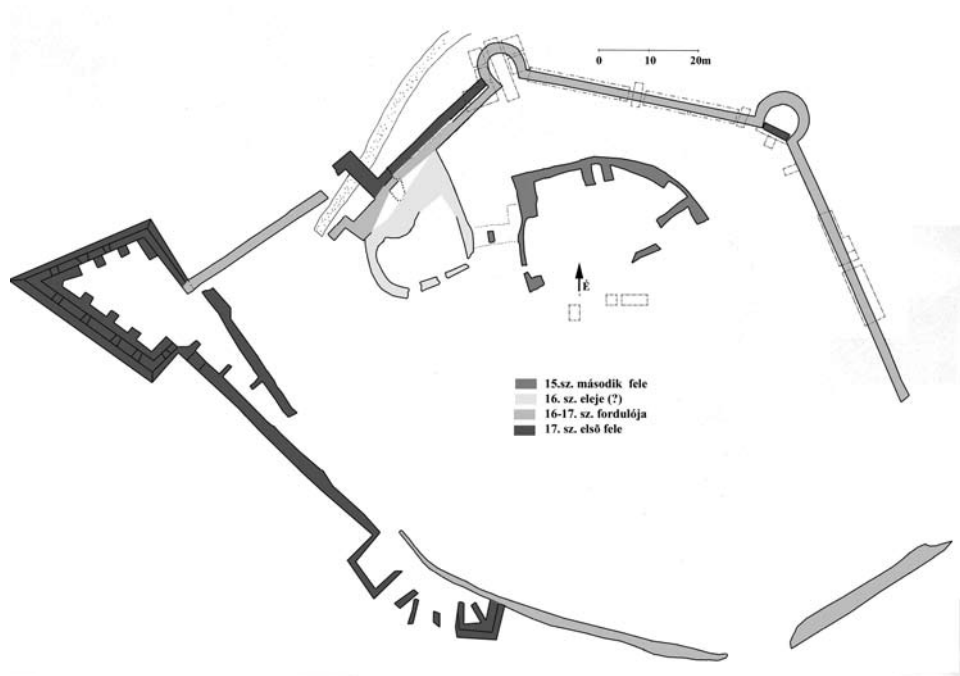
TOMKA GÁBOR

NÓGRÁD VÁRA

Nógrád vára a Börzsöny hegységtől keletre, a nógrádi medencében a tengerszint fölé 286 m-re emelkedő biotit-dácit (trachit) domb platóján helyezkedik el. A domb relatív magassága 50-60 m, kiterjedése 350x250 m. A vulkanikus kúp 15-19 millió éve, a középső miocénban keletkezett.

A nógrádi vár korai története továbbra is homályba vész. Esetleges őskori vagy kvád eredetére mindeddig semmi sem utal. Nevéből következtetett szláv eredetét, melyet Anonymus gestájának kétes hitelű leírása is támogat, régészeti leletek egyelőre nem igazolják. Mint megyéjének névadó vára, a 11. század folyamán már mindenképpen léteznie kellett. Egykorú történeti forrás először 1108-ban említi a nógrádi ispánt. 1274-1284 között a váci püspökök kezébe kerül. 1272-ben Fülöp váci püspök nógrádi ispán is egyben, míg utóda Tamás püspök már püspöki birtokként rendelkezik felette. 1284-ben a püspöktől a településnek a hegyre átköltözött hospesei, akik a várat és más erődítéseket királyi engedéllyel építették, kiváltságokat nyertek. Az Árpád-kori leletek hiánya különös, bár

Nógrád, a vár ásatási alaprajza az építési periódusokkal

egyelőre talán még magyarázható a nagymérvű átépítések elfedő hatásával. A település a kiváltságok ellenére sem fejlődött várossá. Szilassy Vince püspök az 1450-es években a Diósjenőn erősséget emelő husziták ellen erősítette meg a várat. Báthori Miklós püspök (1474-1506) építette a vár lakótornyát, a vár körül 30 láb széles és mély árkot, valamint várkutat vágatott.

1544-ig királyi őrség védte. 1544-ben védői ostrom nélkül feladták. A török szandzsákszékhellyé tette Nógrádot. 1594 márciusában a keresztény erők visszafoglalták. 1626-ban a budai pasa sikertelenül ostromolta. 1663-ban több napos ostrom után ismét török kézre jutott. 1685-ben a löportoronyba villám csapott, az épület leégett és a törökök elhagyták. 1705-ben a kurucok birtokba veszik, Bercsényi szerint azonban „azon várral úgy vannak már, mint a rossz feleséggel: elbontani nincs erejük, építeni nincs idejük, máskint hozzá nem bízhatnak.” 1709 októberében a közelgő labanc csapatok elől visszavonuló kurucok felrobbantották és széthányták.

A várrom konzerválását 1936-ban Hetényi Rezső főszolgabíró kezdte meg, aki az omladozó részeket vassal és cementtel megkötötte, a veszedelmes helyeken korlátokat állíttatott, a várudvart kitakaríttatta és az Új-bástyán országzászlót emeltetett. 1949-ben Héjj Miklós végzett rövid ásatást. A belső vár nyugati árkában előkerült a kapuvédművet

a belső várral összekötő híd pillére, valamint egy kőtábla, Báthory Miklós címerével és 1483-as évszámmal. A szerencsés lelet igazolja a történetírók (Istvánffy) állítását Báthory Miklós építkezéséről. A tábla egykor a belső vár kapuját díszíthette.

1991-ben Bodnár Katalin végzett szondázó-leletmentő ásatást a felvezető út mellett, ahol 16-17. századi agyagba rakott kőfalú ház részletét tárta fel. 1993-ban rommentesítő falazatmegerősítés előtt Majcher Tamás és Simon Zoltán kutattak a várkapu előterében. Simon Zoltán további szondázásokat végzett a külső vár belső kapujának előterében, ahol kaputorony, illetve feltehetően farkasverem alapfalai mutatkoztak. Ekkor került sor a nyugati oldal kettős árnyékszék-maradványának megkutatására is. 1999-ben az északi ágyútorony területén végzett régészeti megfigyeléseket Simon Zoltán és K. Németh András. 2000-2002-ben és 2004-ben igen csekély erővel végeztünk kutatásokat. Az utolsó évtől eltekintve a feltárások a várfalak részleges helyreállítását megelőző leletmentések voltak, ezért a feltárások sem felületben, sem mélységben nem érték el azt a kiterjedést, mely lehetővé tette volna a korai építéstörténet kétségek nélküli megállapítását.

Jelenlegi ismereteink szerint a belső vár északi részét (a lakótornyot és a hozzá kapcsolódó épületeket) az említett kőtábla keltezi az 1480-as évekre. A belső vár déli felének udvarán nyitott kutatószondák rétegei bizonyítják, hogy a jelenlegi sziklafelszint legkorábban csak a 17. században alakították ki. (csereppipa-töredék, írókás kerámia a sziklarésekből). Mivel azonban a belső várat körülvevő, 15. század végi árok a belső vár déli részét is körbeveszi, fel kell tételeznünk, hogy legkésőbb ekkor a belső vár déli része is az erősség része lett.

A belső várat egykor körülvevő árok mára szinte teljesen feltöltődött, íve azonban követhető. A déli és keleti oldalon a felszínen látszó gödrök bizonyára köfajtás emlékei. A vulkanikus kőzetet (gránit néven) legkésőbb a 17. századtól építőkönek fejtették. A belső vár kapuját nyugatról az árkon átvezető híd kötötte össze a barbakánnak nevezett építménnyel. Ezen épület nyílásai egy formátlan nyílás (lőrés?) kivételével elpusztultak, alaprajza az északi oldalon bizonytalan. A barbakánhoz (nyugaton) falelválással illeszkedik a vár északi fala, ezért ennél korábbi építésű.

A külső vár északkeleti és északi fala kb. 185 cm széles (1 öl). Alapozása mellől mázas kerámiát gyűjtöttünk, egy helyütt vélhetően a 16. századi török palánk pusztulási rétege is előkerült. A fal egykorú az eredetileg többszintes, gerendafödémrel tagolt, ágyúlőrésekkel ellátott északkeleti félkör alaprajzú toronnyal, melynek falkoronája nem emelkedett a várfalak fölé. A torony északnyugati külső falában a falazattal egykorúnak látszó, késő reneszánsz párkányú fulke helyezkedik el. A felfalazott északi várfal és az északnyugati, alaprajzában az északkeletivel közel megegyező ágyútorony ugyanebben az építési periódusban készült. Az északkeleti torony felső szintjének eltérő színű falazata esetleg későbbi (újja)építési fázist jelöl. A magasabban fennmaradt északkeleti fal belső oldalán gerendafészkek találhatók, amik a korabeli alaprajzon is jelölt fa gyilokjáró maradványai. A gerendafészkek szintje alatt helyenként a vakolat is megmaradt. Utóbb az északkeleti ágyútornyot és a hozzá csatlakozó falat átalakították. A torony torkát elfalazták, alsó szintjét feltöltötték. Az északkeleti fal mellé rámpát töltöttek. Ez utóbbi feltöltés a 17. századnál nem korábbi. Az északi fal belső oldalához agyagba rakott kőfalú épületet ragasztottak, valamint előbukkant egy kőépületnek a falhoz nem illeszkedő sarka is. Mivel felületi feltárásukra egyelőre nem volt mód, koruk a 16-17. századon belül bizonytalan. Az északkeleti falhoz hasonlóan az északi fal mögé is rámpát töltöttek, elfedvén a korábbi falhoz csatlakozó épületeket.

Az északnyugati patkóalakú alaprajzú ágyútoronytól délnyugatra folytatódik az egy periódusban épült körítőfal. A fal iránya alapján e fal folytatásába esik a vár korábbi (romos) kapuja. E kapuhoz belülről kapuépítmény (kaputorony?) csatlakozott, melynek egykori szintjeit kiromlások mutatják. A kapu túloldalán az Új-bástyaig húzódó fal jelenleg erősen helyreállított formában látható.

Az északnyugati ágyútoronytól délnyugatra a körítőfal elé újabb fal épült. E fal az ágyútoronymnál nem érintkezik a korábbi fallal, hanem köztük mintegy 60 cm-es földdel töltött rés van. A két falat csupán támpillérek kötik egymáshoz. A külső kapu mellett a külső fal már szabályos köpenyfalként jelentkezik. A falazatban nagy számban figyelhetők meg másodlagosan felhasznált tufakváderek. A kapu melletti átjáró és a jelenlegi formájában amorf üreg a füstelvezető csatornák tanúsága szerint egykor lökamraként szolgált. A kapu rusztikázott keretű, csapórácsának hornya máig megmaradt. Északi oldalából falcsontok jelzi az Új-bástya felé induló egykori falat. A körítőfalak és az Új-bástya kapcsolata a helyreállított szakaszon nem vizsgálható. Véleményem szerint az Új-bástya építési periódusa a külső falakkal egykorú. Ezt jelenleg csak a hasonló falazóanyag támasztja alá. Ez esetben külön építési periódusokat jelez a bástyás és az ágyútornyos védelmi rendszer keveredése. A nyugati várfalon egy kettős árnyékszék maradványai láthatók. Délebbre a Császárné-bástya maradványai, valamint a körítőfal egyetlen lőrés-szerű nyílása tekinthető meg.

A körítőfalak datálása egyelőre hipotetikus. A korábbi periódus az alapozás melletti rétegek és Istvánffy leírása alapján a 16-17. század fordulójára tehető. Az ágyútornyok 16. századi alsó-magyarországi párhuzamokat is követhetnek, de a fal előzményeként feltételezhető török palánk tornyai is indokolhatják e retardáló formát. A bástyás periódus Le Dentu rajza miatt 1639-ben már készen állt. Ha az Új-bástya falában elhelyezett talányos feliratú kő évszáma 1622-nek értelmezendő, és eredetileg is e bástya falában volt elhelyezve, akkor a két építési periódus között az időbeli eltérés oly csekély lehetett, hogy az építés közbeni tervváltoztatás sem zárható ki. A 17. század közepén terv készült a teljes vár hatbástyás erőddé alakítására, ez azonban már nem valósult meg.

TARTALOMJEGYZÉK

Beköszöntő	5
Tanulmányok	
C. TÓTH NORBERT: A Szentgyörgyi és Bazini család várainak leírása a Zsigmond-korból	7
HORVÁTH RICHÁRD: Középkori kastélyépítési engedélyek Somogy megyéből	13
NEUMAN TIBOR: XVI–XVII. századi várleírások Korlátköről	23
VÉGH FERENC: Keszthely praesidiális mezőváros térszerkezete és látképe a XVII. század második felében	31
SIMON ZOLTÁN: A füzéri vár az újabb kutatások tükrében	47
Könyvismertetések	
IVÁN LÁSZLÓ: A visegrádi vár története a kezdetektől 1685-ig. Visegrád, 2004. (<i>Feld István</i>)	67
BUZÁS GERGELY – TOLNAI GERGELY (szerk.): Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Esztergom, 2004. (<i>Feld István</i>)	69
LESZEK KRAJZER – STANISLAW KOŁODZIEJSKI – JAN SALM: Leksykon zamków w Polsce, Warszawa, Arkady, 2001. (<i>Mordovin Maxim</i>)	74
Kutatási jelentések	
SÓOS ZOLTÁN: A görgényszentimrei vár régészeti kutatása és felmérési eredményei (2003-2004)	91
EMÖDI TAMÁS: Gyergyószárhegy, Lázár-kastély. Régészeti feltárások 1999-2004	96
FELD ISTVÁN: Salgótarján-Salgó vára 2004. évi ásatása	98
GERELYES IBOLYA – FELD ISTVÁN: A gyulai külső vár 2004. évi ásatása	100
A kutatás és dokumentálás módszerei	
VAJDA JÓZSEF – GYÖRFY ILONA: Várak felmérése integrált mérési eljárással (IMS)	103
RADU LUPESCU: Erdélyi várak digitális bemutatása	106
Várak Nógrádban	
FELD ISTVÁN: Salgó vára	109
FELD ISTVÁN: Somoskő vára	111
FELD ISTVÁN: Lucfalva-Pogányvár	113
RÁCZ MIKLÓS: Sámsonháza, vár	114
FELD ISTVÁN: Hollókő vára	115
JUAN CABELLO: Szécsény-Strázsapart	118
MAJCHER TAMÁS: Drégely vára	120
TOMKA GÁBOR: Nógrád vára	121